

FEHÉR KATALIN

Kutatási beszámoló

OTKA K72135

Közművelődési törekvések Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban

Bevezetés

A 2008-2011-es futamidejű kutatásunk célja annak feltárása volt, hogy a köznép művelésére, nevelésére milyen törekvések történtek Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban. A kutatás elméleti jellegű, széleskörű, sokszempontú forráskutatást és forráselemzést végeztünk.

Művelődéstörténeti kutatásaink területén sokan és sokat foglalkoztak azzal, hogy a felvilágosodás és a reformkor új eszméi hogyan, milyen csatornákon keresztül jutottak el a különböző társadalmi rétegekhez. Nagyon óvatosan kell azonban minden olyan esetben eljárni, amikor bizonyos rétegek kulturális mintáit, mentalitását, attitűdjeit közvetve olyan tartalmak alapján közelítjük meg, amelyek nem tőlük származtak, hanem számukra szóltak. Elsődleges források alapján, megalapozott elképzelést kell kialakítanunk, hogy a népesség mely része ismerhette meg azokat a szóban elhangzott, vagy nyomtatásban is megjelent munkákat. Kikhez jutottak el az információk, melyeket a szerzők közvetíteni akartak? Azoknak a rétegeknek szóló információ anyaggal érdemes foglalkozni, amelyeknek domináns szerepe volt.

Viszonylag pontos képünk van arról, hogy a 18. század utolsó harmadától kezdve a nemesi réteg, vagy a polgári értelmiség szűk körében, középszintű iskoláinkban, vagy a felsőoktatásban, irodalmunkban, művészetünkben hogyan jelentek meg először, és milyen módon terjedt el a felvilágosodás eszmerendszere.¹

Ezzel szemben szinte semmit sem tudunk arról, hogy mikor, milyen módon és milyen mértékben jutottak el ennek a nagyhatású szellemi áramlatnak egyes elemei a „köznép”-hez, a felnőtt lakosság képzetlen, írástudatlan vagy félanalfabéta rétegeihez. Ahhoz a néphez, melyről Rát Mátyás, az első magyar nyelvű hazai hírlap, a Pozsonyban megjelenő „Magyar Hírmondó” szerkesztője azt írta, hogy nemcsak a világgal, hanem a saját hazánkkal is „olgy szertelen esméretlenségben élünk, mint fég a dióban, azt sem tudván, ami körülöttünk történik, s minket legközelebből illet.”²

A „köznép” volt a magyar társadalom legelmaradottabb rétege a felvilágosodás idején, de még a reformkorban is, gazdaságilag, és művelődési tekintetben egyaránt. Anyagi lehetőségeik csekélyek voltak, szinte semmi másra nem tudtak költeni, csak önmaguk és családjuk létfenntartására. Könyvet, újságot nem vásároltak, hiszen a felnőtt lakosság többsége írástudatlan, vagy félanalfabéta volt.³ A „nép”, ez a hatalmas tömeget jelentő réteg, melynek tagjait szinte kizárólag megélhetésük kérdései érdekelték, teljesen tájékozatlan volt, a faluja határán kívül eső történelemekben, a kortárs világ dolgait illetően. A mély tudatlanságban élő tömegek a Bessenyei által

¹ Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiad. Bp., 1983. Akadémiai Kiadó. 747 p.

² Rát Mátyás: Előre való tudakozás. 1779. július 1. Idézi: Kókay György: A magyar hírlap-és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795). Bp., 1970. Akadémiai Kiadó. p. 87. – Rát itt nem csak a teljesen írástudatlan népre, a parasztszakra gondolt, hanem az egymástól elszigetelten, nagy távolságra lévő nemesi kúriák lakóira is.

³ Vö.: Benda Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Bp., 1978. Gondolat. pp. 287–305.

„kaszás, kapás” embereknek nevezett sokaság a babonák világában élt, és nagyon kevesen akadtak, akik ennek a nagyon széles rétegnek ismereteit bővíteni kívánták volna. A köznemesség túlnyomó része, akik ugyan tudtak olvasni, és jártak több-kevesebb ideig a korszakban „latin iskolának” nevezett középiskolába, nem szereztek korszerű ismereteket. A latinos műveltség, amit ez a fajta iskolatípus adott, az 1800-as évek második felében már kevés volt a világban való tájékozottsághoz, a hazai és külföldi események megértéséhez.

Jól ismert tény, hogy a felvilágosult abszolutista uralkodók Európa-szerte törekedtek a „felülről jövő” reformok megvalósítására, a „köznép boldogítására”. A korabeli értelmiség egy része jótéteményként kísérelte meg átadni a műveltséget a tanulatlan emberek tömegének.⁴ Hogy ez nem ment zökkenők nélkül, annak okaként az andragógia-történettel foglalkozó kutatók közül sokan vallják, hogy a gyakorlati élettől távol álló kultúra nem lehetett vonzó a köznép számára. Éppen ennek felismeréseképpen hazánkban számos pap, tanár, tudós törekedett arra, hogy a felvilágosodás szellemében hasznos, gyakorlati ismereteket nyújtson a népnek.

Prédikációk a köznép felvilágosításának szolgálatában

A „köznép”, de a köznemesség nagy része számára is, az egyetlen művelődési lehetőséget a szóbeli ismeretközlés, vagy a nagyon egyszerű és érthető nyelven, nyomtatásban közreadott röpiratok, hírlapi- és folyóiratcikkek és könyvek jelentették. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül, a hatalmas mindmáig feldolgozatlan felvilágosodás- és reformkori anyagból válogatva, megkísérlem bemutatni, hogyan jutott korszerű információkhoz a „köznép”.

A hazai művelődéstörténeti kutatás még nem figyelte fel itthon és határainkon túl sem a könyvtárak, kéziratárak polcain felvágatlanul heverő teljesen ismeretlen és feldolgozatlan prédikációs irodalomra, pedig valahol itt kell keresnünk a hazai népfelvilágosító törekvések gyökereit.⁵ A külföldi egyetemeken képzett, a felvilágosodás eszméitől megérintett fiatalok, akik hazatérésük után elfoglalták papi hivatalukat, megszerzett tudásukat, hazai földön, csakis saját foglalkozásuk adta keretek között kamatoztathatták. Az igehirdetés, a prédikáció a 18. század végi Magyarországon különös jelentőséget kapott. Ez volt az új eszmék terjesztésének eszköze, a korszak publicisztikája. Ezekben a prédikációkban kapott helyet mindaz a tudományos és világnézeti információanyag, amit a pap el akart juttatni a hívekhez, a tudatlanságban élő, faluja határán túl nem látó, azt többnyire soha át nem lépő néphez, a néphez, mely úgy élte le az életét – Rát Mátyás szavaival élve, „mint fűreg a dióban.”

A prédikációk szóban hangoztak el a templomokban, halotti beszédek, vagy alkalmi prédikációk formájában. Különleges szerencse, ha közülük néhányat, bár a cenzúra által jócskán megnyirbálva, ki lehetett nyomtatni. Többségük azonban kéziratban maradt ránk.⁶

Ezek a külföldről visszatért, szegény, kis falvakban működő papok terjesztették a 18. század utolsó, és a 19. század első évtizedeiben az európai értelmiség haladó gondolatait, az írástudatlan nép között, halotti beszédekben vagy alkalmi prédikációikon át.

A temetés éppolyan társadalmi eseményszámba ment ebben az időben, mint egy megyegyűlés, főispáni beiktatás, bál vagy színházi előadás. Egy-egy főúri temetésen a kiterjedt rokonságon kívül ott volt az elhunyt háza népe, cselédsége, alárendeltjei, egykori tisztviselőtársai,

⁴ Maróti Andor: A felvilágosító attitűd létjogosultsága. In: Maróti Andor: Tanulmányok és előadások a felnőttek képzéséről. Bp., 2005. Nyitott Könyv. p. 203.

⁵ Fehér Katalin: Nevelési tárgyú egyházi beszédek a felvilágosodás pedagógiai eszméinek népszerűsítése szolgálatában. In: Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Bp., 1999. Eötvös József Könyvkiadó. pp. 37–48.

⁶ Kocziány László: Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk.: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest, 1980. Kriterion. pp. 169–184.

barátai, a közeli kollégium diáksága; férfiak és nők, öregek és ifjak többnyire vallási hovatartozásra való tekintet nélkül. Olyan eseteket is ismerünk, amikor a temetési beszéd valóságos kis színjátékká alakult: egyes részeit énekbetétek vagy versek választották el, amelyeket a helybéli diákság adott elő; néha még magának a halottnak a nevében is fellépett valaki egy áriaszerű betéttel. A meglehetősen nagyszámú közönség előtt elhangzó temetési szónoklatot tehát jól ki lehetett használni egy-egy korszerű gondolat felvetésére, vagy akár részletes kifejtésére is. Benne helyet kaphatott a politikai bírálat éppúgy, mint néhány természettudományos újdonság, a babonákat eloszlató gondolat.

Azok a beszédek, melyek nyomtatásban vagy kéziratban maradtak ránk, jelentősen különböznek egymástól. A nyomtatott prédikációkat kötelező cenzúrának vetették alá, így ezekből többnyire kimaradtak a túlzottan haladónak számító, felvilágosult gondolatokat tartalmazó részek, de elhangzásukkor a szónokok sokkal nyersebben mondhatták ki az igazat, a bírálatot. Ha lehántjuk róluk a gyakorta nagyon cikornyás, dagályos fogalmazást, valamint az elhunyt és annak hozzátartozói kötelező dicséretét, sokszor kerek gazdasági, politikai, művelődési, történelmi, természettudományi értekezést kapunk. És ami nagyon fontos: ezt végighallgatták a résztvevők. Egyes gondolatait bizonyára megjegyezték, és továbbadták másoknak is.

„A teológiai szakirodalom lekicsinylően és bírálóan nyilatkozik a 18. század prédikációirodalmáról, mondván, hogy az igehirdetést felecsérelte a tudománynépszerűsítéssel. A teológiatörténeteseknek igazuk van. A tudományok népszerűsítése, az új ismeretek terjesztése volt a fő célja a fiatal papoknak. Le kell szögeznünk: amit a teológus hibának tart, azt a tudománytörténész teljes meggyőződéssel minősíti erénynek.”⁷

Azok a katolikus⁸ és protestáns magyar ifjak, akik Rómában, Göttingában vagy Jénában tanultak, hatalmas tudásanyagot, tapasztalatot, számos reformeszmét hoztak haza magukkal. Voltak köztük olyan kivételes, európai szintű egyéniségek, mint Bolyai Farkas és Kőrösi Csoma Sándor. A hazai városokban, falvakban működő „második vonalbeli” külföldön tanult értelmiségiek részt vettek a korszak új törekvéseiben, írtak, tanítottak, prédikáltak, tették, amit a mostoha magyar viszonyok között tenni lehetett. A külföldről hazatért tanárok a teológia és a filozófia mellett matematikát, geometriát, fizikát, a történelem mellett botanikát, zenét is tanítottak. Sokuknak idejük sem jutott komoly, elmélyült tudományos munkára. „Csak” tanítottak, „csak” prédikáltak. De közülük azonban sokan felébresztették tanítványaikban a felvilágosodás eszméi, a természettudományok iránti érdeklődést, és sokan a szószékekről elhangzott beszédeikkel gondolkodásra buzdították az írástudatlan felnőttek tömegeit.

Az egyházi beszédek azért érdemlik meg a történetírás figyelmét, mert híven tükrözik a kor törekvéseit. Sok esetben tartalmaztak korszerű elképzeléseket, és ezeket jól érthető formában, magyar nyelven közvetítették a hallgatóságnak. Hatásuk igen nagy lehetett, valószínűleg sokkal nagyobb, mint az adott korszakban megjelent könyveké. A kis példányszámban megjelentetett szakkönyvek vagy latinul íródtak, így csak kevesekhez jutottak el, az egyházi beszédek pedig egy település egész lakossága hallgatta.

1784-ben Kolozsváron jelent meg Gombási István, hírneves református prédikátor beszédgyűjteménye, melyet német és francia szerzők munkái alapján állított össze, és saját kiegészítésekkel látott el.⁹ A két kötetben napvilágot látott harmincnégy prédikáció közül több foglalkozik nevelési kérdésekkel is, de a XXIV. prédikáció, mely „A szüléknek gyermekeikhez való

⁷ Benkő Samu: A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. Bukarest, 1973. Kriterion. p. 106. (Klny. a Korunk Évkönyvből)

⁸ Főként a piaristák voltak fogékonyak az új eszmék, a természettudományos műveltség közvetítése iránt. Tanítórend lévén sok ifjúhoz jutottak el közvetítésükkel a felvilágosodás tanai. Vö.: Takáts Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bp., 1891. Hunyadi Mátyás Intézet. 242 p.

⁹ Gombási István: Harmint-négy prédikációk, mellyeket nagyobbára frantzia és német nyelvekből tolmátsolt, és szükséges jegyzésekkel ki-világosítván, világ eleibe botsátott. 1–2. köt. Kolosvárat, 1784. Nyomt. a réformátum kollégium bet. 10 lev., 302 p.; 325, 2 p.

kötelességeikről, avagy a jó gyermek neveléséről” címet viseli, teljes egészében ezt a kérdéskört tárgyalja. A három éven át Tordán tanítóként is működött szerző jól ismerte a korabeli nevelés hiányosságait. Abból indult ki, hogy a felnőtt korban elkövetett hibák mindegyike abból fakad, hogy a szülők által gyermekkorban nyújtott nevelés nem volt megfelelő. „A magzatok hibás nevelése ... gyászos következéseket vonó Hibája a Szüléknek.” A legtöbb szülőnek csak arra van gondja, hogy anyagi javakat gyűjtsenek gyermekeiknek, ám azok „jó nevelésére semmi gondjuk.” Mint a felvilágosodás írói általában, Gombási is azt vallja, hogy a „Jó Gyermek Neveléstől függ a Közönséges Társaságnak ... boldogsága.”¹⁰ Tehát a szülők feladata, hogy megfelelő nevelést nyújtva gyermekeiknek, jó és hasznos polgárokat adjanak a társadalomnak. A szerző pontokba foglalja a szülők kötelességeit a gyermeknevelés terén. Mindkét szülő felelősségét hangsúlyozza „az Atyák kötelessége a Magzatok Nevelése, de nem rekesztetnek innen ki az Anyák is, sőt a Leány Gyermek Nevelése inkább őket illeti.”¹¹

Első és legfőbb feladata a szülőknek, hogy a keresztény vallás törvényei szerint éljenek, és neveljék gyermekeiket. Ez az alapja mindennek. Neveljék őket felebarátaik tiszteletére, szeretetére. Tanítsák őket mindenben – ételben, italban, játékban – mértékletességre. Kisgyermek korukban ébresszék fel bennük a kötelességtudatot, „a henyéséget ne engedjék.”. A szülők mindig mutassanak jó példát, hiszen „e nélkül hijába van minden intés, és Tanítás.”

Nagyon fontos kötelessége a szülőknek az is, hogy anyagi eszközeikhez mérten taníttassák gyermekeiket. Egy gyermek sem nőhet fel tudatlanságban. Ha másra nincs mód, legalább valami „tisztességes Mesterségre taníttassák” őket, mert ha vagyona nincs, enélkül nem lesz képes majd megélni.

A szerző kitér a büntetés kérdésére is. Mít tegyen a szülő engedetlen gyermekével? „A fenyíték mód nélkül kemény ne legyen” – inti a szülőket Gombási. Fontos a fokozatosság. „Előbb szép szóval megmutogatván és megesmértetvén vélek is melly illetlenül tselekedtek, azután ha a szép szó nem fogna, kemény szóval is pirongassák”¹² őket. Csak legvégső esetben és csak igen súlyos vétség esetén tartja megengedhetőnek a testi fenyítést. A jó szülő-gyermek kapcsolat alapjának a kölcsönös szeretet tartja a szerző. Ha ezen alapul a gyermeknevelés, ha a gyermek szeretetteljes légkörben, jó példát látva nő fel, ha iskolába jár, majd mesterséget tanul, ha gyermekkorában kötelességtudásra, embertársai tiszteletére tanítják, nem válhat belőle más, csakis tisztességes ember és jó polgár.

Gombási István fő feladatának tartotta a falusi nép felvilágosítását. A prédikációra, mint műfajra úgy tekintett, mint a pap számára adatott egyetlen közlési lehetőségre. Prédikációgyűjteményét az ismeretek enciklopédikus gazdagsága jellemzi. A pedagógiai témák mellett számos filozófiai, csillagászati, fizikai és egyéb természettudományi témát dolgozott fel beszédeiben. A falusi pap feladatáról így vall: „Tudom ugyan, hogy sokan siratják Falura szorult nagy Tudományjokat; úgy ítélvén, hogy nints mire fordítsák a mit tanultak. Tudom, hogy az ilyenek nem tartják arra méltónak a Populét, hogy készüljenek az előttük téjendő Prédikáziókra, hanem ami szájjokra jó el-mondják... Én úgy ítélek, hogy minél nehezebb a szegény tudatlan Kösséggel meg-értetni a dolgot, annál szükségesebb a készüllet.”¹³

Ő, és mellette számos paptársa nem tartotta rangján alulinak a nép felvilágosítását, látókörének szélesítését. Sokan közülük éppen ezt tartották életük legfőbb feladatának, és a lehető legnagyobb odaadással végezték ezt a nehéz munkát.

1794 decemberében, a bécsi „Magyar Hírmondó” a következőképpen tudósított egy prédikációs gyűjtemény megjelenéséről: „Egy, mind a szüléknek, mind minden Gyermekeket

¹⁰ Gombási István id. műve p. 110.

¹¹ Gombási István id. műve p. 117.

¹² Gombási István id. műve p. 117.

¹³ Gombási István: Egynehány válogatott és szükségesebb materiákra való Prédikáziók. Kolosváratt, 1779. Nyomt. a ref. collegium bet. Elő- Beszéd.

tanítóknak, igen hasznos és szükséges Könyvetske került ki a sajtó alól ezen 1794. esztendő végével.”

A cikk röviden ismerteti a munkát, közli a könyv árát, (30 krajcár) és a helyeket, ahol meg lehetett vásárolni a művet: többek között a pápai, a sárospataki és a debreceni kollégium könyvtárosaival, valamint Miskolcon, Losoncon, Beregszászon és Székelyhídon a helyi református lelkészeknél.¹⁴

A prédikációs gyűjtemény, amit a bécsi „Magyar Hírmondó” ajánlott olvasóinak, Herepei János¹⁵ református prédikátor munkája volt, aki a nőnevelésről vallott felfogását asszonyok felett tartott halotti beszédekben fejtette ki. Kortársai nagy szónoknak tartották,¹⁶ így bizonyos, hogy beszédeinek hatása nem lebecsülhető. 1797-ben, Teleki Polixénia temetésén, Kolozsváron tartott beszéde a leányok nevelésének kérdéseivel foglalkozik.¹⁷

A szerző szerint a nők első és legfontosabb „jussa” a jó nevelés, melyhez sajnos csak nagyon kevés leány jut hozzá a 18. század végén. A korabeli leánynevelés azon az elven nyugszik, hogy „az asszony a férfiúért teremtetett, lehell, mozog él és van.” Hogy ennek a követelménynek a leány jól megfeleljen, a nevelése kizárólag arra irányul, hogy előkészüljön a feleség szerepére. „Midőn a fiú künn az egészséges levegőn játszadozván futkároz, akkor a leány bérekesztve bubát tsinál. ... A midőn a fiú valóságos tudományokra: akkor a leány arra taníttatik, miképpen tudjon szavának ilyen vagy amolyan boszorkányozó hajlást, testének ilyen vagy amolyan tündéres állást és mozgást adni. Midőn a fiú lovaglás vadászás által ... keményíttetik, akkor a leány musika – éneklés – piktúra – Román – Poézis által gyengíttetik.”¹⁸ Mivel a korabeli nőideál a szép, finom, csendes, gyenge típus, ennek kell megfelelni. Emellett idejekorán meg kell tanulnia a leánynak a feltétlen engedelmességet is. Az anya tehát leányának „a maga megadást, a vak engedelmességet ajánlja. Egy Asszonynak éppen nem kell akaratiának lenni, hanem abban, amit a férj, az ő határ nélkül való ura mond, méjj aláztatossággal megegyezni.”¹⁹

Kora leányneveléséről Herepei János igen lesújtó véleménnyel van. „úgy látszik öszve szövetkezett minden, hogy az emberi nemzetnek felét lelkében és testében meglomhíttsa, és ami a lomhaságtól elválhatatlan, azt félelmessé, tsevegővé ravasszá tegye. Ide tzeloz az ő neveléseknek egész systemája...”²⁰

A szerző nemcsak bírálja saját korának nőnevelési rendszerét, hanem igen haladó és a felvilágosodás pedagógiai eszméinek ismeretéről tanúskodó javaslatokat is megfogalmaz. „Adjunk nekik jó – attól, amely eddig volt – éppen különböző nevelést.” – követeli.

Herepei teljes értékű emberré akarja nevelni a nőt. Külön iskolák felállítását kívánja a leányok számára, melyekben „valóságos tudományokra” kell tanítani őket. Az alapismereteken túl különösen a természettudományok oktatását tartaná hasznosnak a leányok számára. Kapjanak alapos földrajzi, gazdasági ismereteket, tanuljanak hazai és világtörténelmet, természetrajzot, de legfőképpen a saját testükre vonatkozó egészségügyi ismeretekkel kell ellátni őket. Megfelelő rendszeres testmozgásra is szükségük van a leányoknak, hogy egészségesek legyenek, és teljesíteni tudják legfontosabb feladatukat, az egészséges gyermekek világra hozatalát. Arra kell nevelni őket, hogy gyermekeiket maguk szoptassák, később maguk neveljék őket, ne bízzák dajkákra

¹⁴ Magyar Hírmondó [Bécs], 1794. dec. 29. Toldalék. pp. 901–902.

¹⁵ Herepei János (1763–1812) ref. lelkész és teológiai tanár. Tanulmányait Nagyenyeden végezte 1789-ben, majd két évet külföldön töltött. 1792–96-ig szászvárosi segédlelkész volt, később Vizaknán lelkészkedett 1806-ig. Ezt követően a Kolozsvári Református kollégium teológia professzoraként működött haláláig. Ő volt az újabb magyar egyházi szónoklat megalapítója.

¹⁶ Herepei János emlékezete. Kolozsvár, 1813. Ny. a ref. kol. bet. 137 p.

¹⁷ Herepei János: Az Asszonynak Jussai és ékessége. ... melyeket N. b. e. R. SZ. B. Gróf Széki Teleki Polixénia ... úr asszonynak ... temetési tisztességére Beszédben szedett, és Szent György Havának másodikán, ezer hét száz kilentzven hetedik esztendőben Kolozsváron elmondott... Kolozsvár, 1797.

¹⁸ Herepei János id. mű pp. 40–41.

¹⁹ Herepei János id. mű p. 41.

²⁰ Herepei János id. mű p. 42.

kicsinyeiket. Legyenek barátai, méltó társai férjeiknek, olyan nők, akiknek saját véleményük van a világ dolgairól is. Mindezt természetesen csakis úgy lehet elérni, „ha a leányok számára is oskolák állíttatnak, mert ez az egyetlen tisztességes út arra, hogy ők mostani állapotjukból felszabaduljanak.”²¹ A művelt értelmes nő nemcsak jobb feleség és jobb anya lehet, hanem hazájának hasznos, értékes, és a férfiakkal egyenlő polgára is.

1802-ben Kolozsváron jelent meg egy latin című ám magyar nyelven íródott halotti beszéd.²² Szerzője, Kozma Gergely, az erdélyi Szentgerice nevű község unitárius papja. Az 54 lapra terjedő mű látszólag valóban alkalmi temetési beszéd, melyet Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna temetésén mondott el a szerző 1802. március 7-én. A mű első és utolsó néhány oldalán a halott kiváló tulajdonságait, érdemeit ecseteli a szerző, és a családot a bibliából vett idézetekkel vigasztalja. A mű nagy részének szövege azonban lényegében nem más, mint szenvedélyes hangú tiltakozó felhívás a korabeli gyermeknevelés és iskolai oktatás elmaradottsága, a felnőttek mélyeséges tudatlansága ellen. Az első rész a nők egyenjogúságának kérdéseivel foglalkozik, a második rész pedig nevelés- és oktatásméleti problémákat, felvilágosult iskolapolitikai elképzeléseket tárgyal.

A szerző abból a gondolatból indul ki, hogy mivel a nők ugyanolyan szellemi képességekkel rendelkeznek, mint a férfiak, azonos politikai és művelődési jogok illetik meg őket, mint a férfiakat. „Talám azt állítják a Férfiak, hogy az asszonyok a Természettől s annak bölts Urától nintsenek oly nemes tehetségekkel fel ruházva minéműekkel a Férfiak bírnak, s mellyek a Hivatalok viselésére meg-kívánhatók? De ebben meg tsalatoznak, mert a gondolkozó, okoskodó, meg-fontoló, ítélő erő és tehetség, az érzésre való nemes ösztön, a jó tselekedetre vonzó kötelesség, a jó s rossz között választást tehető szabad akarat, egy halhatatlan, és szüntelen elébb, s többre törekedő Lélek nem tsak a Férfji, hanem az Asszonyi nemnek is természeti praerogatívája.”²³

Tehát, ha a férfiak és a nők képességei között nincs különbség, mi lehet az oka annak, hogy a nők nem kapnak azonos képzést és jogokat a férfiakkal? „Én meg-vallom egyenesen, gyanakszom: hátha tsak az Asszonyokon uralkodni kívánó Férfjiaknak tyrannismusa... szülte egyedül azt, hogy az Asszonyok a közönséges hivatalokból ki-maradjanak; hogy ennél fogva a Férfjiak az Asszonyokkal szabad kénynek, s tettszések szerént bánhassanak.”²⁴

Kozma Gergely véleménye szerint a férfiak önkénye az oka annak, hogy a nők nem juthattak jogokhoz, holott sokan alkalmasak lennének, a családi körön túl, hivatalviselésre is. „Igazságtalanság az Asszonyokat a Hivataloktól teljességgel eltiltani, holott azok is érdemesek, vagy ahoz képest neveltetvén érdemesek lehetnek közönséges Hivatalba is lépni.”²⁵ A szerző arra is választ ad, milyen hivatalokra lennének alkalmasak a nők. Alkatuk, lelki beállítottságuk miatt főként betegápolási, nevelési és oktatási feladatok ellátására tartja alkalmasnak őket, de azt sem zárja ki, hogy egyes kiváló képességű nők politikai, közéleti pályára léphetnek, ha a férfiakkal azonos magas színvonalú képzésben részesülnek.

A jó nevelést a szerző mindkét nem számára alapvető fontosságúnak tartja. Mint minden felvilágosult gondolkodó, Kozma is úgy érzi, a jó nevelés és a korszerű oktatás a feltétele a haladásnak. A szerző azt a rousseau-i elvet hangsúlyozza, hogy a gyermek lelke a születésekor még tiszta tábla, a jó, illetve a rossz nevelés alakíthatja aztán, amivé végül lesz. „A Nevelésnek annyi befolyása vagyon az Emberiség boldogságára vagy szerentsétlenségire, hogy némelyleknek hitel felett

²¹ Herepei János id. mű p. 63.

²² Kozma Gergely: Congregatio mixta marcalis moralis, avagy olyan halotti tanítás, melyben a közönséges hivatal megérdemlő asszonymnak tulajdonságai leiratnak, és egy régolta üressen vólt asszonymi hivatalra is candidatio lészen. Melyet minekutánna már a ns. maros széki marcalis congregationak napja mart. 15-re határozottnak lenni kihírdettetve volt, néhai Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna asszonymnak... néhai Botos Péter ur özvegyének érdemlett utolsó földi tisztessége megadására készített és el is mondott Geritzén, 1802. Hochmeister, Kolozsvár, 1802. 54 p. – A mű egy példánya, mely valószínűleg Kozma Gergely könyvtárából, örökösei adományaként került a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába, ma megtalálható a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban. (Jelzete: C 98349)

²³ Kozma Gergely id. műve p. 7.

²⁴ Kozma Gergely id. műve p. 9.

²⁵ Kozma Gergely id. műve p. 11.

valónak tekinthetnek. Az ember a természeti születés által még csak valami, a külső, kedvező körülmények, a szerentsés nevelés által pedig minden lehet belőle.”²⁶ Véleménye szerint a nevelés a legfontosabb dolog a világon, hiszen ezen múlik az emberek jövője. Felteszi a kérdést: „Avagy tehát a nevelésre, erre az emberiség boldogsága egének sarkára fordítottat-e olyan különös figyelem, a milyet érdemlene?”²⁷ Keserűen állapítja meg, hogy hazánkban kevés gondot fordítanak rá.

A hazai „sínlődő nevelés mélyebb sebei” közül a szerző első helyen említi az anyai nevelés hiányosságait. Rousseau nyomán ő is azt vallja, hogy az anyának elsőrendű feladatai vannak a jó nevelés megalapozásában. Erősen ellenzi azt az előkelő körökben általános szokást, hogy a születés után a gyermekeket nem az anya szoptatja, gondozza, hanem fizetett dajkára bízzák őket. „A kiknek legelsőbbben vagy befolyások a nevelésre, azok az anyák, vagy legalább azoknak kellene lenni. S még is – fájdalom! – láthatni sok anyákat kik magzatjaiknak csak szülő, de nem nevelő anyjai.”²⁸

A szerző jól látja, hogy a csecsemő- és kisgyermekkorai anyai nevelés hiánya súlyos károkat okoz a gyermek későbbi fejlődése szempontjából. A gyermeket előbb szoptató, majd száraz dajka gondjaira bízzák.

A saját kényelmüket féltő, a szórakozást hajszoló anyák „karjairól az ártatlan kisdedit a pumi kutyátska, vagy a móditól authenticáltatott szokás, vagy egyéb, le-hengerli, s nem lévén szerentséje a tsetsemőnek, hogy édes Anyja emlőiből vehesse tápláltatását, azon élés házakból, mellyeket a bölts természet számokra elegendő eledellel meg-töltött.”²⁹

A természet törvényeit semmibe vevő anyák nemcsak a csecsemő szoptatását bízzák idegenre, hanem a gondozást is más végzi el helyettük. Így az a szoros érzelmi kapocs, ami anya és gyermeke között az első időkben kialakulhatna, meg sem születik. A szerző azt is nagyon károsnak tartja, hogy a későbbiekben a dajkák szerepét külföldi nevelők veszik át. A külföldi nevelők alkalmazása „káros következéssel jár, mert miattok a Nemzeti Character elvész, az egyenes gondolkozás módja a pallérozás színe alatt el-aljasodik, a Nemzet, s Haza szeretete hangzattá válik, a nemzeti öltözet, s ősi viselet útálatba megyen, a honi erköltsök színesebb, de férgesebb erköltsökkal tseréltetnek fel.”³⁰

A házi nevelésről szólva a szerző elítéli a kényeztetést és a túlzott keménységet, a nevelésben. Véleménye szerint az engedékeny nevelés, a túlzott kényeztetés az a forrás, melyből „a tékozlás, a szülői tiszteletnek elvesztése, a magahittség, az akaratos vakmerőség, a kevélység, az emberiség iránt való érzéketlenség”³¹ fakad. Ugyanilyen károsnak tartja a túlzott keménységet is: „Vagynak nem kevesen, kik gyermekeiket legkisebb hibájukért rendkívül ostobán büntetik, indulatjoktól elragadtatván a fenytéknak határt vetni nem tudnak. Azoknak legkisebb ártatlan szabadságot sem engednek, tőlök alaton szolgálai félelmet, vak engedelmességet kívánnak. Az ilyenek szülőjöknek ugyan engedelmeskednek, de félnek tőlök, mint rajtok kegyetlenkedő tyrannusaiktól. Bennök nem barátjokat, hanem ellenségöket képzelik. Szemök előtt jámborságot kénytelenítvén tettetni, bészívják a kétszíniséget, alattomos titkolózást. Ezekből nevedednek majd azok a szülői tyrannismusnak rablántzait széllyel szakgató szökevények.”³²

Kozma Gergely nemcsak az otthoni, hanem az iskolai túlzott szigor, a testi fenytést és a lelki terrort is mélyen elítéli. „A tapintatlan és indulatos fenytés, a durva, megbecstelenítő lehordás, a testi büntetésnek a szó szoros értelmében vérengzéssé fajulása némelly tanítóink által valóságos virtuozitással gyakoroltatott. Ezek iskolájában a növendékek legfőbb erényeül a szolgálai félelem, a

²⁶ Kozma Gergely id. műve p. 19.

²⁷ Kozma Gergely id. műve p. 21.

²⁸ Kozma Gergely id. műve p. 21.

²⁹ Kozma Gergely id. műve p. 23.

³⁰ Kozma Gergely id. műve p. 25.

³¹ Kozma Gergely id. műve p. 26.

³² Kozma Gergely id. műve p. 27.

vak engedelmesség tekintetett. Az ilyen nevelés gyümöltsei a titkos gyűlölség, lappangó bosszúállási vágy, hazudni kész titkolózás, s a tekintély örök megvetése lettek.”³³

A szerző nemcsak a nevelés kérdéseiben vall felvilágosult elveket, hanem az oktatás tartalmának korabeli fogyatékoságait bemutatva szót ejt számos korszerűsítési törekvéstről is. A falusi iskolák tananyagrendszerét vizsgálva megállapítja, hogy a falusi népiskolák legtöbbször úgy kerül ki a gyermek, hogy ott semmi hasznosat nem tanult, „sem írni, sem olvasni, sem józanon gondolkodni nem tud”. Felnőtt korában ez alapvető gondokat okoz, hiszen egy adásvétei szerződést elolvasni, egy levelet, vagy kérvényt megfogalmazni sem tudnak.

Kozma szerint a következő tantárgyakat kellene a népiskolákban tanítani: miután a gyermek jól megtanult olvasni és írni, elsajátította vallása alapvető tanait, meg kellene tanítani őt „a természet históriájára, a világnak geographiai és physical esméretire, és közönséges történeteire röviden, hazájának geographiai, históriai és polgári esméreteire, nemzete törvényeinek rövid summájára, a számvetés mesterségére, különböző levelek helyes készítésére, a házi és mezei gazdaságnak fundamentomira, a mechanikának kezdeteire, a hazájában és szomszéd tartományokban forgó pénzeknek és mértékeknek esméretire, az erkölkstudomány azon részeire, mely hazájához minden vallásbéli tekintet nélkül tartozó kötelességeket foglalja magába.”³⁴

A Kozma Gergely által felvázolt tananyagrendszer a felvilágosodás pedagógiai eszmerendszerének alapos ismeretéről tanúskodik. Mint az európai felvilágosult gondolkodók, ő is erőteljesen természettudományos-gyakorlati jellegű ismereteket kíván a felnövekvő ifjúságnak nyújtani. Nem hiányozhat a falusi iskolák tananyagából a földrajz, a történelem, az állampolgári ismeretek, a fizika, a matematika, az alapvető gazdálkodási ismeretek és a Locke által oly erőteljesen hangsúlyozott kereskedelmi levelezés sem.

Áttérve a katolikus gimnáziumok és a református kollégiumok tananyagára, Kozma úgy véli, hogy ezekben a latin helyett a magyar legyen a tanítás nyelve. Minden tárgyat nemzeti nyelven oktassanak. Itt is kerüljenek előtérbe az eddig többnyire elhanyagolt természettudományok. A „kiholt nyelvek helyett” tanítsanak „mai virágzó nyelveket”. Követeli, hogy a leendő tanítóknak és papoknak „az okos gyermek-nevelésnek theoriája egész kiterjedésében taníttassék”. 1802-ben a neveléstudomány oktatásának fontosságát még kevesen ismerték fel, ezért számít olyan jelentősnek ez a kijelentés.

Kozma lényegesnek tartja a rendszeres testgyakorlást a serdülő ifjak számára, amit szerinte a gimnáziumokban szervezeten kellene megoldani.

Különösen érdekes és szokatlan, amit a papok neveléséről ír. Alapvetően fontosnak tartja, hogy „minden papokká nevelendő ifjaknak szívéből a fanatismusnak indúlatja még jókorán gyökerestül kiszakgattassék, s helyébe a munkás felebaráti szeretet, és józan philosophián fundált tiszta critica minden tudományok felett beléjük oltattassék.”³⁵ Igazán nem megszokott a vallási fanatizmusnak ez az engesztelhetetlen elítélése a 19. század legelején.

Kozma Gergely ugyanolyan lényegesnek tartja a leányok helyes nevelését, mint a fiúkét. Hangsúlyozza, hogy kizárólag a jól képzett, értelmes, kritikus gondolkodású nők nevelhetik helyes elvek szerint leendő gyermekeiket. Helyteleníti, hogy a leányok nálunk többnyire csak házi nevelésben részesülhetnek. „A messze haladott Brittusok és más tsinos nemzetek” példáját szem előtt tartva „köznevelő-házakat” kíván leányok számára felállítani, ahol a fiatal lányok megismerkedhetnek a „józan philosophiának sarkalatos igazságaival, a természettel, és annak históriájából azon részekkel, melyek őket legközelebből illetik, nemök nyavalyáival, s orvosló eszközeivel, önnön magukkal, a jó gazdasszonyságnak minden részletivel, a helyes nevelésnek mesterségével.”³⁶

³³ Kozma Gergely id. műve p. 29.

³⁴ Kozma Gergely id. műve p. 30.

³⁵ Kozma Gergely id. műve p. 32.

³⁶ Kozma Gergely id. műve p. 35.

A fenti, nőnevelésre vonatkozó elképzelések a 18–19. század fordulóján igen haladónak, csaknem forradalminak számítottak. A nők számára a filozófia, az egészségügyi, orvosi, pedagógiai ismeretek oktatását általában feleslegesnek, sőt károsnak tartották ebben a korban. Kozma Gergely arra is választ ad miért van mindezen ismeretekre szükségük a nőknek. Ha korszerű és hasznos dolgokra tanítanak a leányokat, szervezett formában, képzett nevelők, akkor „nem lenne kéntelen az asszony más szemével látni, más vélekedéseivel, akár jó, akár rossz legyen az, megelégedni. Így válhatnának a szép asszonyi állatokból értelmes asszonyok, a férfiakkal elsőség felett vetélkedő emberek, jól nevelő anyák.”³⁷

A mű a kortársak körében is visszhangot váltott ki. Gombási István az előzőekben már említett erdélyi református pap egy levelében részletesen elemzi a művet: „Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra, s még szebb elmére mutat. Örvendettem kivált, midőn látám, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon írt tudománnyal gazdag könyvekben is jártas-költös. Hasonlóképpen a mi magyar könyvíróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kintseit, a magyar nyelv kipallérozására és meg bővítésére tzelező ujjonon feltalált szavait és szollások módjait egészen magáévá tette. Nagyon tetszett nekem a nevelés hibáinak és a szebb nemnek köztünk újabb-újabb módin való kapásának tsinos tanálása. Egészen helybe hagyom a falusi és városi oskolák iránt említett hasznos projektomait. Rövid szóval mondva, megszerettem az egész munkát mind foglalatajára, mind előadásának módgyára nézve.”³⁸ Gedő József, Kozma Gergely jó barátja így ír: „Kinyomtatott predikatiód által magadat mindenféle esmeretessé tetted.... Ezentúl ügyekezz nyert híredet, fontos munkák által consolidálni. Predikatiód által már megismertetted magadat, s utat készítettél azoknak kedves elfogadására. Olyan szerentsés üdöközben állottál elő, hogy majd originál darabjaidért a könyvnyomtatók vetélkedve fogják kedvedet keresni.”³⁹

Ezek a megjegyzések is azt mutatják, hogy a művet ismerték és olvasták Erdélyben. A munka húsz példánya bizonyíthatóan eljutott Magyarországra is. Kozma Gergely 1803. július 31-én kelt levelében a következőket írta Kazinczynak: „Küldöm ... 20 Példányait egy Halotti Munkátskámnak azon alázatos Kérelem mellett, hogy egyet magának tartván, ha méltónak találandja, közölök egyet egyet T. T. Dugonits András, Batsányi János, Virágh Benedek, Fejér György, Döme Károly, Németh László, Kiss János, Mindszenti Sámuel, G. Festetics György, G. Ráday Pál, Mátyási József, Takáts József, Révai Miklós, Csokonai Mihály, Horváth Ádám, D. Kováts Mihály, D. Nagy Sámuel, P. Schedius Lajos, a Himfy Szerelmei Írója Uraknak, és a G. Szétséni Ferentz Úr Bibliothecájának, alkalmatossága adódván egyszer, másszor el-méltatni ne terheltesék.”⁴⁰ Kazinczy válaszlevelében 1803. szeptember 1-én így írt: „Az Úr munkáját által adtam Csokonay Úrnak Debreczenben s olvastattam véle az Úr levelét. Ő nagyra becsüli az Úr emlékezését, s ajándékát velem együtt szívesen köszöni. Elirtóztunk mindketten titulusától, s szántuk az Urat, a ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kénszerítettik. Engem annak megolvasására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak ismerjem munkáját, s ki tudja, talán lelek benne valamit, a mi philológiai jegyzéseimet szaporíthatja.”⁴¹

Sajnos a levelezésekben nincs nyoma annak, hogy a Kozma által említett személyek közül Csokonain kívül kiknek küldte el Kazinczy a művet. Kozma 1805 januárjában ismét visszatért „tsekély munkátskájára” egy Kazinczyhoz írott levelében. Kéri, hogy ha a művet „olvasásra méltóztatta, s unalmára nem lenne, róla téjendő szokott egyenes jegyzéseit vélem közleni ne

³⁷ Kozma Gergely id. műve p. 36.

³⁸ Gombási István levele Kozma Gergelyhez. Márkod, 1803. Sz. György hó 26. Idézi: Kozma Ferenc: Kozma Gergely unitárius pap és esperes életirata. Kolozsvár, 1876. K. Papp M. nyom. pp. 37–38.

³⁹ Gedő József levele Kozma Gergelyhez. Kolozsvár, 1803. ápr. 4. Idézi: Kozma Ferenc id. mű p. 37.

⁴⁰ Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1803. júl. 31. In: Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. 1803–1805. Közread.: Váczy János. Bp., 1893. Akadémia. p. 79.

⁴¹ Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1803. szept. 1. In: Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. p. 95.

terheltessék, hogy azokat ezután használhassam.”⁴² Kazinczyt ezekben az időkben nagyon lefoglalták az egyre növekvő anyagi terhek, a családjával való viszály, az otthonteremtés, a házasság, és az apaság gondjai. Úgy tűnik, nem volt ideje és türelme Kozma temetési beszédét elolvasni. Válaszából ez világosan kiderül. Ő, aki annyira érdeklődött a nevelés kérdései iránt, aki később rousseaui elvek szerint nevelte gyermekeit, bizonyára nem az alábbi semmitmondó sorokat vetette volna papírra, ha valóban olvasta volna Kozma munkáját: „Az Úr halotti Predikációját meg olvastam mingyárt akkor, mikor az Úr azt nékem megküldeni méltóztatott. Szép Magyarország és ékesenszólás, sokféle olvasás tetszik rajta: de én igen nem szeretem az Alkalmatosságra írt verseket és Munkákat. Nyűgben van az író, s elakad: hideg hízelkedésnek tetszik meg érdemlett magasztalása is, mert amiket elpazérolva látunk azokra, a kiket szemeinkkel látunk, s magunk között ismerünk, azok mind hazug dicséretnek. De ebben nem magát az Urat, hanem az Úr hivatalát vádoljuk.”⁴³

A fentiekből nyilvánvaló, hogy Kazinczy, hasonlóképpen sok más olvasóhoz, talán csak az első, és esetleg az utolsó néhány oldalt olvasta el a műből, amely oldalak az alkalmi temetési beszédek összes szokásos negatív ismervét magukon viselik. Nem tudjuk pontosan mi az oka, de könnyen elképzelhető, hogy Kazinczy érdektelensége is hozzájárult ahhoz, hogy Kozma Gergely többé nem publikált önálló munkát, a későbbiekben kizárólag fordítással foglalkozott.

Prédikációit kézzel írta, ötven éves papi szolgálata alatt. Minden vasárnapra és ünnepnapra új beszédet írt. Azért, hogy a kötetés költségeit megspórolja, megtanulta a könyvkötést, „s könyveinek szép kemény kötését, aranyozását, s a sarkakra nyomott címezését mind saját kezűleg eszközölte.”⁴⁴ A kötetek egy része megtalálható a Román Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, Kolozsváron, az Unitárius Kollégium kéziratái között.⁴⁵

Kozma Gergely szerény anyagi viszonyai, és hat gyermeke nevelésének gondjai mellett jelentős könyvtárat gyűjtött. Unokája, Kozma Ferenc, róla szóló életrajzában írja,⁴⁶ hogy a könyvtár lakóházának egyik szobáját foglalta el, mely egyben dolgozószobául is szolgált. Nem csak ő és barátai használhatták a könyvtárat, hanem a vidék olvasni vágyó polgárai közül bárki. Ezt a fennmaradt könyvtár darabjainak következő bejegyzéséből tudjuk: „A használni elvitt tulajdonnak az a szava hozzád, használj, s gazdámnak adj haza.”⁴⁷ A könyvtár rekonstruálására ma már nincs lehetőség, hiszen Kozma Gergely halálakor, 1849-ben idősebb fiai távol voltak, a szabadságharc honvédeként harcoltak, tehát nem tudtak a könyvek sorsával törődni. Később, 1852-ben a megmaradt könyvtárat – melynek egy része a szabadságharc viharai közepette megsemmisült – az örökösök a Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának adományozták.

Hogy mit tartalmazott a könyvtár, arról a megmaradt példányok mellett Gedő József⁴⁸ és Kozma Gergely levelezéséből szerezhettünk tudomást. A szegény falusi unitárius pap gyűjtötte kora legkitűnőbb külföldi és hazai műveit, szépirodalmat éppúgy, mint filozófiai és tudományos munkákat, valamint folyóiratokat. Ami azonban a legérdekesebb; valamilyen úton, nem tudjuk hogyan, hozzájutott a korszak tiltott könyveinek egy részéhez is. Barátja, Gedő József 1803. február 27-én írott leveléből tudjuk,⁴⁹ a következőket: „ezután fogom veled naponként közleni a tiltott könyvek lajstromát.” Tehát Gedő, aki ekkor Marosvásárhelyen élt, valahogyan hozzájutott a cenzúra által visszautasított, tiltott művekhez. Ezekből Kozma Gergely kiválasztotta az őt érdeklő

⁴² Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1805. jan. 28. In: Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. p. 251.

⁴³ Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1805. márc. 1. In: Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. p. 274.

⁴⁴ Vö.: Kozma Ferenc id. mű

⁴⁵ Kozma Gergely: Prédikációk (1787–1813). Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, MSU 445.

⁴⁶ Idézi: Kozma Ferenc id. mű p. 42.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Gedő József (1778–1855) jogász, irodalompartoló. Kollégiumi magántanítója Kozma Gergely, akivel annak haláláig baráti viszonyban volt. Levelezett az irodalom korabeli nagyjaival: Kazinczyval, Döbrenteivel, Bölöni Farkas Sándorral. Négyezer kötetes könyvtárat a kolozsvári unitárius főgimnáziumnak ajándékozta.

⁴⁹ Uo.

munkákat, a nyomtatáshoz hasonló gyönyörű kézírásával lemásolta és saját kezűleg bekötötte. E könyvek kora legmodernebb alkotásai voltak, és ami témánk szempontjából a legérdekesebb, számos gondolatot használt fel ezekből a művekből, kéziratban ránk maradt magyar nyelvű prédikációiban. Van olyan prédikációja, mely a szivárvány keletkezésének természettudományos magyarázatáról szól, van olyan is, mely a vizek, és a szél erejének energiaforrásként történő felhasználását javasolja, vagy hidak, utak építését szorgalmazza. De vannak olyan prédikációi is, melyek a felvilágosodás legfőbb erkölcsi elveit, a népek szabadságát, függetlenségét követelik. Sok prédikációja szól az olvasás fontosságáról, a színház szórakoztató és egyben felvilágosító szerepéről.

Ő maga, mint a népnek jó példát mutató pap, nem csak prédikált, tett is azért, hogy az emberek sorsa jobbra forduljon. Írt magyar ABC-s könyvet a falusi iskolák számára, fordított színdarabokat, felolvasásokat tartott a falu írástudatlan felnőtt lakosainak a legfrissebb magyar újságokból, folyóiratokból, nyáron a templom kertjében, télen az iskolában. Gondja volt arra, hogy külön foglalkozzon a falusi iskola padjaiból már kikerült fiatalokkal is, akiket a legfogékonyabbnak tartott az új eszmék befogadására.

Olyan vidéken élt, előbb Szentgericén, majd Kövenden, ahol a közelben nem lehetett orvost találni. Szintén levelezéséből tudjuk, hogy tanulmányozta Mátyus István⁵⁰ orvosi munkáit, valamint botanikai, a gyógyfüvek hatását tárgyaló műveket. Úgy gondolta, hogy kötelessége a szegény népen segíteni, ha beteg. Összeállított egy receptkönyvet, és a legalapvetőbb gyógyszerekből, gyógynövényekből mindig tartott készletet otthonában. Ha hozzá fordultak segítségért, egynapi járóföldre is elment, hogy segítsen a beteg embereken. Az 1834. évi nagy kolerajárvány idején faluról falura járt, és próbált segíteni. Megtanulta a foghúzást is. Foghúzásairól 1816–1833-ig jegyzőkönyvet vezetett,⁵¹ melybe feljegyezte az összes foghúzást (szám szerint 2960 fog), melyet ez évek alatt elvégzett. Munkájáért soha nem fogadott el pénzt, „azon tudat, hogy embertársain segíthetett, bőséges jutalom volt lelkének.”⁵²

Ismeretterjesztő, segítő céllal, gyümölcsfa-nemesítéssel is foglalkozott. Szentgerice majd Kövend, és a környező falvak lakosai mind Kozma Gergelytől tanulták, az ő segítségével végezték a gyümölcsfák nemesítését. (Fennmaradt gyümölcsfa nemesítési naplójának egy töredéke melynek tanúsága szerint 1825–1833-ig 1539 db gyümölcsfát oltott.)⁵³

Tájékozott volt kora szinte minden népfelvilágosító törekvésével kapcsolatban. 1844-ben kérelmet intézett a felvinci hatósághoz, hogy addig is, amíg az országgyűlés napirendre tűzi a fogházak állapotának javítását és a fogva tartottak oktatását, fogadjanak el tőle egy Bibliát, melyből az írástudatlan foglyoknak amerikai mintára naponta felolvasnának.⁵⁴

Kozma Gergely életének utolsó évében, a szabadságharc kitörése után, toborzódalt írt, hogy a környék lakóit az elnyomók elleni fegyveres harcra ösztönözze. A toborzódal alá ezt írta: „Írá egy

⁵⁰ Mátyus István (1725–1802) orvos. Orvosi oklevelét Utrechtben szerezte. Göttingenben, Marburgban és Bécsben folytatott orvosi gyakorlatot, 1757-ben hazatért és Marosvásárhelyi főorvosa lett. Könyvtárát (1326 kötet), nyomdáját és házát a marosvásárhelyi kollégiumra hagyta. Fő művei: *Diaetetica*, az az: a jó egészség megtartásának módját fundamentomosan előadó könyv (1–2. köt. Kolozsvár, 1762–1766); *Ó és új diaetetica...* (1–6. köt. Posonyban. 1787–1793).

⁵¹ Foghúzás Jegyzőkönyve. Melybe 1816-tól fogva azon szenvedő felebarátainknak, kiknek fogaik orvosolhatatlanul fájtanak, s ezen kintől kivonás által megszabadítottam minden jutalom nélkül, 1833-ig neveik, a fog számával, s a kivonás napjával együtt, emlékezetnek által feljegyeztettek Kozma Gergely által. A kézirat 1876-ban még a család birtokában volt. Későbbi sorsa ismeretlen.

⁵² Idézi: Kozma Ferenc id. mű p. 58.

⁵³ A gyümölcsfa oltás jegyzőkönyvének töredéke a foghúzások jegyzőkönyvével együtt szintén a család birtokában volt még 1876-ban.

⁵⁴ A folyamodvány másolata 1876-ban a család birtokában volt. Az amerikai fogházak állapotáról többen írtak, számos lap is foglalkozott velük. Kozma Gergely valószínűleg Bölöni Farkas Sándor 1834-ben, ezeregyszáz, 1835-ben, ezer példányban megjelent 'Utazás Észak Amerikában' című munkájából merítette az ötletet. 1835-ben a mű már a tiltott könyvek listáján szerepelt.

atya, kinek három városban három fia nemzetőrségi közvitéz.” De ő maga is akart tenni valamit. A 75 éves ősz pap, hogy kivegye a részét a maga módján a harcból, lóháton járt prédikálni az erdélyi havasokba, a szabadságharc katonáinak. Az erőltetett fizikai és szellemi munka aláásta amúgy is gyöngye egészségét. 1849. augusztus 14-én meghalt. Nem sokkal később küldöncök jelentek meg a kövendi paplakban, hogy elfogják, de már csak a Koronka Antal⁵⁵ által kiállított halotti bizonyítványt kapták kézhez. A kegyes halál megmentette a fogságtól, sőt talán még rosszabbtól is. Egyik fia a szabadságharc katonájaként, a csatamezőn esett el.

Gombási István, Herepei János és Kozma Gergely csak három szinte ismeretlen név felvilágosodás magyar hívei közül, akik életük céljának tekintették, hogy a saját szerény eszközeikkel, de minden erejükkel a nép felvilágosításán, tudatlanságának enyhítésén dolgozzanak. Prédikációikkal, és gyakorlati tevékenységükkel sokat tettek, de nem eleget. Ők is, mint számos hasonlóan gondolkodó társuk, a bajok gyökerét a nép írástudatlanságában látták. Az olvasni tudást alapnak tekintették, melyre minden egyéb ismeret ráépülhet.

A szóban elmondott egyházi beszédek gondolatai, bár sokakhoz eljutottak és szájról-szájra terjedtek, mégsem nyújthattak elég sokrétű és pontos ismeretet az írástudatlan népnek. Ezért hangsúlyozták a papok a nép gyermekei számára az iskolák létesítésének fontosságát, és a felnőtt korú lakosság körében az analfabéták számának csökkentését, illetve számukra a szóbeli ismeretközlést a templomokban, egyházi szertartások keretében.

A jobbágyok gyermekeinek elvileg 1777 – a Ratio Educationis megjelenése óta iskolába kellett járniuk. Ennek ellenére nagy részük analfabéta, fél-analfabéta maradt, még a reformkorban is, hiszen a szülőknek szükségük volt a zsenge korú gyermekek kétkezi munkájára is a család megélhetésének biztosítására. Ezért tehát sokan egyáltalán nem, vagy csak rendszertelenül tudták iskolába küldeni gyermekeiket. Az analfabéták száma alig csökkent. Azok a gyermekek, akik valamilyen szinten elsajátították az olvasás ismeretét iskolás korukban, csak kis töredéke érdeklődött felnőtt korában a könyvek, hírlapok, folyóiratok iránt. A falusi iskolák tanítói nem nevelhették olvasóvá a gyermekeket, hiszen maguknak sem volt pénzük könyvekre, „mert fizetésök ruházatra sem elég, az élelmiszereket maguk termesztik, pedig sem tollal a kezükben, sem rugalmas pamlagon könyvek olvasása által, hanem ásó- és kapával: azután csodálhatjuk, ha fáradt tagjait pihenésre ereszti ahelyett, hogy olvasgatna. Derüljön aztán hazánk és népünk jobb világa!” – írta a magyar népoktatás helyzetéről, a tanítók anyagi viszonyairól Magyar Mihály kiadó-könyvkereskedő 1848-ban.⁵⁶ Hasonló képet fest a tanítók műveletlenségéről, a saját könyvek hiányáról Táncsics Mihály is, „Életpályám” című önéletrírásában.⁵⁷

A reformkorban a politikai élet megélénkülése, a művelődési igények növekedése nyomán a társadalom szélesebb rétegei váltak rendszeres olvasókká. A felvilágosodás időszakához képest jóval több hírlap, folyóirat, és könyv jelent meg magyar nyelven. Ennek ellenére, ugyanúgy, mint a felvilágosodás korában, még mindig az egyházi beszéd, a prédikáció maradt a nyilvánosság legfőbb fóruma, hiszen a parasztság nagy része még mindig analfabéta volt. A prédikáció azokat is bevonta a közügyekről való közös gondolkodásba, akik az egyéb lehetőségekből – éppen írástudatlanságuk miatt – kimaradtak. A katolikus és a protestáns papság még a reformkor időszakában is igen jelentős, és nagy befolyással bíró értelmiségi rétegnek számított. Olyan értelmiségiokről van szó, akik egyszerre voltak európaiak, és hazájuk sorsáért aggódó patrióták, akik külföldről hozott tudásukat, itthoni tapasztalataikat a reformkor szolgálatába állították. Természetesen nem minden pap volt ilyen, de a fennmaradt prédikációk arról tanúskodnak, hogy sokan voltak köztük olyanok, akik egyházi beszédek révén, széles körben terjesztették a reformeszméket. „Kiáltó szó vagyunk a pusztában” fogalmazta meg a papok szerepét a közéletben az egyik reformkori szerző.

⁵⁵ Koronka Antal (1806–1855) unitárius lelkész, 1849 és 1855 között kövendi pap.

⁵⁶ Magyar Mihály: A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében. = Pesti Divatlap 5 (1848) No. 7–11. – Az idézetet közli: Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején, és a reformkorban. Bp., 1978. Akadémiai Kiadó. p. 255. (Irodalomtörténeti könyvtár 33.)

⁵⁷ Táncsics Mihály: Életpályám. Szöveggyűjtemény, jegyz.: Czibor János. Bp., 1978. Magvető. 615 p. (Tények és tanúk)

Az alkalmi prédikációk, temetési beszédek lehetőséget teremtettek arra a reformkorban is, hogy a legkülönbözőbb témákról fejtsék ki nézeteiket. A távoli vidékeken, kis településeken szolgáló papok közül sokan fő feladatuknak tekintették a hasznos ismeretek terjesztését, a falusi nép felvilágosítását. A prédikációra úgy tekintettek, mint a számukra rendelkezésre álló egyetlen közlési lehetőségre, amelyet igyekeztek is kihasználni. A beszédek témái igen változatosak, közöttük gyakran bukkan fel a nevelés kérdése, mint a legfontosabb dolog, a jövő formálása szempontjából. A 19. század 30-as, 40-es éveiben a katolikus és protestáns papoknak nagy szerepük volt abban, hogy a nevelésre vonatkozó reformeszmék eljutottak az emberekhez, köztük az írástudatlanokhoz is. A papság egy, a társadalmi reformok iránt érdeklődő része felismerte, hogy a reformok, így a nevelésügyi reformok szükségességéről is, meg kell győzni a híveket. Számos ilyen jellegű beszéd hangzott el a templomokban különböző jeles események, vagy temetések alkalmával. Ezek többsége kéziratban maradt fenn, de sokat ki is nyomtattak. Az egyházi beszédek értékes adalékokkal szolgálnak a hazai neveléstörténeti kutatások számára arról, hogy a reformkorban milyen jellegű nevelésügyi kérdéseket tartottak annyira fontosnak, hogy széles hallgatóság előtt, nyilvánosan beszéljenek róla. A széles közönséghez szóló templomi és temetési beszédekben a papok próbáltak megmagyarázni a hallgatóságnak olyan nagy horderejű, a reformkorban előtérben álló kérdéseket, mint a nép tudatlanságának, analfabétizmusának megszüntetése, művelésének szükségessége, a népiskolák állításának fontossága, a tanítók megfelelő képzésére. A beszédek hatását nehéz felmérni, hiszen csak feltételezéseink lehetnek a hallgatóság nagyságáról és összetételéről. Azt azonban tudjuk, hogy a templomi és halotti beszédek hallgatósága korra, nemre, társadalmi helyzetre való tekintettel meglehetősen heterogén volt. Férfiak, nők, gyermekek, idősek és fiatalok, írástudók és analfabéták, nemesek, mesteremberek, földművelő parasztok hallgatták ezeket a beszédeket. A továbbiakban a hatalmas reformkori anyagból válogatva elemzünk néhány jellemző nevelési tárgyú egyházi beszédet, abból a célból, hogy bemutassuk, milyen témák foglalkoztatták a szónokokat, milyen eszmék jutottak el a széles hallgatósághoz.

Beke Sámuel, zilahi református lelkész,⁵⁸ nyomtatásban megjelent prédikációiban⁵⁹ gyakran nevezte magát néptanítónak. A szószéket közéleti fórumnak tekintette, és legfőbb feladatának azt tartotta, hogy a prédikációt, mint a népnevelés szerinte leghatékonyabb szócsövét arra használja, hogy a kor haladó gondolatait közvetítse a szélesebb közönségnek, köztük az írástudatlan rétegeknek is.⁶⁰ Több prédikációjában is találunk nevelési vonatkozású részeket. 1828-ban jelent meg „A tudomány világosság” című beszéde, amelyet az „Evangelico Reformátum Nemes Gymnasium Iskolai Esztendeje kezdetének alkalmatosságával” mondott el. Az emberi élet rendeltetése – Beke szerint az –, hogy „értelmesen, azaz: a dolgok természetével megegyezőleg cselekedhessünk”. A tudomány feladata, hogy feltárja az emberek számára a természet és a társadalom felszíni jelenségei mögött rejtőző titkokat. Aki nem tanul, nem is képes világosan látni és gondolkodni. Nézete szerint a tudás, a megismerés, a világosságot teremtő tudomány arra szolgál, hogy az ember méltó tagja lehessen a társadalomnak, hogy „polgári Jussai” világosak legyenek számára. A gondolkodó, tanult ember „méltó jussal kívánja meg a társasági főhatalomtól, hogy ötlet emberi rendeltetéséhez képest testi-lelkiképpen boldogítsa, tökéletesebbítse, világosítsa, hogy a gondolkodást és szólást, ezt a lélek szabad létezését tőle el ne fojtsa, sérelmeit orvosolja”. Aki tudatlan, azt könnyű „vakon vezetni” vagy „erőszakkal hajtani”. „Hol a köznép vak

⁵⁸ Beke Sámuel (1803–1836) református lelkész. Tanulmányait a zilahi és a kolozsvári református kollégiumban végezte, majd a Bethlen család udvari papjaként működött Bethlenben. 1828-tól haláláig Zilahon lelkész.

⁵⁹ Nyomtatásban megjelent prédikációi: A közönség keserve három énekben. Pataki Sámuel végső tisztességtételén (Kolozsvár, 1824); A tudomány világosság. Egyházi beszéd (Kolozsvár, 1828); Emlékbeszédek néhai id. Zilahi ifj. Kiss Ferenc és Kiss Ferenczné végtisztességtételekre (Kolozsvár, 1832); Sírjak a sírókkal. Gyászbeszéd Kiss Katalin felett (Kolozsvár, 1832); Imádságok br. Bánffy Sarolta felett (Kolozsvár, 1834); Vasárnapi beszédei 1–2. Kiadta Nagy Ferenc (Kolozsvár, 1840).

tudatlanságban tartatik” – állapítja meg Beke, ott nép „az uralkodó kényének játéka, a tisztviselők henye csalárdságának adózója, lelki testi nyomorékja”. A tudás legfőbb haszna tehát az, „hogy a setétség ártalmaitól megszabadít – ellenben polgári szent jussainkkal megismerkedtet”. „Áldott jótéteményűek a társaságra nézve a világosító és melegítő tudományok, melyek a hazának és nemzetnek kötelességeiket tisztán esmerő s híven betöltő főket... nevelnek”. Beke Sámuel a tanulás és a polgárosodás között tehát közvetlen összefüggést lát.

1834-ben, a kolozsvári Farkas utcai templomban mondta el „Igazság és tévelygés” című prédikációját nagyszámú hallgatóság előtt. A beszéd hatalmas sikert aratott, kéziratot másolatokban terjesztették, így maradt fenn.⁶¹ A viharos erdélyi országgyűlés alatt elhangzott „templomi elmélet” (ahogyan Beke fogalmaz) tartalmazza mindazokat a gondolatokat, amelyekért a reformellenzék küzdött.⁶²

Mint 1828-as beszédében, Beke itt is abból indul ki, hogy a tanulás, a nevelés mennyire fontos a helyes gondolkodás kialakításában, mely az értelmes cselekedetek alapja. „Az ember nem születik, hanem lesz, s amivé lesz, jobbára a nevelés által lesz” – szögezi le. Erőteljesen bírálja kor nevelési-oktatási rendszerét. A társadalom szűk rétegei jutnak csak iskolába, és akik részesülnek is az oktatás áldásaiban, azok sem nyernek sokat, hiszen a nevelés során nem fejlesztik egyformán „a testi-lelki tehetségeket”. „Ha a lélek műveltetik is, a test parlagon hever, mintha az ember egyedül szellemi lény, egyedül lélek, nem pedig test is volna”. Haszontalan ismeretek tömegét sulykolják az ifjak fejébe, nem törekszenek arra, hogy gondolkodni, helyesen ítélni tanítsák meg a gyermekeket. Olyan tömegeket nevelnek értelmes emberi lényekből, akiket, mivel gondolkodni, és véleményt alkotni nem tudnak, a kormányzat „kénye kedve szerint arra s oda mozgat, hova néki tetszik.” A kormányzat szerint a köznépet tudatlanságban kell tartani, éppen azért, hogy ne is legyen képes helyzetét átlátni. Pedig, ha a társadalmat úgy szemléljük, mint egy épületet, „annak alapját a földművelő osztály teszi, falait a megvetőleg, gúnyval nevezett nép.” Az uralkodó, aki mindent meghatároz, csak az épület tetejére biggyesztett „gomb, csillag, csak cifraság, nélkülek talám ellehetnének” – vallja Beke. Nincs jobb véleménnyel a nemességről sem. Nézete szerint a nemesek ingyenélők. Születési előjogaikra hivatkozva „ingyen hevernek, pazarolnak,” semmi hasznos tevékenységet nem végeznek.

A prédikáció utolsó részében Beke javaslatokat fogalmaz meg. Nevelni, tanítani kell az embereket, a gyermekeket, de a felnőtteket is, meg kell tanítani őket gondolkodni, ítélni, cselekedni saját maguk és a köz érdekében. „Nyissuk fel szemeinket, mert azért adá Isten őket, hogy lássunk velök, s ne engedjük magunkat mástól vakíttatni” – vallja.

Egy másik prédikációjában,⁶³ melyet 1835. április 26-án mondott el a zilahi református templomban V. Ferdinánd trónra lépése alkalmából, még tovább ment. Az uralkodó feladatairól szólva azt hangsúlyozza, hogy „a fejedelmek csak a polgári társaságnak megbízottjai, kikre azok a közakarát végrehajtását bízák.” Figyelmezteti a császárt, hogy nem azok a nagyok, akik „sokakon uralkodnak, hanem kik befolyhatásuknál fogva sokakat szolgálnak.”⁶⁴

Beke Sámuelnek az előbbieken ismertetett prédikációiból olyan polgári eszméket ismerhetett meg a zilahi és a kolozsvári templom közönsége, melyek felvetődtek a pozsonyi országgyűlési ifjak

⁶⁰ Vö.: Benkő Samu: Beke Sámuel élete és halála. In: Benkő Samu: A helyzettudat változásai. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1977. Kriterion. p. 151.

⁶¹ „Beke Sámuel két elmélkedése. Igazság és tévelygés.” ff. 1–9. OSZKK Quart. Hung, 1966. Megjelentetésére a kor cenzúraviszonyai közt gondolni sem lehetett.

⁶² Feltételezések szerint Beke korábbi liberális-demokratikus szellemű prédikációi adták az ötletet a reformmozgalom vezetőinek, hogy éppen őt kérik fel az országgyűlés ideje alatt e beszéd megtartására.

⁶³ „Beke Sámuel két elmélkedése. A keresztyén tisztviselők szép hivatása.” OSZKK Quart. Hung. 1966. ff. 9–22.

⁶⁴ E prédikációja miatt Beke Sámuelt perbe fogták, eltiltották a templomi szolgálattól. A hosszú, egy évig tartó egyházi eljárás végén ugyan felmentették, de ezt követően világi bírósági ügy is indult. A tüdőbajjal küzdő Beke azonban ezt már nem érte meg, a sok izgalom sietette halálát.

társaságában, a kolozsvári kaszinóban, a sajtóban, a könyvekben, és mindenütt a reformkori Magyarországon. Olyan emberekhez is eljutottak így ezek az eszmék, olyanokat is gondolkodásra készítettek, akik nem tudtak olvasni.

A Salamon József által szerkesztett „Erdélyi Prédikátori Tár”-ban jelent meg Herepei Károly református lelkész „Oskola-alapításra buzdító beszéd”⁶⁵ című prédikációja, melyet 1832. május 6-án mondott el a kolozsvári „külső református templomban”.

Herepei Károly⁶⁶ kiváló szónok volt. A kortársak emlékezete megőrizte, hogy egy-egy beszéde alkalmával olyan tömeg gyűlt össze, hogy sokan, akik a templomba nem fértek be, az utcán hallgatták szavait. Beszédében abból indul ki, hogy míg külföldön „a világosodás szép napja magasra hágott” addig hazánkban „a nép között nagy tudatlanság és setétség uralkodik.” Külföldön az ország lakosainak jelentős része tanul, művelődik, nálunk „maroknyi kicsin” csoport részesedik a művelődési javakból. Nálunk a szegény emberek gyermekei „magokra hagyva nőnek, mint a mezei burján”, hiszen nem járnak, nem járhatnak iskolába. Nem azért, mintha a szegény szülők „nem kívánnák gyermeküket” iskolába járatni. „De van egy nagy ellenség, mely hatalmasabb mindennél, és ez a szükség.” Szülők nagy tömegei alig tudnak gyermekeiknek „egy falat kenyeret nyújtani, nemhogy még lelki művelődésekre ügyelhetnének.” Ezért a legfőbb feladat iskolák állítása „ahol mindkét nemen lévő gyermekek a lehető legjobb móddal ingyen taníttassanak.”

Herepei, mint pap, a „meggyőzés fegyverét” használhatja csak, hogy híveit az iskolák állításának „nagy hasznáról, s boldogító befolyásairól” meggyőzze. „Az oskolák az emberi művelődésnek mívhelyei, s ezek nélkül társasági együttlétünk nem egyéb, mint egy gyülevész ember-csoport állati sereglése” – vallja. Történeti példákon bizonyítja, hogy nagy uralkodóink (Szent István, Mátyás király, Bethlen Gábor, Mária Terézia) mind törekedtek arra, hogy az oktatásügy fejlődjön. Most is ezt kell tenni. Ha az uralkodó nem segít, társadalmi összefogásból kell megteremteni a népiskolákat. „Elkerülhetetlenül szükséges, hogy minden faluban és városban apróbb gyermeknevelő-előoskolák legyenek” a szegény nép gyermekei számára. Ezekben az iskolákban fejleszthető ki a nép gyermekeinek értelme, de itt „szelídülnek erkölcsi is”, hiszen „amint világosul a fő, úgy melegül a szív” – vallja Herepei. A gyermek lelke „olyan, mint egy tiszta papíros mellyre még semmi sincs írva, de amellyre akármit lehet írni; szíve mint egy lágy anyag a mester kezei között, melyből az tetszése szerint angyalt vagy ördögöt formálhat.” Éppen ezért kellene a jó tanítók és jó iskolák, hogy azokban jó embereket, igaz hazafiakat, hasznos polgárokat neveljenek a hazának.

Egy város, egy közösség is sokat tehet azért, hogy a szegény nép gyermekei tanulhassanak. Közadakozásból fel lehet építeni, és működtetni lehet egy népiskolát. Felszólítja a hallgatóságot, hogy mindenki erejétől függően áldozzon erre a célra. Ha az ország más városaiban és falvaiban is így tennének, „eljön az a boldog idő, mikor a magyar haza áldott földjén minden falu kebelében jól elrendezett nemzeti oskolák lesznek, mikor az értelmesség és világosodottság oly közönséges lesz, hogy mindenki legalább írni olvasni tud, mikor a magyar paraszt gazdasági könyvekből tanulja meg, mint kelljen saját földjét jobban művelni, s az innep napokon vagy hosszú téli estéken felesége s értelmes gyermekei közt karikában ülve hazai hírlapokból olvassa előttök a bel- és külföld nevezetesebb történeteit.” „Higgyetek – folytatja a szónok, és hitetek legyen munkás. Építsetek oskolákat a köznép gyermekei számára!”

Talán ez a prédikáció is hozzájárult ahhoz, hogy tíz évvel később felépülhetett a hidelvei népiskola, melynek felszentelése alkalmával, 1843. november 5-én, Herepei Károly öccse, a szintén

⁶⁵ Herepei Károly: Oskola-alapításra buzdító beszéd. = Erdélyi Prédikátori Tár 2 (1834) No. 2. pp. 124–152.

⁶⁶ Herepei Károly (1802–1871) református lelkész, tanár, az akadémia levelező tagja. Tanulmányait Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Nagyenyeden, majd Bécsben és Göttingában végezte. 1825-től Kolozsváron papként, 1834-től a Kolozsvári Református Kollégiumban, 1835-től a Nagyenyeden működött tanárként. 1841-ben Vizaknára hívták papnak. Itt működött haláláig.

református lelkész Herepei Gergely⁶⁷ prédikált, aki szintén kiváló szónok, a közügyek, köztük a nevelésügy iránt elkötelezett aktív közéleti ember volt.

A prédikáció⁶⁸ elején a lelkész köszönetet mond mindazoknak, akik hozzájárultak a népiskola felállításához, így a református egyháznak, a városnak, és azoknak a magánembereknek, akiknek adományai révén felépülhetett az iskola. Megemlíti, hogy ezelőtt tíz évvel ő házról házra járva apródonként gyűjtötte össze a szükséges összeg egy részét. Mint az iskola egyházi felügyelője, személy szerint fontosnak tartotta, hogy ne csak egy iskolaépület emelkedjen a semmiből, hanem egy olyan intézmény, mely sokféle célt szolgál, nemcsak a tanítást. Felismerve, hogy egy iskola nemcsak a gyermekek oktatását, nevelését, hanem a felnőttek művelését is szolgálhatja, úgy rendelkezett, hogy az új iskolában a minden reggel és este tartott istentiszteleten ne csak a gyermekek, hanem szüleik, és a környék idősebb lakosai is részt vehessenek. Hogy lehetőséget teremtsen „a legszegényebbeknek is azon jótétemény használására, melyet a hasznos könyvek olvasása nyújt” olvasó társaságot alapított, könyveket vásárolt, és egy kis népkönyvtárt alapított, melyet az iskolában helyezett el. Itt minden vasárnap bárki, gyermek és felnőtt helyben olvashat, vagy kikölcsönözheti a könyveket. Áll tehát a népiskola, mindenki hasznára. Kéri ezért a szülőket, „akiknek igen nagy befolyások van a gyermek jövődjére”, hogy küldjék gyermeküket az iskolába, hogy ott „ott szívét nemes érzésekkel, lelkét, értelmét hasznos ismeretekkel gazdagítsák”. Megjegyzi, hogy vannak szülők, „kik e legszentebb kötelességüket elhanyagolják, semmibe veszik”, pedig ez nagy bűn. Hangsúlyozza, hogy a most felépült iskolában ingyenes a tanítás, ezért kéri a legszegényebb szülőket is, hogy ne gátolják gyermekeik iskolába járását.

Szól a „statushoz” is. Véleménye szerint „a nép erkölcsi és értelmi alásüllyedésének a nevelés és oktatás hiánya az oka” Nézete szerint az állam kötelessége gondoskodni a népnevelésről. Kárhoztatja azokat, „kik úgy hiszik, hogy a társaság érdekében van az, hogy a nép tudatlan legyen, mert csak szolgákra, kik engedelmeskedni tudnak, s nem emberekre, kik jogaikat ismerik, van szükség.” Rettenetes, vétkes és esztelen az a nézet – fakad ki – mely oly sokáig uralkodott, és mely a népoktatást nem fejlesztette éppen azért, hogy a jogait nem ismerő, tudatlanságban tartott népet engedelmességre kényszerítse. Az államnak érdeke, hogy áldozzon a nép művelésére, mert tudatlan, állati sorban élő tömegek nem képesek a kor magasabb szellemi és gazdasági igényeinek megfelelni. A népiskolákban az alapvető ismeretek mellett a gyermekek megtanulhatják a korszerű gazdálkodás alapjait is. Erőteljesen hangsúlyozza, hogy milyen sok múlik a falusi tanítókon. Legyen a tanító „a status szolgája”. Az „ángol parlament”-re hivatkozva, ahol nemrégiben kimondták, hogy a tanítói hivatal a legszebb, de egyben az állam számára legszükségesebb hivatal is, követeli, hogy nálunk is az állam képezze és fizesse a tanítókat. Végül magához az új iskolaházhoz szól: „falaid között békesség lakozzék, légy te a tiszta tudománynak, erkölcsösségnek, és vallásosságnak plántaiskolája. Nevedjenek itt a hazának értelmes, jó és hasznos polgárai.”⁶⁹

Herepei Gergely a továbbiakban is szíven viselte a hidelvei népiskola sorsát. Pár évvel később az iskola „közmevizsgálata” alkalmával tartott prédikációjában a szülőkhöz szólt.⁷⁰ Abból indul ki, hogy a szülői házban kapja a gyermek az első benyomásokat, amit ott lát, az egész életére nézve meghatározó. A szülőknek „kötelességek minden tettek, sőt szavakra is vigyázni, hogy a gyermek rosszat ne tanuljon”. Sok szülő azért nem küldi gyermekét az iskolába, mert úgy gondolja, a

⁶⁷ Herepei Gergely (1807–1859) református lelkész. Tanulmányait Kolozsváron végezte, majd Pesten mérnöki oklevelet szerzett. A családi hagyományokat követve teológiai tanulmányokat folytatott a marburgi és a göttingai egyetemen. Előbb Désen, majd 1835-től haláláig Kolozsváron működött lelkészként.

⁶⁸ Herepei Gergely: A hidelvei népiskola felszentelése alkalmával mondott beszéd. 1843. nov. 5. In: Herepei Gergely: Alkalmi beszédek. Kolozsvárott, 1846. Özv. Barráné és Stein. pp. 181–197.

⁶⁹ Ez a kívánsága teljesült. Még a századfordulón is állt az 1843-ban felavatott iskolaépület, amelynek falai között sok, később Erdély közéletében fontos szerepet játszó magyar tanult. Az épület helyén ma óvoda áll.

⁷⁰ Herepei Gergely: A tudatlanság a legnagyobb mélye egy nép erkölcsi és anyagi jólétének. A hidelvei népiskola közmevizsgálata alkalmából. In: Herepei Gergely: Alkalmi beszédek. pp. 199–212.

szegény embernek nincs szüksége tudományra. De mi is a tudomány? „A tudomány alatt értenünk kell azoknak a dolgoknak az ismeretét, melyeknek tudása szellemi és anyagi, vagy más szókkal testi és lelki jólétünk előmozdítására, arra, hogy igazán emberi életet élhessünk, múlhatatlanul szükséges.” Ezt a tudományt tanulják meg a gyermekek az iskolában, ahol a „nevelés és tanítás által” észre és erényre tehetnek szert. Hangsúlyozza, hogy az ember „sem eszesnek, sem erényesnek nem születik, hanem nevelés és tanítás által azzá lehet.” Ezért szükséges, hogy a gyermekek iskolába járjanak. Felszólítja a szülőket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába. Szól arról, hogy a család szegénysége miatt sokszor a kis gyermekeknek is dolgozniuk kell, vagy kisebb testvéreikre vigyázni, míg a szülők dolgoznak. Néha a távolság, néha a ruházat hiánya gátolja az iskolába járást. Példaként állítja a többi szülő elé azokat a „tiszteletre méltó s jó érzésű szülőket, akik napszámmal keresett kenyereket megvonják a szájuktól, hogy gyermekeiket a tudatlanság baromi állapotjából kiemeljék.” Most azonban áll és virágzik a hidelvei népiskola, „a szegény sorsú szülék könnyítésére”. Ezért a szülők kötelessége, a gyermekeket „az iskolától el nem vonni, el nem tartóztatni, hanem folyamatosan és szorgalmasan járatni.” Felhívja a szülők figyelmét arra, hogy „az iskola csak akkor lehet fogamatos a gyermekre nézve, ha maguk a szülék kezét fogják a tanítóval a nevelésben.”

A szülők meggyőzése a gyermekek iskoláztatásáról fontos kérdés volt a reformkorban. A kisebb helységekben működő lelkészek prédikációi között is találunk olyanokat, melyek a szülők felelősségéről szólnak. Érdekes az az 1834. október 19-én, a szilágysági kis faluban, Kémeren elhangzott beszéd, mely a szülőknek a gyermek jövője alakításában betöltött szerepével foglalkozik.⁷¹

A beszéd elé fűzött rövid bevezetésben az „Erdélyi Prédikátori Tár” szerkesztője paptársaihoz fordul, és arról ír, milyen nagy szerepük van a papoknak a nép nevelésében. Azt írja, hogy a papok néptanítók is egyben. Fő feladatuk, hogy a kor követelményeinek megfelelően járuljanak hozzá a nép „értelmesedéséhez” és „nemzetesedéséhez”. Felszólítja társait, hogy minden kedvező alkalmat – „oskolai esztendő kezdete, examenek, tanítók béállítása, temetések, oskolaház építése” – használjanak fel arra, hogy „a tanulás nélkül maradt szülőket” meggyőzzék a „gyermekeik jó nevelésének hasznos voltáról”, és arról, hogy ne tartsák otthon a már mezei, vagy ház körüli munkára fogható gyermekeket, hanem küldjék őket iskolába. Hangsúlyozza, hogy a helybéli pap nagy tekintély a nép szemében, szavára hallgatnak, tehát ha a pap minden alkalmat felhasznál a szülők meggyőzésére a gyermekek iskoláztatásának fontosságáról, akkor sikert érhet el. Ezért közli a folyóirat a kémeri papnak⁷² a szülők felelősségéről szóló prédikációját, mintaként.

A beszéd felépítése logikus, stílusa egyszerű, látszik, hogy a falusi lelkész tekintettel volt felnőtt hallgatóságának igényeire. Abból indul ki, hogy a neveléstől függ a gyermek jövője, de emellett „a jövő kor jólléte és a hazának boldogsága” is. A szülőknek kötelessége a gyermekek jövőjéről gondoskodni, nevelését, oktatását biztosítani, és ha ezt teszi, hozzájárul a haza jövőjének szerencsés alakulásához is. Az „Anyaszentegyház vagy a Status” által felállított iskolákban „fejlődik a gyermek értelme, s gazdagíttatik egész életére hasznos esméretekkel”. Ahhoz, hogy a gyermek boldogulni tudjon az életben, szükséges az iskola, hiszen „a tökéletesedő mesterségek fejlődött észet, s írni, olvasni, s számítani tudókat kívánnak”. De a csak földművelésből élő ember sem nélkülözheti a tudást. „Az eke szarva mellett is hasznos és gyönyörűsége az olvasás, kikerülhetetlen a számítás. Az adás-vevés, másokkal tett egyezések, mind feljegyzést kívánnak”, ezért meg kell tanulni írni is. Az írás, olvasás, számolás mellett egyéb hasznos ismereteket is szerezhettek a gyermekek az iskolában, és e tudás birtokában „szebb lesz előttük a természet, kedvesebb a munka, könnyebb akármely mesterség”. Az iskola azonban nem pusztán ismereteket nyújt, hanem „virtuosos érzésekre is fejt a szívet”. Az iskolázott ember tehát nem csak okosabb, de jobb is lesz. „adjátok tehát oskolába gyermekeiteket jó szülék” – fejezi be prédikációját a kémeri

⁷¹ Nevelést tárgyazó beszédek. = Erdélyi Prédikátori Tár 3(1835) No. 4. pp. 121–151.

⁷² Kiletét nem sikerült kideríteni.

pap, „s járássátok is oda őket szorgalmasan, hol az ő értelmök hasznos esméretekkel gazdagíttatik, szívük pedig vallásos érzéssel, s jó erkölcsökkel míveltetik.”

Egy másik prédikációjában a szülői nevelés hibáiról szól. Mivel az iskolai nevelés alapjait a szülői házban kell megvetni, ezért nagyon fontos, hogyan nevelik otthon a szülők a gyermekeket. Hiba „a szülék rossz példa adása”, „a szülék közötti villongás”, „a szüléknek szerfeletti szeretete gyermekeik iránt”, vagyis a túlzott engedékenység. Ugyanakkor súlyos károkat okoz a „kemény bánás”, a testi fenyítés, mely a gyermekeket „nem jobbítja, csak tetsző jókká teszi.” Az állandó verés félénkké, emberkerülővé teszi a gyermekeket, ők is durvává, kegyetlenné válnak a gyengékkel, kisebb testvéreikkel s az állatokkal szemben. A verés nem tartja vissza a gyermeket a helytelen cselekedettől, csak éppen titokban, akkor teszi a tiltott dolgot, mikor éppen nem figyelnek rá. „Ravaszok, nyakasok, tartózkodók” lesznek azok, akikkel szüleik durván bántak. Előfordulhat, hogy az „oktalan verés, vigyázatlan plágázás, szerencsétlen pofonütés”, süketekké, akadozó beszédűekké, sőt esetleg nyomorékká teszi a gyermeket.

A prédikáció végén így szól a pap a szülőkhöz: „Szülék! Okos és szeretettel teljes fenyíték által remélhetitek, hogy gyermekeitekből önként engedelmes, szelíd emberszerető, s jóra törekvő emberek váljanak. Nem a durva büntetés, hanem a rossz társaságnak kikerülése és a jó példaadás vihetik véghez, hogy testben és lélekben ép gyermekek nevedjenek fel kezeitek alatt”.

A katolikus templomokban is számos gyermekneveléssel kapcsolatos prédikáció hangzott el a reformkorban. Ezek közül érdemes kiemelni Szepesy Ignác⁷³ pécsi püspök egyik beszédét, mely szintén a szülőkhöz szól.⁷⁴ A püspök már beszéde elején azt hangsúlyozza, „nem elegendő, hogy az embernek teste, egyedül, mint a baromé megerősödjék; enni, inni tudjon, hanem okos ésszel megáldott lelke lévén, tudományra is vagyonszüksége.” A gyermek számára szükséges ismereteket előbb a szülői házban, majd az iskolában szerzi meg. Megtanulja az „Isten, önmaga, és embertársai iránti kötelességeit”, az erkölcsös élet alapjait. A szülőknek az az elsőrendű feladata, hogy megtanítsák még egészen kicsi gyermekeiket arra, „hogy indulatait zaboláznia tartozik, nehogy másoknak testi-lelki javát akadályozza, veszélyeztesse.” Figyelmezteti a szülőket, hogy mindkettőjük felelőssége a gyermek felnevelése, bár „első esztendeiben leginkább az anyja fáradságos és álmatlan ápolására” van szüksége. A későbbi években azonban nem nélkülözheti a gyermek az apa példamutatását, vezetését sem. A püspök hangsúlyozza, hogy „hány apák anyák vannak... kik a gyermekek nevelésre legszükségesebb tudományokban is egészen járatlanok”.

A fiatalokhoz, a leendő szülőkhöz szól, mikor azt mondja: „Kik valaha házigazdák, gazdasszonyok, apák és anyák akartok lenni, tanuljátok meg a keresztény tudományt,... írást, olvasást, számvetést, mert ezek nélkül sem leendő gyermekeiteket helyesen nevelni, sem házatokat hasznosan kormányozni képesek nem lehettek.”

Az ifjakkal azt javasolja, tanuljanak „valamely hasznos hajtó mesterséget”, a leányoknak az „az asszonyi nem foglalatosságaihoz tartozó munkák” elsajátítását ajánlja. Felhívja a figyelmüket az egészséges életmódra, hiszen „nincs becsesebb jószág, mint az ép egészség”, „a mértékletes, takarékos élet”. Úgy gondolja, hogy a gyermekkor „világba lépésüktől számítva, mintegy tizennégy esztendeig tart”. Eddig az életkorig a szülők irányítják életüket, az ő nevelésük, példájuk döntően befolyásolja későbbi életüket. Tizennégy éves kor után a fiatal már maga kormányozza életét. Az ifjúkor „nem csupán a „vígságnak, mulatságnak, enyelgésnek” ideje. Amit ekkor elmulasztunk, nehezen pótolható. „Nagy nyereség a hasznosan eltöltött ifjúság” – vallja a püspök, a gyermekkortól a házasságig eltelt éveket tudatosan kell felhasználni az önnevelésre, a jövő építésére.

⁷³ Szepesy Ignác (1780–1838) püspök. Tanulmányait Egerben, Pesten és Bécsben végezte, ahol teológiai doktorátust szerzett 1803-ban. Előbb Egerben, 1828-tól Pécsen működött. Pécsi püspökként egyházmegyéje falvaiban magyar német és horvát nyelven prédikálva tanította a népet. Pécsen tanítóképző intézetet, líceumot, könyvtárat, nyomdát alapított.

⁷⁴ Szepesy Ignác: Egyházi beszédek. 4. köt. Pécsen, 1840. A lyceum betűivel. pp. 38–54.

Az „Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédék Tára” első füzetében jelent meg Péterfi József⁷⁵ református lelkésznek egy beszéde,⁷⁶ mely szintén a szülők felelősségével foglalkozik. A beszéd elején abból indul ki, hogy bár minden szülőben megvan a szeretet és a felelősség gyermekei iránt, mégis sokszor előfordul, „hogya a szülők mértéktelen élete, vigyázatlansága indulatos kitörése” megfosztja a gyermeket „az épség s egészség drága kincsétől.” Sok szegény szülő kényszeríti munkára kicsi gyermekeit. Bár a gyermekkorban végzett könnyű ház körüli munka, elősegíti a gyermek fejlődését, „a terhes és huzamos munkára időelőtti kényszerítés nem enged rendes kifejlődést”. Ugyanígy a szülők gondatlansága is sok esetben árt a gyermeknek, „testi épsége lerontását” eredményezi. A magukra hagyott kicsikre ezer veszély leselkedik, melyek nyomán életre szóló sérüléseket szenvedhetnek. A gyermeki vétkeket sok szülő „dühöngő indulatossággal” kezeli, és ez is sokszor „soha helyre nem hozható sérelmeket” okoz.

A gondatlanság és durvaság tehát rossz nevelő eszköz, de hasonló károkat okoz „a puha kényeztető nevelés” is, mely „fészket rak a testben a nyavalyáknak.” A „bőséget, gondtalan költést és fényűzést” megszokott gyermekek sem testben, sem lélekben nem egészségesek. Azok a szülők, akik „gyermekeik cifra öltözetére ... költeni nem sajnálnak” de ha a taníttatásukra kell pénzt áldozni, azt „zúgolódva teszik”, kárt okoznak. „Átok a tudatlanság” –vallja a szónok, ez az oka a babonák, az erkölcstelenség terjedésének. „A tudatlanul, babonás eszmékkel felnövő” gyermek nem lesz képes a saját sorsát megfelelően irányítani, boldogtalan élete lesz. Az iskolázásra áldozott összeg „nem porba hányt pénz”, hanem a gyermek jövőjébe történő befektetés. Egy „barompásztornak egy marha őrzéséért” jóval többet kell fizetni, mint „a tanítónak a gyermek tanításáért”. Mégis sok tehetős szülő sajnálja ezt a pénzt, „és ajkai gúnymosolyra vonulnak az eszelős álom hallatán, mikor iskolák rendezéséről, jobb karba helyezéséről van szó.”

Hibás az az „álladalom” mely „szegény sorsú jobbágyainak hazát, polgári jogot, emberi létezését nem akar engedni”, nem támogatja az iskolák állítását, nem biztosítja a tanítók tisztességes fizetését. Az ilyen állam „átkot von magára” és „átkot készít utódainak is.” „Halljátok meg ezt szülők! Halljátok kisebb s nagyobb társulatok főnökei, atyjai! S oh bár hallanátok ti is, nemzetek, országok kormányzói, s akként cselekednétek!” –fejezi be beszédét a szónok.

A reformkorban, nők temetésén elhangzott beszédek között sok olyat találunk, melyek az asszonyok, feleségek és anyák gyermeknevelésben betöltött szerepével foglalkoznak. A számtalan ilyen beszéd közül egyet mutatunk most be. A beszéd Incze Sára temetésén hangzott el 1836. március 13-án, Kolozsváron.⁷⁷ E halotti beszéd azért érdemli meg figyelmünket, mert összefoglalja és tükrözi mindazokat a nőkről és a nőnevelésről megfogalmazódott gondolatokat, melyek a reformkorban állandóan napirenden voltak és sokakat foglalkoztattak. Incze Sára Méhes György református kollégiumi tanár és lapszerkesztő özvegye volt. A család köztiszteletnek örvendett a városban, házuk valódi polgárház volt, amelyben a reformkor polgári eszméi szerint éltek, és nevelték a gyermekeket. A temetés nagy társadalmi esemény volt. Az „Erdélyi Híradó” tudósítása szerint az egész város apraja-nagyja ott volt a templomban, ahol a beszéd elhangzott, és százak kísérték ki az elhunytat a temetőbe.⁷⁸

„Egy házhoz vezetlek én titeket atyámfiai” – kezdi beszédét a szónok. „Az a ház, melyhez én vezetlek, egy polgári ház”, hangsúlyozza. Ebben a házban egy olyan polgárasszony élt, akinek egész élete mintául szolgálhat Kolozsvár város polgárai számára. Milyen tehát ez a ház? Milyen a ház asszonya? A ház egyszerűen berendezett, tiszta, rendes. Minden a helyén. „E házba belépve fortepiánót, csinos zsebkönyvgyűjteményt nem találtok”. Bár a zongorázás és az olvasás hasznos

⁷⁵ Péterfi József (1796–1873) református lelkész. Tanulmányait Marosvásárhelyen és Bécsben végezte, majd 54 évig marosvásárhelyi lelkészként működött.

⁷⁶ Péterfi József: Nem csak magunkat, de maradékainkat is elvesztjük vétkeink miatt. = Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédék Tára. Kolozsvár, 1847. No. 1. pp. 33–46.

⁷⁷ Herepei Gergely: A maga házát jól elrendelő keresztyén asszony. Kolozsváron, 1836. Ref. coll. bet. 12 p.

⁷⁸ Erdélyi Híradó, 1836. márc. 15. p. 117.

eszközök „a lélek művelésére”, ismeri el a szónok, de csak mértékkel. Az az asszony, aki kizárólag szórakoztató olvasmányokkal és zenéléssel tölti napjait, nem képes megfelelni sem feleségi, sem anyai hivatásának.

„Az asszony munkásságának mezeje a ház” – vallja a szónok, „de ez koránt sem azt teszi, hogy az asszony csak egy házi állat, kinek a külvilágban sem helye, sem befolyása nem lenne.” Az igazi polgárasszony ugyan házában, és családja körében él, ez az a hely, „ahol virtusait gyakorolja”, de tevékenységének hatása túlmutat a házán, túl az utcán, a városon, az országon. Ő, mint gazdasszony, házát kormányozza, de a jó és okos családi gazdálkodás, melynek ismérvei a rend, a pontosság, a takarékoság és a bölcsesség, „nagy befolyást gyakorol a társasági jólétre és a nemzet erősödésére is.” Így tehát az egyszerű polgárasszony részt vesz a nemzet építésében, de nemcsak a jó gazdálkodás, hanem gyermekei helyes nevelése által is. „Az anya a serdülő emberiségnek hazája, oskolája, világa s mindene”. Nem lehet anyának nevezni azt az asszonyt, aki „pénzen fogadott dajkákra bízva gyermekei formálását, nevelését.” Ezzel a mondattal a szerző azokra az a főúri nőkre utal, akik nem maguk táplálják, nevelik gyermekeiket, akik azt hiszik, az anyaság feladata a gyermek világrahozatalával véget ér. A hallgatóság soraiban bizonyára szép számmal voltak ilyenek is.

Milyen tehát a jó anya? „egy anyának mindenképp felett okosnak kell lennie”, jelenti ki a szónok. A műveletlen, képzetlen anya nem képes értelmes gyermekeket nevelni. „Egy anyának nem elég csak esméretekkel bírni”, hanem feladata „a szívet nemesíteni, a léleknek jó irányt adni.” Ezt a feladatot is csak az az anya képes ellátni, aki korábban jó nevelésben részesült. Itt tér ki a szónok a korabeli leánynevelés legfőbb hibáira. Hangsúlyozza, hogy a leányokat nem a valódi nemes feladataikra készítik fel nevelésük során, hanem olyan „házi állatokat, egy férfi időtöltésére teremtett szép bábokat” formálnak, akik aztán képtelenek feleségként, anyaként, gazdasszonyként helytállni. Másként kell tehát nevelni a leányokat. Olyan leánynevelő intézetek kellene, melyekben értelmüket formálják, ahol becsületes, hazájukat szerető emberré és polgárrá nevelik őket, ahol megtanítják nekik gazdasszonyi, feleségi és anyai kötelességeiket, és azt, hogy felelősek gyermekeik neveléséért, és így közvetve a haza jövőjéért is.

Az írástudatlan köznéphez tehát a felvilágosodás korában, és a reformkor idején is szóbeli információk, a prédikációk mellett, felolvasás útján jutott el egy-egy politikai röpirat tartalma, vagy egy-egy hírlapnak a korszakban történt fontos eseményeiről szóló hírnagyja. A reformkorban – amikor a parasztok helyzetéről is sok szó esett az ország- és megyegyűléseken, a nép elsősorban a politikai lapok, (Pesti Hírlap, Erdélyi Híradó, Hetilap) őket érintő hírei iránt érdeklődött, és gyakran még ekkor is a falusi értelmiség (a falvak jegyzői, tanítói vagy papjai) olvassák fel, és magyarázták nekik a híreket.

A népfelvilágosítás sajátos eszköze, a röpirat

A röpiratok a köztudatban úgy élnek, mint időleges jelentőségű, alkalmi kiadványok, melyek témája valamiféle közérdekű, aktuális esemény vagy probléma. Céljuk az, hogy ráirányítsák a figyelmet az adott kérdésre, hogy a tömegeket tájékoztassák és befolyásolják vele kapcsolatban. Szerzőik mindig rövidsége, tömörsége, de legfőképpen közérthetősége törekednek, éppen azért, hogy minél szélesebb rétegekben keltsenek, minél gyorsabb és erősebb hatást. A hatást fokozása céljából sokszor polemikus, nem egyszer provokatív vagy éppen humoros hangnemben írnak.

A 18. századtól kezdve, a nagy magyar szabadsághozmozgalmak, vagy az elnyomás lazulása, és később az 1848-as forradalom idején a röpiratok megjelenése hatalmas arányokat öltött. Ezek az iratok nem csak a politikai mozgalmak történéseinek becses forrásai, melyek feltárják a hivatalos történetírás által elhanyagolt apró, de fontos mozzanatokat, hanem éles és hathatós fegyverek is.

Mivel megjelenésük idején sokan felolvasás útján hallották, vagy maguk olvasták őket, hatottak a tömegekre, befolyásolták gondolkodásukat az egyes kérdésekről, sőt sokszor cselekvésre is sarkalltak. A röpiratokat nagy példányszámban, lapokon, vagy egyszerű, fűzött füzet formájában jelentették meg olcsó áron.

A felvilágosodás idején, az 1780-as évek elejétől 1795-ig terjedő másfél évtizedben igen jelentős számú politikai röpirat látott napvilágot hazánkban.⁷⁹ A röpiratok a fejletlen hazai sajtóviszonyok között, a politikai újságcikk szerepét töltötték be. Nyelvük a kor művelődési viszonyainak megfelelően vegyesen magyar, latin és német. Szép számmal akadt közöttük fordítás; de az is előfordult, hogy ugyanaz a magyar szerzőtől származó mű egyszerre több nyelven jelent meg. A röpiratokat ebben az időszakban igen változatos formákban írták. Sok íródott fiktív párbeszéd formájában. Jellemzőek voltak a „túlvilági beszélgetés”-ek, melyekben régen elhunyt híres személyek beszélgettek a jelenkor eseményeiről. Számos röpirat követte a korábbi hagyományokat, nyilatkozatok, kiáltványok, levelek és a lazán összefüggő aforizma-gyűjtemények egész sora jelent meg. Akadtak, amelyeknek írói a tudományos irodalomból ismert érveléssel, adatközlő módszerrel igyekeztek a közgondolkodásra hatni, mások alkalmi költemények formájában fejtették ki véleményüket.

A röpiratok általában névtelenül vagy álnéven jelentek meg. Egy részüknek szerzőjét máig sem sikerült megállapítani. A röpiratok az egyházi – politika események vizsgálata mellett az irodalom, az irodalomszervezés, a nyelvművelés, a népfelvilágosítás kérdéseivel is foglalkoztak.⁸⁰

A reformkorban számos olyan – nevelésüggyel kapcsolatos – röpirat látott napvilágot, melyek az 1830-as, 40-es évek oktatás- és társadalompolitikai vitáinak homlokterében álló problémákat tárgyalták, és megoldásukra kínáltak megvalósítható, vagy az adott időszakban utópisztikusnak tűnő javaslatokat. Ezeket nem elsősorban felvilágosító, hanem inkább figyelemfelhívó, továbbgondolkodásra serkentő céllal azoknak írták, akik érdeklődtek e kérdések iránt, vagy valamilyen szempontból érintettek voltak. (Pl. szülők, tanárok, idősebb tanulók, döntéshozók, egyházi, világi előljárók.)

A szigorú cenzúra miatt a röpiratok nagy része csak erősen megnyirbált formában jelenhetett meg, ám a legérdekesebb és legradikálisabb gondolatokat tartalmazó iratok sokszor csak kéziratos formában juthattak el a nyilvánossághoz.

A reformkori pedagógiai röpiratokkal szakirodalmunk mindaddig még egyáltalán nem, vagy csak röviden és felületesen foglalkozott,⁸¹ pedig ezek jól jelzik azokat a legfontosabb kérdéseket, melyek megoldása ekkorra már halaszthatatlanná vált.⁸²

1833-ban keletkezett egy névtelenül megjelent, kéziratban fennmaradt röpirat,⁸³ melyet akkoriban némelyek Kossuthnak, mások Wesselényinek tulajdonítottak. A röpirat egészét, és annak

⁷⁹ A politikai röpirat-irodalom megindulása II. József 1781-ben kiadott rendeletét követően kezdődött. (A császár politikumnak tekintette és állami irányítás alá helyezte a könyvrevíziót.) Az új rendszer alapelvei közé tartozott a vélemény nyilvánítás szabadsága. A jozefinista évtized alatt egyre növekvő számban jelentek meg röpiratok. A legtöbb – jelenlegi ismereteink szerint mintegy ötszáz – az 1790–92-es évekből származik. 1795 után, a jakobinus-mozgalom leverését követően a röpirat-irodalom jelentéktelenné vált.

⁸⁰ „Tépjétek le a sötétség bilincseit”. XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzal. Szerk.: Kató István, Tarnai Andor. Bp., 1950. Hungária. 148 p.; A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rend.: Benda Kálmán. 1–3. köt. Bp., 1952–1957. Akadémiai Kiadó.

⁸¹ Fehér Katalin: Reformkori oktatás- és társadalompolitikai röpiratok. = Magyar Könyvszemle 113 (1997) No. 1. pp. 97–103.

⁸² A röpiratok legtöbbször a népnevelés-népoktatás problémakörével foglalkozik elsősorban, szűkebb-tágabb kontextusban, visszafogottabb vagy radikális hangvétellel, de megjelennek bennük a nőnevelés, a magyar tanítási nyelv bevezetésének kérdései is.

⁸³ A Magyar Nemzet sérelmei. Egy alkotmányos szózat a magyarokhoz az 1833-ik Esztendőben. OSZK Kézirattár. Az iratot K. Papp Miklós tette közzé a 'Történelmi Lapok' 1874-es évfolyamában hét részben. Újabban: Füzes Miklós: A magyar nemzet sérelmei. Egy elfelejtett röpirat a reformkori Magyarországról. = Somogy Megye Múltjából. Somogy Megyei Levéltár Évkönyve 29 (1998) pp. 71–90.

nevelésüggyel foglalkozó részét is az éles bírálat és az a fajta liberális ellenzékiesség jellemzi, amely az iskolaügyet, országos fontosságának megfelelően, a nemzeti sérelmek között tárgyalja.

Az irat történelmi visszapillantással kezdődik. A szerző nézete szerint a napóleoni háborúk óta a kormányzat az állam bevételeit a magyar nemzet érdekeit semmibe véve használta fel. Ez vonatkozik többek között az oktatásügyre fordított összegekre is. Neveléstörténeti szempontból különösen jelentősek a röpirat közoktatásra vonatkozó megállapításai. A szerző abból indul ki, hogy az oktatás költségeit nem az állam biztosítja Magyarország számára, hanem az iskolák különféle alapítványok és az egyházak segítségével tartják fenn magukat. Mindezek ellenére a kormányzat nem engedi, hogy „a nevelés nemzeti elvek szerint folyjon”,⁸⁴ hanem beavatkozik az iskolák oktatási-nevelési rendszerébe. Különösen így van ez a katolikus iskolák esetében. A kormányzatnak a magyarországi iskolák vezetéséhez írásban eljuttatott irányelvei szerint „nem a gondolkozásra, nem a vizsgálódásra, hanem engedelmességre és hódolásra kell az ifjakat nevelni”⁸⁵ Ilyen körülmények között olyan fiatalok sokasága kerül ki az iskolákból, akik képtelenek önállóan gondolkodni, ítéletet alkotni, és „alig alkalmasok egy jó gondolat írásba foglalására,”⁸⁶ és mint ilyenek az állam számára valójában nem hasznos polgárok. Ahhoz, hogy Magyarországnak értelmes és hasznos polgárai lehessenek, az oktatásügyet a falusi népiskoláktól az egyetemig azonnali és gyökeresen meg kell reformálni, vallja a szerző. A reformok megvalósításánál pedig a magyar nemzet érdekeit kell figyelembe venni.

Az erdélyi reformellenzék tagja, a későbbi neves író, Jósika Miklós, a nevelésügyre vonatkozó eszméit röpiratok formájában tette közzé.⁸⁷ „Én a Népinevelés első elvének a Népboldogítását tartom”⁸⁸ írja. Az, „aki máról holnapra teng, kit nyavalya, ingatag helyzet, sorvasztó, szívhasító táplálati gondok emésztenek” nem lehet boldog. A haza nem gondoskodik a szegény nép fiairól. „Ha tudatlan, nem tanítja, ha elaggik, nem biztosítja, ha gonosz, nem jobbítja, sőt rémítő, undok börtöneiben még gonoszabbá, makacsabbá, s megátalkodottabbá teszi.”⁸⁹

Mit lehet tenni? Az első feladat a nép „lelkének megteremtése”. Hogyan lehet lelkeket teremteni? Elsősorban neveléssel. Jósika Miklós úgy látja, hogy „igen sokan gondolkoztak a néptanításról, de a népinevelésről kevesen.” A népet pedig nevelni kell, hiszen számos területen mélységes a tudatlanság.

A falvakban élők nagy része írástudatlan. Hogyan lehet közöttük az ismereteket terjeszteni? Jósika Miklós szerint a legegyszerűbb mód a „vasárnapi olvasási gyakorlatok” bevezetése lenne. Az javasolja, hogy vasárnaponként az iskolában a tanító vezetésével folyhatnának ezek az összejövetelek, melyeken, az olyanok, akik már befejezték az iskolát, (tehát a fiatal felnőttek), „sőt a korosabb férfiak és asszonyok is jelen lehetnének”.⁹⁰ A szerző véleménye szerint eleinte olyan művek felolvasására kerülhetne sor, melyek nyelvezete egyszerű, a köznép számára érthető. A vidám mesék, tréfák anekdoták felolvasása után fokozatosan kerülhetne sor a hasznos ismeretek terjesztésére. Milyen jellegűek lehetnének ezek az ismeretek? Elsősorban gazdasági vonatkozásúak, melyek a mindennapi munkát segítik, de emellett „földleirási”, erkölcsi, egészségügyi, jogi ismeretek közvetítése is fontos lenne.

A népfelvilágosító munkát Jósika szerint a tanítók mellett a lelkészeknek kellene végezni. Komoly nevelési eszköznek tartja a szerző az olvasás megszerettetésén, a hasznos ismeretek terjesztésén kívül a régi népi játékokat és a mulatságokat.

⁸⁴ Uo. p. 153.

⁸⁵ Uo. p. 154.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Jósika Miklós: Irány. Kolozsvárt, 1835. Barra Gábor. 248 p.; Jósika Miklós: Vázolatok. Kolozsvárt, 1835. Tilsch és fia. 3 lev., 195 p.

⁸⁸ Uo. p. 69.

⁸⁹ Uo. p. 68.

⁹⁰ Uo. p. 108.

Mindezek mellett a legfontosabb a nép emberré és polgárrá nevelése szempontjából „a jól elrendelt falusi iskola.” Hogy milyennek kell lennie? „Az első lépés az iskola maga” –vallja Jósika. Az iskolaépület legyen egyszerű, világos, tágas és tiszta, jól fűthető, és megfelelő nagyságú. Minden iskolaépület mellett épüljön tanítói lakás is. A tanító személye különösen fontos, hiszen rajta áll vagy bukik a nevelés-oktatás sikere. „Jó tanító nem lehet az, kit táplálati gondok emésztenek”⁹¹ ezért a szerző felveti, hogy a néptanítók központilag meghatározott fizetéssel legyenek az állam alkalmazottai, ne legyenek kiszolgáltatva a község és az egyház érdekeinek, ne kényszerüljenek jegyzői, kántori feladatok ellátására. Fontos megállapítása Jósika Miklósnak az, hogy kora népiskolái „nem nevelő, hanem csak tanító intézetek”⁹² – így nem töltik be feladatukat. A nép gyermekeit elsősorban nevelni kell, hiszen az iskolában készül fel felnőtt életére, az iskola a polgárok nevelésének első lépcsőfoka.

Mit tanítsanak a falusi iskolákban? Mit kell tudnia egy falusi gyermeknek, mikor kilép az iskolából? „Olvasni, írni, számolni a legtökéletesebben kell tudnia” –vallja Jósika. Emellett ismernie kell „a hon alkotmányának elveit,” meg kell tanulnia a gazdálkodás alapjait „a szántás, kapálás, aratás idejét, a hazai természetvények tulajdonságait”.⁹³ Ami azonban a legfontosabb: a tanítás nyelve a népiskolákban mindenütt a magyar legyen. A nevelés módszerire is kitér a szerző iratában. „minden testi büntetést, bárminő csekély legyen is az, kiirtanék az iskolából” –vallja. Ehelyett inkább szelíd módszereket, dorgálást, feddést, ajánl. Nézete szerint nagyon hasznos, ha a jutalmazás kerül előtérbe. A jó tanuló, jó magaviseletű gyermekek számára „egy kis érdemjel, egy csinos borítékú népszerűsítő könyv” lenne a legcélravezetőbb jutalom. Semmiképpen se adjanak az iskolai előjárók pénzt jutalomképpen –jegyzí meg a szerző.

A falusi oktatásból a leányokat sem lehet kirekeszteni, hiszen a „fi-gyermek semmi esetben sem eszesebb” a leánygyermeknél. A leányok tanulják ugyan azokat a dolgokat, mint a fiúk, kiegészítve „az asszonyi elrendeltetésükkel, foglalatosságaiikkal és kötelességeikkal” kapcsolatos tudnivalókkal.

Jósika Miklós röpiratai, köztük a Nép-nevelés, azért különösen érdekes számunkra, mert a nép gyermekeinek tanításáról, neveléséről, egészséges életmódra szoktatásáról, a felnőttek között az olvasás népszerűsítéséről, a színvonalas szórakozásról szóló gondolatai a reformkorban rendkívül aktuálisak voltak.

Baloghy László⁹⁴ Nógrád megyei aljegyző röpiratában⁹⁵ „a nyilvánosság s szóllás szabadság jogánál fogva”, mint szabad polgár mondja el véleményét, többek között a népnevelésről. Mint jegyző, jól ismeri a „föld mívelésből élő nép” gondjait. A legnagyobb baj a szegénység. Ez az oka, hogy a nép gyermekinek többsége alig látogatja az iskolát. A gyermekek éheznek, nincs ruhájuk. Télen „a szánakozásra méltó gyermek” „éhesen, egy burgonyán rágódva”, meleg ruha nélkül, sokszor mezítláb megy iskolába. Amit ott „a mester ostora alatt” télen tanul, azt hamar elfelejti, mert tavasztól a szülő nem iskolába, hanem „legelőre küldi iskolás gyermekét”. Így az iskolázásra vonatkozó „kényszerítő törvény” teljesen céltalan. Nincs elég képzett tanító, nem azt tanítják az iskolában, amire szükség lenne. A gyermek alig tanul meg az iskolában olvasni, írni, számolni, a gazdasági ismeretekről nem is beszélve. Ezért van szükség „egy különös országos felügyeletre” a nevelésügy területén, mely meghatározza „mit kellessék a népbe csepegtetni a tudományok tág köréből”.

Csak akkor jár jó úton a népnevelés, ha a tanító és a pap összefog, és együttműködik. Mert nem csak a gyermekeket kell nevelni. A felnőttek között is nagy a tudatlanság a babonaság. A tanító az iskolában, a pap a templomban teljesítse a népnevelés kötelességét.

⁹¹ Uo. p. 97.

⁹² Uo. p. 98.

⁹³ Uo. p. 102.

⁹⁴ Baloghy László (1799–1858) iskoláit Selmecen és Pozsonyban végezte. Nógrád megyében aljegyzőként működött.

⁹⁵ Baloghy László: Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak korunkban. 1841. Nép nevelés. Pesten, 1841. Beimel. 43 p.

Még nagyobb a baj, a nemzetiségek által lakott területeken. A „tót, német oláh” nép körében „ingerültséget, bizodalomtalanúságot” ébreszt, ha a hivatalnokok velük „csupán magyar nyelven erőlködnek értekezni”, ha a gyermekeiket magyar iskolába kényszerítik. Mint megyei hivatalnok, a szerző a gyakorlatban tapasztalja, hogy a magyarosítás a nemzetiségi területeken elkeseredést vált ki az emberekből. „A gyűlölség magvai ez által még inkább elhintődnek”. Ezért itt anyanyelvi iskolákra, anyanyelvi tanítókra van szükség.

Az 1848. márciusi forradalom egyik legjelentősebb vívmánya a sajtószabadság kivívása, a cenzúra eltörlése volt, melynek nyomán megszületett az 1848. évi XVIII. törvénycikk a sajtószabadságról, melyet 1848. április 11-én hirdettek ki. Ezt követően hatalmas röpirat áradat lepté el az utcákat.⁹⁶ A tömeg lázas érdeklődéssel fordult ezek felé az iratok felé, melyek többsége felvilágosító szándékkal próbálta az embereket tájékoztatni az eseményekről, az új vívmányokról. Ezek túlnyomó többsége a legújabb politikai eseményeket adta hírül, ezeket magyarázta. Elvértve közöttük azonban egy-egy nevelésüggyel foglalkozó röpirat is akadt.

Csak 1848-ban, a cenzúra eltörlését követően jelenhetett meg a még 1847 őszén, Tavasi Lajos tollából született sokat idézett és elemzett röpirat, a „Tanoda és egyház”.⁹⁷

A szerző felteszi a kérdést: „kié legyen a tanoda? Kié a nevelés és tanítás műhelye?” Nézete szerint a haladás egyetlen helyes útja, ha az iskolát felszabadítják „a klérus béklyóiból.” „a tanoda nem lehet az egyház szolgáló leánya,... a tanító nem lehet a papnak szolgáló legénye.” „A tudomány és az ezzel járó nevelés nem lehet felekezeties, és ha az,... hibás”⁹⁸ Ezekből a gondolatokból kiindulva azt fejtegeti, hogy az iskolának anyagi és szellemi autonómiára van szükségük, azok ne fűggenek se az államtól, se az egyháztól. Követeli, hogy ezentúl az iskolákat a helyi közösségek tartsák fenn, és „választmányok” irányítsák, melyek élén a tanító áll, tagjai pedig „az értelmesebb szülék.” Úgy véli, a tanító kezében nagy hatalom összpontosul, hiszen „írás és olvasás most a hatalom”. A tudás, és aki erre tanít, az a hatalom birtokosa. A tanító feladata a tudományok tanítása, mely független a vallástól. Felesleges, hogy a gyermekek „külön külön hitök szerinti tanodákban tanuljanak.” Nincs külön protestáns és katolikus geográfia, természetrajz, számtan, nyelvtan, írás és olvasás. Igaz, hogy „vallásilag különféle egyházak híveivé nevelendők a gyermekek”, de a tanulmányokra ez nem vonatkozik. Az a tanító, akinek állása a paptól függ kiszolgáltatott. A függésben élő ember nem gondolkodhat, nem cselekedhet szabadon. Aki nem szabad, nem is taníthat jól másokat. A tanító tehát legyen a haza közhivatalnoka. Mint ilyen, kapjon magas szintű képzést és tisztességes, a megélhetését biztosító fizetést.

A forradalmat követő napokban, Pesten jelentek meg, a Trattner–Károlyi nyomdában⁹⁹ Kerék József két röpirata. Hogy ki lehetett ő, tanár, diák, nem tudjuk, de mivel röpiratai pedagógiai vonatkozásúak, és szerzőjük komoly tárgyismeretet árul el, feltételezhetjük, hogy valami köze volt a nevelésügyhöz. Mindkét röpirat a latin nyelv, a latin klasszikusok oktatása körüli kérdésekkel foglalkozik. „Mi új érárt élünk, a szabadság éráját, miért ne kezdhethénk nevelésügyünkben is ujdont-újat?” – teszi fel a kérdést. Nézete szerint a gimnáziumokban ezentúl „a magyar nyelv, a magyar klasszikusok míveltessenek azon tudóssággal, alapossággal” mellyel korábban a görög és latin tanulmányok. Úgy gondolja, hogy a legfontosabb feladat, hogy igaz nemzeti érzéseket keltsünk a tanulóknak, és erre a magyar nyelv és a magyar irodalom tanulmányozása a legjobb mód. Utal Petőfire, aki nem a klasszikusoknak köszönheti, hogy a nemzeti érzelmek tolmácsa lett. Új „nemzeti

⁹⁶ Az 1848-as röpirat-irodalomról: Posonyi Erzsébet: Forradalmi röplapok és gúnyiratok 1848-ban. In: Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1957. Bp., 1958. Kossuth. pp. 324–364.

⁹⁷ Tavasi Lajos: Tanoda és egyház. Tanítónak levelei egy paphoz. (Levelek Erdélybe Magyarországból. Papnak a tanító). Pesten, 1848. Ny. Landerer és Heckenastnál. VIII, 56 p. Az iratot ismerteti: Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei. Összeáll., bev. szerk.: Oroszné Murvai Margit. Bp., 1955. Tankönyvkiadó. pp. 31–34. (Neveléstörténeti könyvtár)

⁹⁸ Uo. p. 3.

⁹⁹ Kerék István: Prima penna vagy az új hazában új nézetek. Pest, 1848. Trattner–Károlyi. 3 p.; Kerék István: Altera penna, vagy csak az anyanyelv rovására tanulhatunk latinul írni és beszélni. Pest, 1848. Trattner–Károlyi. 4 p.

nyelvészeti” iskolák felállítását javasolja, ahol nemcsak magyarul folya a tanítás, hanem a tanulmányok középpontjában a hazai nyelv és irodalom állna. A klasszikus tanulmányokat az egyetemre tartozónak tartja.

A második röpiratban azok ellen kel ki, akik a műveltséget azonosítják a latin klasszikus műveltséggel. A latin válaszfal a néposztályok között, „bűzhödt aristocratiai vagy zsarnok szellemet ébreszt”. A latin nyelvnek a legutóbbi időkig az oktatásban és a közigazgatásban történt használata a nemzeti nyelv rovására történt. Úgy gondolja, hogy a nemzetek akkor virágoznak, ha tiszta nemzeti forrásokból merítenek, nem pedig akkor, ha idegen nemzeteket majmolnak. Nem hisz abban, hogy a latin grammatika páratlan művelő eszköz volna. Általa csak az emlékezet gyarapodik. Korunk minden tudománya túlszárnyalta a rómaiakat, az igazi humanizmus keresztény alapokon áll. Számúzzuk tehát a latin tanulmányokat az iskolákból, javasolja a szerző. „Nekünk csak tiszta keresztény magyar szellem kell.” A nemzeti szellemű iskola, a nemzeti tárgyak oktatása, a nemzeti öntudatra és önállóságra nevelés a jövő útja.

Az utolsó rendi országgyűlés által hozott törvényeket a király 1848. április 11-én szentesítette. A XX. tc. tökéletes egyenlőséget állapított meg minden vallásfelekezetre vonatkozóan.¹⁰⁰ A törvénycikk kimondta, hogy a vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteit állami forrásokból kell finanszírozni. Emellett engedélyezte, hogy a különböző hitfelekezetekhez tartozók kölcsönösen látogathatják egymás iskoláit. Az első független felelős magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Eötvös József, megbízást kapott egy törvényjavaslat elkészítésére, mely a fenti elveken alapul. Eötvös 1848. április 27-i 12. számú körlevelében felhívta a protestáns hitfelekezetek nevelésüggyel foglalkozó vezetőit, az iskolák igazgatóit, tanárait, hogy véleményükkel, javaslataikkal járuljanak hozzá a benyújtandó törvényjavaslat megalkotásához. A következő hónapokban a sajtó hasábjain és egyéb fórumokon éles viták alakultak ki a kérdéssel kapcsolatban, mely a közvéleményt is erősen megosztotta.

E hónapokban, 1848. nyarán keletkezett az az érdekes röpirat, mely „A dicső szabadságra emelkedő iskola”¹⁰¹ címet viseli. Szerzője Boleman István,¹⁰² a pozsonyi evangélikus líceum tanára. Számos protestáns tanártársához hasonlóan ő is úgy véli, hogy sokat nyerhet a magyar oktatásügy az új törvénnyel, a protestáns hitfelekezeteknek hálaival kell fogadniuk az állam által felajánlott anyagi segítséget, és még csak feltételezni sem szabad, hogy ezért az állam cserébe a protestáns egyházak önrendelkezési jogáról való lemondását követelné. Mégis néhány dologban ragaszkodni kell az önrendelkezéshez az iskolák esetében is. Melyek ezek? A legfontosabbnak a protestáns iskolák alapítványaival kapcsolatos kérdés tisztázását tartja a szerző. Nézete szerint ezen alapítványok maradjanak az adott iskolánál, de kamataiknak egy része felajánlható az államnak. „A képviseleti rendszer behozatalával mi is az államban vagyunk” –vallja a szerző „mi is hatunk a közre és rendelkezünk, mi tehát magunk is ügyelhetünk kamataink czélszerű használatára.”¹⁰³

A másik fontos kérdés az oktatók választása és kinevezése. Boleman István véleménye szerint itt is demokratikus elvek szerint kell eljárni. Ne a jelölt folyamodjon tanári állásért az egyházi vagy állami hatóságokhoz, hanem ezek találják meg a megfelelő jelölteket. Hogyan történhetne ez? Egy gimnáziumi tanártól elvárható egy-egy tudományág alapos, a legújabb tudományos eredmények ismeretét is feltételező áttekintése. Tehát aki „azon tárgyról, melynek tanítására vágyódik, tudományos könyvet írt” az ismeri a legújabb eredményeket, feltételezhető róla szakterülete alapos ismerete. Azonban „a pusztán tudomány még nem elegendő a szerencsés oktatásra, minthogy az oktatói tulajdonságok csak gyakorlattal szerezhetők meg.” Ezért a tudományos ismereteikről már tanúbizonyságot tett jelölteket bizonyos gyakorlati tanítási idő, és tanári erényeik vizsgálata után

¹⁰⁰ A zsidók egyenjogúsításáról azonban csak az 1849. évi júliusi szegedi országgyűlés rendelkezett.

¹⁰¹ Boleman István: A dicső szabadságra emelkedő iskola. Értekezés. Pozsony, 1848. Landes J. 61 p.

¹⁰² Boleman István (1795–1882) tanár. Selmeceen, Pozsonyban és Tübingában végezte tanulmányait, majd magánnevelőként dolgozott. 1815–1820-ig a losonci, 1820–1840-ig a selmeci, majd a pozsonyi evangélikus gimnázium tanára.

¹⁰³ Boleman István id. műve p. 8.

demokratikus módon, egy olyan testület válassza meg, melyben sokféle érdekelt (előljárók, tanártársak, szülők, tanulók) helyet kap.

Az oktatás csak akkor lehet igazán sikeres, ha a tanítás, és maga a tanító szabad. A szerző a tanárookra utalva megjegyzi, hogy „hazánk szabadsággal áldott meg minket... de a szabadság kezelését ránk hagyta.” „Miben áll a tanítói szabadság?”¹⁰⁴ A szabadság első feltétele, hogy „a tanító ment legyen a nyomortól.” A tanító nem képes „fenséges hivatását” teljesíteni, „ha életnyomor sanyargatja, ha nincsen mindennapi kenyere, ha kétes, mind fedezendi a hónap saját, s családja szükségleteit.” Az állam tehát biztosítsa minden oktató tisztességes megélhetését. A tanítás szabadságát az is gátolja, ha egy tanárnak túl sok órát kell tartania. Az iskolai munka nagyon fárasztó, nemcsak a tanórák megtartására kell itt gondolni, hanem a felkészülésre is, ezért szükség van arra, hogy az állam szabályozza a tanárok heti óraszámát. Javasolja a heti öt kötelező órát, hiszen „öt órai tanítás csaknem egész heti felkészülést” igényel. Szabadságot kell biztosítani a tanároknak abban is, hogy bizonyos tág keretek között maguk választhassák meg, mit tanítanak, és milyen módszerrel. Egy tanár csak akkor taníthat jól, ha lépést tart kora tudományos eredményeivel, ha megvan benne a „tudomány inger.” A tudományos munkát végző tanároknak jobb fizetést és több szabadidőt kell biztosítani, hiszen az ilyen tanár nagy nyereség a tanítás színvonala, az iskola elismertsége és a haza haszna szempontjából. „Amelly tanító hasznosabb a státusra, annak nagyobb jutalma is legyen”¹⁰⁵ –vallja a szerző.

Érdekes megállapításai vannak Boleman Istvánnak a tanulás szabadságával kapcsolatban. Nem helyesli a mindenki számára alanyi jogon járó ingyenes oktatást. Csak azok tanulhassanak ingyenesen, akik erre társadalmi helyzetük miatt rászorulnak. Ugyanígy ellene van annak, hogy „a tanuló ifjúság akármely tan-tárgyakat akár mikor vegyen elő”¹⁰⁶ Meg kell tartani tudományok egymásra épülésének rendjét az oktatásban. A röpirat további részeiben a szerző elemzi a gimnáziumi és egyetemi tanulmányok rendjét, a tantárgyak egymást követő rendszerét, a tanítási módszert, a jutalmazás és büntetés kérdéseit.

Az irat végén röviden összefoglalja az állam és az iskola közötti viszony legfőbb kritériumait. A szabadság kivívásával az állam és polgárainak viszonya is szabaddá vált. Az állam felelős az iskolákért, de az iskolák is felelősséggel tartoznak az állam iránt azzal, hogy ott ismerik meg a gyermekek és fiatalok polgári jogaikat, ott készülnek fel arra, hogy hasznos tagjai legyenek a társadalomnak. A „polgári társaság” nyilvánosságot biztosít, tehát a polgároknak beleszólásuk van az oktatásügy irányításának a kérdéseibe. „Ha a szabad társaságban minden tett szabad, akkor minden tettemről felelős is vagyok az államnak, de minden tettről tudnom is kell, valjon megegyezik-e az állam céljával, a közboldogsággal.” Ennek megtanítására „legfőbb eszköz az iskola.” Az államnak tehát érdekében áll fenntartani és fejleszteni az iskolákat.

A forradalom kitörése után, 1848. március 25-én a pesti nevelési társulat újjászerveződésével megalakult a Magyar Nevelési Társaság, Ney Ferenc elnökletével. A társaság előadásokat, nyilvános eszmecseréket szervezett pedagógusoknak, és „nevelési ügybarátoknak.” Nem sokkal a megalakulás után a társaság pályázatot hirdetett. Egy olyan irat megírására hívták fel a pedagógusokat, mely közérthető módon, főként a pályatársak számára próbálja összefoglalni a magyar oktatásügy helyzetét, és fejlesztésének feladatait. A pályázatra, feltehetően a rövid, alig másfél hónapos határidő miatt, csak egyetlen pályamű érkezett, melynek jellegje: „Atdál Uram szabadságot, adj hozzá értelmet is”. A bírálóbizottság (Birányi Ákos, Ney Ferenc és Tavasi Lajos) „haszonvehetőnek” nyilvánította a rövid munkát, melyet aztán pár nap alatt sok példányban kis is nyomtattak. Az irat címe: „Testvéri szózat a néptanítókhöz”,¹⁰⁷ szerzője Németi Imre¹⁰⁸ volt. Ney Ferenc bevezetésében a következő szavakkal ajánlja a munkát a tanítók figyelmébe: „Szeretett

¹⁰⁴ Uo. p. 19.

¹⁰⁵ Uo. p. 27.

¹⁰⁶ Uo. p. 24.

¹⁰⁷ Németi Imre: Testvéri szózat a néptanítókhöz. Pesten, 1848. Ny. Landerer és Heckenast. VI, 46 p.

¹⁰⁸ A nevén kívül, és azt hogy néptanító volt, nem tudunk róla semmit.

társaink! Ti vagytok a nép legközvetlenebb barátai, nektek hinni, bennetek bízni megtanult a nép... ha ti emeltek szót a haza igazi érdekei, valódi üdve iránt, ... lehetetlen, hogy nagyszerű ne legyen a hatás!”¹⁰⁹ A szerző röpiratában a kivívott szabadság legfőbb jótéteményének a nyilvánosságot tartja. „A nyilvánosság, hála Istennek, megvan”¹¹⁰ – írja és ezt meg kell becsülni, meg kell tartani. A nyilvánosság teszi lehetővé, hogy mindenki beleszólhasson a közügyekbe, és hallathassa a véleményét. A tanítók kötelessége, hogy megtanítsák a nép gyermekeit a nyilvánossággal való élni tudásra. A népet az előző időkben a kormányok akarattal igyekeztek „butaságban tartani”, éppen azért, hogy tudatlanságuk miatt ne legyenek alkalmasak arra, hogy a hangjukat hallassák. A tudatlan nép nem képes a szabadság által adott jogokkal élni. „Sok szegény ember szívesen be-be tekintene és ország dolgaiba, de olvasni nem tud a jámbor, vagy ha tud is, nem igen érti.”¹¹¹ Ezért a szerző arra kéri tanítótársait: hogy gyűjtsék a falu népét „esténként vagy legalábbis vasárnaponként” maguk köré, és felszólítja őket: „olvassátok, vagy inkább magyarázzátok meg nekik a most hozott törvényeket, most ez minden embernek olly szükséges, min a katekizmus, vagy a káté. Mert hogy tudjon élni jogaival az, ki azokat nem ismeri?”¹¹²

A korszerű népnevelésnek együtt kell haladnia a korrallal, de mi el vagyunk maradva – vallja a szerző. Hogy megfelelhessünk a kor igényeinek, teljes lélekkel hozzá kell látnunk a nevelési és oktatási módszerek megjavításához. Ehhez első lépés saját ismereteink gyarapítása. Javasolja, hogy az egy térségen működő tanítók meghatározott időközönként gyűljenek össze, vitassák meg olvasmányaikat, és egyezzenek meg az iskolákban bevezetendő reformintézkedésekről. Az első dolog, amit szem előtt kell tartani: többé „nem szolgálakat, szabad embereket kell nevelnünk”¹¹³, tehát ki az „iskolából a pálczával, korbáccsal” szögezi le. A tanító nyerje meg a gyermek rokonszenvét, legyen szelíd, „bánásmódja legyen derítő, ébresztő”. Mit kell tanítani a népiskolákban annak érdekében, hogy a nép gyermeke a nemzet egyenjogú polgárává válhasson? A szerző szerint az iskolában tanuljon a gyermek írni, olvasni, számolni, tanuljon természetrajzot, de a „földleírás és történelem” sem maradhat ki a tantárgyak közül. A vallástani oktatását a szerző szerint az iskolán kívül kell folytatni, tehát „hittanát saját felekezeti papjától” tanulja a gyermek a templomban. Egy helységben felesleges „két-három rongyos és rosszul kezelt iskolát tartani”¹¹⁴, csak azért, hogy az egyazon hitfelekezethez tartozó gyermekek a vallástant az iskolában együtt tanulhassák. Legyen egy jól felszerelt állami iskola minden helységben, kapjon a tanító az államtól tisztességes megélhetését biztosító fizetést, legyen egységes a tananyag tartalma és a módszer. Ha ez megvalósul, az addig tudatlanságban tartott nép „érett” lesz, és „méltó a szabadságra.”

Miután a reformkor és a forradalom időszakának hatalmas röpirat irodalmából válogatva áttekintettük a nyomtatásban megjelent, nevelésüggyel foglalkozó röpiratok közül a legjellemzőbbeket, összefoglalásképpen elmondhatjuk: ezek az iratok a legsürgetőbbben megoldásra váró kérdéseket tárgyalták figyelemfelhívó, befolyásoló célzattal. Bár olvasóközönségük szűkebb volt, mint a politikai röpiratoké, mégis jelentősen hozzájárultak azoknak a nevelésügyi kérdéseknek a szélesebb nyilvánosság körében történő megvitatásához, melyek megoldása halaszthatatlan volt.

Ismeretterjesztő lapok

A haza jövőjét nagymértékben befolyásolta, és befolyásolja ma is, az „írástudó”, rendszeresen olvasó emberek száma, a nemzet „pallérozottság”-ának, a köznép művelődésének az ügye. A Ratio Educationis is megfogalmazta 155. §-ában, hogy „Nem csekély mértékben befolyásolja az

¹⁰⁹ Németi Imre id. műve p. 2.

¹¹⁰ Uo. p. 5.

¹¹¹ Uo. pp. 12–13.

¹¹² Uo. p. 13.

¹¹³ Uo. p. 20.

¹¹⁴ Uo. p. 21.

állampolgárok műveltségét, és nem ritkán bő hasznot szerez számukra azoknak az eseményeknek az ismerete, melyek nap mint nap történnek a földkerekség különböző részein”¹¹⁵

A 18. és 19. század fordulóján már számos magyar volt, akiknek lehetőségük nyílt összehasonlítani hazánkat, a nyugati országokat, sőt az akkor sokak előtt már példaképnek számító Amerika kulturális helyzetét. A legtöbben a bajok gyökerét abban látták, hogy hazánkban az irodalmi és tudományos élet virágzásához hiányzik a széles olvasóközönség.¹¹⁶ Több felvilágosodott író és értelmiségi, (sőt a főrendűek közül is néhányan) elmélkedett azon, hogyan lehetne az analfabéta „köznép” műveltségét emelni, és emellett a latin műveltségű, de korszerű tudással nem rendelkező köznemesség érdeklődését felkelteni a magyar nyelv-és irodalom fejlesztése, a hasznos ismeretek megszerzése iránt.

A felvilágosodás korában volt egy folyóirat, amelyet szerkesztője kifejezetten abból a célból hozott létre, hogy a hasznos ismeretek terjesztését, az olvasás népszerűsítését akarta szolgálni, olyan rétegek körében, akik a kalendáriumokon kívül más egyéb irodalomhoz nem jutottak. Célja volt továbbá az is, hogy „az asszonyokat és a még eddig olvasásban kevésbé gyönyörködő nemesseinket” az olvasásra és a művelődésre buzdítsa.

E lap, Péczeli József¹¹⁷ Komáromban, 1789 és 1792 között megjelent folyóirata, a „Mindenes Gyűjtemény”¹¹⁸ volt, mely elsősorban tudománynépszerűsítéssel, valamint a mindennapi életben szükséges és hasznos ismeretek terjesztésével foglalkozott. Azok igényeit tartotta szem előtt, tudtak ugyan olvasni, de tájékozatlanok voltak az irodalom, a természettudományok, a gazdaság, az egészségügy területén.

A lap hetenként, hétfőn és csütörtökön, jelent meg, egy ív terjedelemben, nyolcadrét formában. Hogy egy számból mennyi jelent meg, arra vonatkozóan feljegyzés nem maradt ránk, de kezdetben feltehetően 900–1000 előfizető járatta. A „Mindenes Gyűjtemény” címe egyúttal a tartalmát is meghatározta, a „mindenes” jelzővel utalva arra, hogy minden, ami a kor emberét érdekelte, vagy érdekelhette, megtalálható volt a lapban.

Milyen témákkal foglalkozott a „Mindenes Gyűjtemény”? A földrajzi tárgyú közleményekben megfogalmazódik a haza megismertetését célzó szándék. Olyan közlemények ezek, „mellyek kedves Hazánknak természeti Históriaját, ugymint nevezetes forrásait, bányáit, egészséges vizeit, köveit 's egyéb ritkaságait foglalják magokban.” Cikksorozat foglalkozik Magyarország négy nagy „Folyó Vízének”, és mellékfolyóiknak leírásával, a közelükben épült nevezetesebb településeknek, városoknak történeti ismertetésével, tavaival (a lap Balatont már magyar tengernek nevezve) és bortermő vidékeivel. Hazánk szomszédos országainak ismertetésén túl a távoli országok (Korea, Japán, India, Amerika stb.) világába, szokásaiba is bepillantást adott.

Tájékoztatót kapott az olvasó hazánk egyházi és világi tisztségeiről, ezek rövid történetéről és Olvashatunk a lapban Európa a népeiről, az államok igazgatásának történetével és formáival, a

¹¹⁵ Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyz., és mutatók: Mészáros István. Bp., 1981. Akadémiai Kiadó. p. 122.

¹¹⁶ „A magyar főrendek nagy része, mint hazájukból száműzötteknél történni szokott, nemzeti nyelvét elfeledte. A közép és alsó nemesség nem szeretett könyvekkel foglalkozni: s a tudományos Karban azok, kikre a francia vagy német nyelv szeretete nem ragadott, a deákat kedvelték. A magyar író néhány oskolai ifjakat kivéve, alig talált olvasó közönséget.” Kis János szuperintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. 2. kiad. Bp., 1898. Franklin Társulat. p. 313. Idézi: Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján. Bp., 1943. Egyetemi ny. pp. 73–74.

¹¹⁷ Péczeli József (1750–1792) református papi családból született. A debreceni kollégium elvégzése után Lipcsében, Jénában és Bernben folytatta tanulmányait. Hazatérését követően Komárom prédikátora lett. Egyházi elfoglaltsága mellett létrehozta a Komáromi Tudós Társaságot, és az első magyar nyelvű tudomány népszerűsítő folyóiratot, a 'Mindenes Gyűjtemény'-t (1789–1792). Az 1790 körüli nemesi-nemzeti mozgalom támogatói közé tartozott. Főleg fordításaival szerzett nevet magának (Voltaire: Zayr. Győr, 1784; Voltaire: Henrias. Győr, 1786; Yung éjtzakáji és egyéb munkáji. 1–2. köt. Győr, 1787).

¹¹⁸ A lapról: Kókay György: A komáromi Mindenés Gyűjtemény. In: Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795). Bp., 1970. Akadémiai Kiadó. pp. 452–465.; Batári Gyula: A Mindenés Gyűjtemény. In: Batári Gyula: A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon. (1721–1867). Bp., 1994. OSZK. pp. 19–26. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek)

törvények kialakulásával. Közölt a folyóirat élet- és jellemrajzokat az ókor nagyjairól – írókról és hadvezérekről, a történelem nevezetes személyiségeiről.

Tág teret kapnak a „Mindenes Gyűjtemény”-ben a természettudományos közlemények, amelyek az állat- és növényvilág, a geológia egyes kérdéseivel foglalkoznak. Folytatásokban közölte a lap Kováts Ferenc írásait a méhekről, a „bujdosó” vagyis a vándormadarak és halak szokásairól, „bujdosásuk” okairól.

A világegyetem, a Föld és a bolygók leírása mellett felvetette a világ elöregedésének gondolatát, ismertette a „Föld szelelő Lyukait”, vagyis a vulkánokat és az általuk okozott természeti katasztrófákat.

„Találmányos dólgek” címszó alatt a korszak új találmányairól és felfedezéseiről tájékoztat. (Pl. a puskapor és hatékonyságának növelése, mesterséges jég előállítás, a mikroszkóp; a „meszszelató üveg-tsők” és jelentőségük, vagy „Aeronautica” összefoglaló címen „A Levegő-égben való utazás” első kísérleteit közli folytatásokban. A természeti jelenségek eredete és ismertetése mellett még „A Levegő-égnek megtisztításáról” is szó esik.

Mezőgazdasági vonatkozásban megfigyeléseket, tapasztalatokat közölt, tanácsokat adott a szántás-vetéssel, növénytermesztéssel, növényvédelemmel és az állattenyésztéssel kapcsolatban. Hasznos tanácsokat kaptak a „Mindenes Gyűjtemény” olvasói, főképpen a nők, háztartási (pl. ital hűtése nyáron, „bor-etzet készítése és haszna”, „ténta-motsok” eltávolítása a ruhából, hogyan kell tojás helyett friss hóval tésztát készíteni stb.) vonatkozásokban is.

Az egészségügy kiemelt helyet foglalt el a lapban. A különböző betegségekre hasznos gyógyszerek házi elkészítésének receptjét adta meg, bevált népi gyógymódokat írt le, a betegségek tüneteinek leírása, elsősegélynyújtás, betegápolás, bábák képzésének szükségessége, a „ferdés” jelentősége is szerepelt, mint fontos téma.

Mivel a folyóirat egyik fő célja az volt, hogy az asszonyokat is az olvasásra, a művelődésre szoktassa, sok közlemény jelent meg kifejezetten ilyen szándékkal. A hazai történelem tudós asszonyainak példáival, a külföldi nők tetteinek ismertetésével, igyekezett célját elérni. Helyet biztosított olyan írásoknak, amelyekben szövetek, csipkék, gyöngyök leírásáról, a hajviseletről, az öltözködésről – egyszerűen a divatról tájékoztatta női olvasóit. Hasonló célt szolgáltak a háztartási tanácsok is.

A szórakoztatást szolgálták a minden számban megjelent találós kérdések, szőrejtvények, amelyeket „Találós Mese”, és „Rejtett Szó” cím foglalt egybe. Ezek közlésével is a fiatal felnőttekre és a nőkre gondoltak a szerkesztők. Az első négy Negyedben minden számban közöltek rejtvényeket, megfejtésüket a következő szám hozta. A verses formában írott rejtvények szerzője többnyire Édes Gergely¹¹⁹ volt. Az egyes Levelekben szépirodalommal is találkozunk, főleg versekkel, amelyeknek legnagyobb része alkalmi jellegű, nevezetes személyiségek üdvözlésére, dicsőítésére, halálára vagy más eseményekre íródtak.¹²⁰

Érdekes, hogy a kor neves írói és költői – annak ellenére, hogy a „Mindenes Gyűjtemény” jelentőségét elismerték – Kazinczy és Barczafalvi Szabó Dávid egy-egy versének kivételével nem képviseltették magukat a lapban. A cikkek jelentős hányada – a kor szokásainak megfelelően – névtelenül, vagy monogrammal, jelent meg. Esetenként a szerzők csak lakóhelyüket jelezték. A cikkek tanúsága szerint a „Mindenes Gyűjtemény”-nek az egész országra kiterjedő szerzőgárdája volt. Érkeztek cikkek Kolozsvárról, Debrecenből, Sárospatakról, Pápáról, Nagyenyedről, Kőszegről, Pozsonyból, Pestről, Vukovárról, Nagykállóról stb. Írt a lapba: Barczafalvi Szabó Dávid író, nyelvújító, Édes Gergely költő, lelkész, akinek verseit rendszeresen közölték; Fejér György

¹¹⁹ Édes Gergely (1763–1847) református lelkész, költő. A köznépfelvilágosítását szolgáló munkája: Természet könyve, avagy a természetből kimerített betses halhatatlanság... Kassán, 1793. Ny. Ellinger János. 163, 1 p.

¹²⁰ 1790-ben jelent meg Kis János 'Belgrád meg-vételekor' írott verse, mely Péczeli megjegyzése miatt érdemel figyelmet: „Ezen Verseket írta egy Kis János nevű Soproni Tanuló, aki 18. esztendő. Ha illyen Ifjunak jó Vezérei 's Mecénásai akadnának, ki-ki elgondolhatja, mire mehetne 40. 's 50. esztendő koráig.” – A későbbiekben Kis Jánost Kazinczy és köre a legtehetségesebb magyar költők egyikének tartotta.

teológus, a pesti egyetem tanára, a Tudományos Gyűjtemény későbbi szerkesztője, akkor pozsonyi papnövendék, Földi János orvos, Szatmár város rendes orvosa, később a debreceni irodalmi kör egyik alapítója, Csokonai barátja, Kis János teológus, költő, később az akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, akkor a soproni kollégium diákja, a Soproni Magyar Társaság megalapítója, Kováts Ferenc mérnök Pápáról és Szombati János, a sárospataki kollégium tanára, és mások.

A felsorolt témák mellett állandóan visszatérő motívuma a „Mindenes Gyűjtemény”-nek a nemzet kiművelése. A lap többször visszatért erre a témára, és úgy tekintett erre a kérdésre, mely minden másnak az alapját képezi. „A Köz-népnek tévelygéseiről” szóló cikk¹²¹ azt hangsúlyozta, hogy a köznép mindent könnyen elhisz, közülük kevesen vannak olyanok, akik „visgálódnak” gondolkodnak, olvasnak. A fő cél „a Könyveknek és azoknak olvasása által” nyelvünk s nemzetünk „pallérozása.”

A magyar nyelv ápolása a nemzet boldogulása egyik legfőbb útja. A magyar nyelvet fejleszteni kell. „Nemzetünk ditsősége áll fő-képpen Nyelvünk virágzásában Nyelvünk pedig nem virágozhat, hanem-ha jó Könyvek iratnak rajta”

A lap az irodalmi élet fejlesztése miatt sürgette egy tudós társaság létrehozását, különös jelentőséget tulajdonított a „Játék-Néző Helyek”-nek vagyis a színháznak, színjátszásnak, mivel „Ennél nints egy-egy jobb eszköz Nyelvünk gyarapítására s a jó izlésnek terjesztésére.”

A nemzet pallérozásának másik legfontosabb eszköze az olvasás, de a könyvek megvásárlását azok magas ára akadályozta. Nyomdák szaporítását, a könyvkereskedelem megszervezését, „Olvasó-Cabinet”-ek felállítását sürgette a lap külföldi és részben hazai példák alapján. A megjelenő vagy már megjelent könyvekről – hazaiakról és külföldiekről – a Mindenes Gyűjtemény rendszeresen tájékoztatott. Az olvasók a hirdetések által értesültek az újdonságokról.¹²²

A nép kiművelése érdekében a lap elsődlegesnek tartotta a hasznos és olcsó könyvek kiadását, és emellett népiskolai reformokat is javasolt. A „Mindenes Gyűjtemény” szerkesztője sokat foglalkozott népnevelési problémákkal is.¹²³ Egyértelműen a nemzeti nyelvű kultúra és oktatás mellett szállt síkra, igyekezett folyamatosan tájékoztatni olvasóit a legújabb külföldi pedagógiai eredményekről, fontosnak tartotta, hogy nevelési tárgyú könyveket ismertessen.

Egy kortársnak, Rochownak (1734–1805) nagy hírnévre szert tett iskoláját is ismertette a folyóirat. Rochow birtokán – a brandenburgi Re Kahnban – egy olyan falusi népiskolát hozott létre és tartott fenn, melyben az alapismeretek mellett korszerű mezőgazdasági ismeretekre is oktatták a gyermekeket. Rochow „Kinderfreund” címmel 1776-ban egy olvasókönyvet is kiadott, melyet az első világi tartalmú iskolai olvasókönyvként tart számon a szakirodalom.¹²⁴ A folytatólagosan közölt írás részletesen szólt az iskolát alapító és annak felügyeletét ellátó földesúrról, aki a felvilágosodás szellemében törődött a népoktatással. A tudósításból képet kaphatunk az iskolában folyó munkáról, az iskolamester, személyiségéről, a gyermekekkel való emberséges bánásmódjáról, az oktatott tantárgyak tartalmáról, tanítás módszeréről. A szerkesztő hangsúlyozta, hogy a tanító nem engedte, hogy a gyermekek bármit is könyv nélkül megtanuljanak, amit nem értenek. A lap szerkesztője követendő példaként állítja a hazai földbirtokosok elé Rochow felvilágosult szellemű kezdeményezését: „Ki-ki el-gondolhatja, melly szerentsés változást szerezne ez az egész

¹²¹ A' Köz-népnek tévelygéseiről. = Mindenes Gyűjtemény, 1789. I. negyed. VII. levél. pp. 106–108.

¹²² Ezek a könyvismertetések az esetek többségében csak recenziót tartalmaztak, bírálatot nagyon ritkán. De nem is ez volt a cél, hanem a tájékoztatás. Nagyon érdekesek olyan szempontból is, hogy képet kaphatunk a könyvtermésről, a könyvek nyomdai átfutási idejéről, ugyanis többnyire kétszer ad hírt a lap: először amikor a kézirat elkészült, vagy a fordítás elkezdődött, és amikor a könyv piacra került. Képet alkothatunk a könyvek akkori áráról, a könyvkereskedelem kereteiről, mivel a lap minden alkalommal közli a mű árát és beszerzési helyét is.

¹²³ A témáról megjelent publikációink: Fehér Katalin: A Mindenes Gyűjtemény és a felvilágosodás kori pedagógia kérdései. = Magyar Könyvszemle 106 (1990) No. 3–4. pp. 134–137.; Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi a 18. század végi Komáromban. = Limes 7 (1994) No. 1. pp. 5–13.

¹²⁴ A Tessedik Sámuelre is hatást gyakorló Rochow népnevelési reformkísérletéről egy útirajz, valószínűleg Anton Fridrich Büsching 'Beschreibung seiner Reise von Berlin über Potsdam nach Reckahn' (Frankfurt–Lipce, 1780) című műve alapján számoltak be.

Országában; ha minden Földes-Urak olyanok vólnának mint Rochow; ha az Oskolákra így viselnének gondot. ... Sok Földes-Urak pedig, a mit sokszor tsak egy estve el-báloznak vagy kártyáznak, azon egy Oskolát építhetnének.”¹²⁵

A köznép műveltségének gyarapítása a felvilágosodás korának alapvető kérdése volt. A „Mindenes Gyűjtemény” 1789. december 19-i számában¹²⁶ jelent meg Kováts Ferenc pápai mérnök¹²⁷ cikke, melyben elképzeléseket fogalmazott meg a szegény nép, a jobbágyság művelődési viszonyainak emelésével kapcsolatban.

Első cikke javaslatokat tartalmazott „Nyelvünk és Nemzetünk pallérozására”, melyet elsősorban az olvasás általánossá tételével kívánt elérni. A hazai népeesség nagy többséget kitevő egyszerű, „mezei emberek” számára lenne a legfontosabb a művelődés,¹²⁸ írta Kováts Ferenc, éppen azért, hogy kilátástalan helyzetén javítani tudjon. A nemzet művelését Kováts Ferenc szerint alulról kell elkezdni, a népen. Első lépésként megemlíti azt a gyakorlatot, ami néhány magyar faluban már meggyökeresedett, hogy a jobbágyok vasárnaponként kisebb csoportokban könyveket olvasnak, megbeszélik az olvasottakat, ahelyett hogy „tsap-házak”-ban töltenék idejüket. A fiatal pásztorlegényeknek és gyermekeknek a falu papja, tanítója, vagy egy idősebb, olvasni tudó parasztember olvashatna fel, és így veszekedés, verekedés és káromkodás helyett hasznos ismeretekhez jutnának. Ezt a mozgalmat országossá kívánta szélesíteni.

A legsürgősebb feladatnak azonban „a falusi és Városi apróbb oskoláknak más, és jobb rendbe hozását” tartja, „mert ezek a pallérozott Társaságoknak nevelőházaik”. „Tudni való dolog az, hogy kevés falusi és Városi apróbb oskoláinkat kivéven, azokban még ma is a Deák nyelvnek tanulásával gyötrettetnek a szegény tanuló gyermekek; még pedig sok helyeken tsak holmi jött ment óltó Mesterek által.” Ezért javasolja: válogassák meg jól azokat a személyeket, akikre az ifjúság nevelését bízzák; minden falusi gyermek járjon iskolába, a szegényeket tanítsák ingyen; a tananyagból a falusi iskolákban teljesen iktassák ki a latint, és vegyenek be olyan gyakorlati tárgyakat, mint pl. a helyes magyar írás, olvasás, történelem, földrajz, fizika, gazdaságtan stb.

A népiskolákban folyó oktatás színvonalának emelésén kívül Kováts Ferenc mérnök, a könyvek elterjesztésében látja a legfontosabb eszközt a nép művelésére. Fontosnak tartja „a jó, magokat kedveltető és hasznos könyveknek a szaporítását” is, de úgy, hogy azok ne legyenek túlságosan terjedelmesek és drágák, és „se nagyságok se árokkal ne igen haladják fellyül az eddig a köz-nép előtt kedves, de kevés hasznú könyvetskéket.”

Ilyen hasznos műveknek tartja Marmontel „erkölcsi írásait”, amelyek Kónyi János, és Báróczi Sándor fordításában is olvashatók, és „igen kedvesek mind a köznép, mind a főbb rendűek előtt.” Marmontel művei mellett Gellert, Schlegel és mások meséit javasolja kiadásra. A kiadandó munkák közé sorolja még a vígjátékokat, szomorújátékokat, valamint az anekdotákat is.

Kovács Ferenc cikkének hátralévő részében még három érdekes gyakorlati javaslatot tesz. Mivel a legfontosabb feladatnak a köznép művelődésének emelését látja, többször is hangoztatja: ennek egyik legfőbb feltétele az, „hogy a könyvek olcsók, a szegények számára is megfizethetők legyenek”. Rámutat arra, hogy a könyvek árát főleg a nyomdák, és a kiadók túlzott nyereszkeségi vágya drágítja meg, és ezért azt kívánja, hogy a kormányzat rendelettel korlátozza a könyvek árait.

¹²⁵ Mindenes Gyűjtemény, 1790. III. negyed. XIII. levél. p. 198.

¹²⁶ Mindenes Gyűjtemény, 1789. II. negyed. XXIII. levél. pp. 353–363.

¹²⁷ Kováts Ferenc (1746–1819) ifjú korában hosszabb időt töltött külföldön, mérnöki tanulmányokkal foglalkozva. Nemcsak műszerekkel, hanem egy kis könyvtárral tért haza, melyben helyet kaptak Lafontaine, Boileau és Voltaire művei. Levelezett Csokonaival, Péczelyvel, Horváth Ádámmal és Kazinczyval. Nyelvismerete a magyaron kívül: latin, német és francia. Előbb megyei főmérnöként működött Veszprémben, később Festetich Antal királyi kamarás jószágigazgatója volt.

¹²⁸ A megjelenő magyar könyvek drágák voltak, így a szegény emberek közül, aki olvasni akart, csak a kétes értékű, ún. „népkönyv”-eket vehette kézbe. Ezek olcsó, szórakoztató prózai vagy verses művek voltak, melyeket ebben az időben tömegesen adtak ki olcsó áron (2–3 krajcár), amit még a szegény emberek is megengedhettek maguknak. Ám ezek a művek nem fejlesztették az emberek gondolkodását, ízlését, pusztán értéktelen, olcsó szórakozást jelentettek.

Ha olcsóbbak is lesznek a könyvek, „akkor sem szerezhethet meg a szegény köznép mindent; nintsen is mindenre szüksége”. Azok számára azonban, akik mégis igényt tartanának más, számukra nehezen megszerezhető drágább könyvek elolvasására is, a papok és a lelkészek segítségét szeretné igénybe venni. Azt javasolja, hogy ezeket az egyházi férfiak szerezzék be, és csekély összegért kölcsönözzék az olvasni vágyóknak. „A nyelveket, Nemzetségeket s azoknak boldogulásokat igazán szerető és előmozdítani kívánó Pap, Káplány és Prédikátor Urak, hogy a nevezetesebb Magyar könyveket magoknak bé-szereznék és a hallgatóikkal közlenék, ha mindjárt valami tsekély jutalomért is; mellyet a köznép öröme tselekedne, tsak jutalom kívánás az ő tehetségekhöz légyen mérsékelve”¹²⁹.

Végül még egy érdekes javaslatot tesz. A könyvolvasásnak a nép körében való elterjedése előtt álló utolsó akadályt abban látja, hogy a kocsmák elcsalogatják a falusi embereket vasárnaponként és ünnepnapokon, éppen akkor, amikor idejük és alkalmuk lenne könyvet olvasni és művelődni: „Az Innep- és Vasárnapokon volna a falusi köz-népnek leg-több ideje az olvasáshoz, és a téli hosszú éjtszakákon. Innepeken pedig bort kell a tsap-házaknál, a vendég-fogadóknak inni, mert már úgy a szokás.” Felteszi a kérdést: „Vajha nálunk is bé-hozattatnék az a szent szokás, mellyel némely idegen Nemzetek gyakorolnak, hogy ezen részegeskedésnek műhelyei Innep- és Vasárnapokon bészárattatnának. Miért nem lehetne kinek kinek a ház-népével, saját házánál hasznosabban költeni azt el, amit ott elveszteget?”

Kovács Ferencnek fenti javaslatokat tartalmazó cikke visszhangot váltott ki. A 'Mindenes Gyűjtemény' 1790. március 20-i számában,¹³⁰ a szerző megjelölése nélkül, egy cikk jelent meg, amely szintén azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy miként lehetne az olvasást a nép körében elterjeszteni. A cikkíró részben Kovács Ferenc javaslatát ismétli, részben pedig újjal egészíti ki azokat: „Mínthogy hála légyen Istennek a mind inkább derülni s ragyogni kezd Anyai nyelvünknek fényes tsillaga: semmi sem volna most szükségesebb, mint ha az olvasásnak a szeretetet, mellytől még Nemzetünk nagy részént idegen, még a szegénység közt is elhatalmazza.” E cikk is utal arra, hogy ennek érdekében a plébánosok és a prédikátorok tehetnének a legtöbbet. Ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy vannak már, akiket példaképpül lehet állítani: „Ditsérettel említhetnénk mi is némely érdemes Urakat s T. Prédikátorokat, akik a Magyar könyveket nemcsak magok megszerzik, hanem hallgatóikkal is megszereztetik. Vagynak olyanok, akik mikor a Gyűjteményt, Hadi Történetet vagy Magyar Kurírt veszik, s olyat látnak benne, melly a szegénységnek is hasznára vagyon, tizet tizenkettőt magokhoz hivatnak, s elolvassák előttök. Tegyük fel, hogy minden T. T. Plébános és Prédikátor Urak ezt tselekednék, mennyire mehetnének csak hat esztendeig!!”¹³¹

A lelkészekon kívül a cikk írója a tanárok és a tanítók fontos szerepét is felismeri az olvasás szeretetének elterjesztésében: „Az oskolába járó gyermekeket kellene arra édesgetni hogy a Magyar könyveket szeressék, s azokat estvéneként szülei előtt olvasgassák, hogy azok is azoknak szépségeket megízélíthessék.” Majd – hasonlóan Kovács Ferenchez – az olcsó könyvek fontosságát hangsúlyozza, és francia, valamint angol példákra hivatkozik. Ezekben az országokban már

¹²⁹ A papság konzervatív része elutasítóan lépett fel a felvilágosodással és a könyvolvasás terjedésével szemben. – Vö. pl. Alexovics Vazul 'A könyvek szabados olvasásáról' (Pest, 1792) c. művét, valamint azokat a megnyilatkozásokat, amelyek azt mutatják, milyen ellenszenvvel figyelték az első magyar kölcsönkönyvtárak működését. Vö.: Kókay György: Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez. = Magyar Könyvszemle 73 (1957) No. 3. pp. 271–275. – Ugyanakkor az alsópapság és a szerzetesek közül sokan voltak olyanok, akikre hatottak a felvilágosodás eszméi, és akik lelkes támogatói lettek nemzeti mozgalmainknak. Őrájuk gondolhatott Kovács Ferenc, amikor arról írt, hogy a lelkészek és a papok támogatását kell megszerezni a nép könyvekkel való ellátása érdekében. Kazinczy levelezéséből tudjuk: Erdélyben is az volt a helyzet, hogy „még a tehetősebb urak is”, amennyiben egyáltalán könyvet vesznek kezükbe, azokat is a „...szegény papoktól kéregetik”. Lásd: Kazinczy Ferenc levelezése. 1. köt. 1763–1789. Közread.: Váczy János. Bp., 1890. Akadémia. p. 485. – Érdemes megemlíteni még azt, hogy Kovács javaslatai során nem említi az olvasókabineteit, pedig éppen a 'Mindenes Gyűjtemény'-ben ezek jelentőségéről többször is volt szó ezekben az években, és e közlemények azt is hangsúlyozták, hogy általuk olcsón lehet könyvekhez jutni.

¹³⁰ Mindenes Gyűjtemény, 1790. III. negyed. XXIII. levél. pp. 365–368.

¹³¹ Vö.: Kókay György: A hazai újságolvasás történetéhez. = Magyar Könyvszemle 75 (1959) No. 4. pp. 357–360.

évtizedekkel korábban felismerték, hogy érdemes olcsó de értékes irodalmi alkotásokat a nép kezébe adni, így gyorsan terjed a kultúra a nép között.

Kovács Ferenc javaslatai, és a cikkhez kapcsolódó hozzászólások elsősorban azért figyelemre méltóak, mert sok szempontból túlmentek a kor hasonló jellegű, a közművelődés fejlesztését szorgalmazó elképzelésein. A szerzők a nép művelődési kérdéseivel foglalkoztak. Népen – a korabeli nemesi értelmezéstől eltérően – nem a köznemességet, hanem a jobbágyokat, az „együgyű, mezei emberek”-et értették a cikkírók, és bennük látták azt az osztályt, amely a nemzeti irodalom támasza lehet majd idővel. Jól látták azonban azt is, hogy a népet előbb művelté kell tenni; ennek pedig elsősorban anyagi feltételei vannak. Ezért javasolták a könyvek árainak jelentős csökkentését, az igényes tartalmú irodalmi és tudományos művek olcsó kiadását, a szegények gyermekei számára az ingyenes alapszintű oktatást.

Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik Bertits Ferenc írása, amelyet a Mindenés Gyűjtemény folytatásokban közölt. A szerző megpróbál választ keresni arra kérdésre: „Mitől van az, hogy ebben a megvilágosodott században is, ebben a minden-féle tudományoknak tavaszában is a mi Magyar Hazánknak Literatúrája elő nem mehet?” Nézete szerint kora oktatásügyének legfőbb hiányossága az, hogy az iskolázás korai szakaszában, de a későbbiekben sem szeretetik meg a gyermekekkel az olvasást, az irodalmat, a tudományokat. Hogyan is tehetnék ezt? Hiszen a „...kezünkre bízottakat alig tanítottuk-meg a AB abot, és BA bát ki-ejteni, hogy már erőszakosan kezdtük fejekbe verni” a latin grammatikát.¹³² Így nem is várható el – szögezi le a szerző – hogy az irodalom és a tudományok iránt érdeklődő, sőt esetleg ezeket művelő nemzedék nőjön fel. Az oktatásügy vezetőinek, az iskolákat irányító testületeknek, és maguknak a mindennapi pedagógiai munkát végző tanároknak is hatalmas a felelőssége az egész magyarság jövőjének alakításában. Bertits az angol, a francia és a német példára hivatkozik. Ezek a nemzetek időben felismerték, hogy a nemzeti nyelven történő közoktatás az alapja a helyes irányú fejlődésnek, a nép művelésének, a tudományos és irodalmi élet virágzásának. A szerző követeli: „Adjunk a Hazai Nyelvnek elsőbbséget, mellyet eddig Nemzetünk kárára egy idegen foglalt el, oltuk azzal az olvasásnak és tanulásnak szeretetét gyermekeink szívébe... Szaporítsuk hasznos és gyönyörködtető írásainkat azon a nyelven, melly a Magyaroknak kényes, de nemes ízlésű szívet és száját leginkább ketsegetti, és szemlátomást nevedni fog azoknak a számok, kik a tehetősebb lelkeket ébreszteni semmi ki-telhető úton-módon se drágállják. Szabadítsuk ki a Deákság és más idegen nyelvek fogságából a kisedet esztendőket, oldozzuk – fel gyenge tehetségeiket el-viselhetetlen lántzaikból, eresszük, hadd futtathassák kényekre a Magyar pályán tüzes gondolatjokat, és rövid nap múlva tapasztaljuk, hogy a felséges elméknek s tsuda tehetségeknak szint olyan szülő Hazájok s dajkájok Magyar Ország, mint az Égnek akár melly boldog sarka alatt fekvő tartomány.”¹³³

Az előzőekből kitűnik, hogy a felvilágosodás pedagógiai eszméi közül a nemzeti nyelven történő oktatás követelése és fontosságának kiemelése hazánkban különös hangsúlyt kap a 18. század utolsó évtizedében. Íróink, tudósaink minden alkalmat megragadnak, a legkülönbözőbb fórumok adta lehetőségeket is kihasználják a magyar nyelvű oktatás eszméjének népszerűsítése ügyében, mely alapja a felnőttek művelésének is.

A Mindenés Gyűjtemény megszűnése után négy évvel, 1796. január 1-én indult meg *Magyar Újság* címmel az a hetilap, melyet az első magyar nyelvű ismeretterjesztő mezőgazdasági szaklapként tart számon sajtótörténetünk. Ez a hetilap kifejezetten a gazdálkodást folytató felnőttekhez szólt. Első szerkesztője Schönfeld János Ferdinánd volt, aki fél év után átadta a lap szerkesztését Pethe Ferencnek.¹³⁴ A 25. szám 1796. június 28-án jelent meg, *Gazdaságot Tzélőző*

¹³² Mindenés Gyűjtemény, 1790. IV. negyed. XI. levél. p. 175.

¹³³ Mindenés Gyűjtemény, 1790. IV. negyed. XII. levél. p. 177.

¹³⁴ Pethe Ferenc (1762–1832) természettudományi szakíró, lapszerkesztő. Elszegényedett nemesi családból származott, tanulmányait szülőfalujában, majd a Debreceni Református Kollégiumba szolgadiákként folytatta. Egy évi tanítósodás után külföldre ment. 1788-ban indult útnak, s nyolc éven át Európa valamennyi fejlett országában megfordult. Hollandia után Angliába, aztán Francia- és Olaszországba, Svájcba ment. Hazatérése után Bécsben telepedett le,

Újság címmel.¹³⁵ Ekkor már ott olvashatjuk Pethe nevét is a lap élén. Ekkor vette át teljes jogkörrel a lap irányítását, amely a 36. számtól, (szeptember 6-tól) *Visgálódó Magyar Gazda* címmel jelent meg 1797. december 21-i megszűnéséig.

A gazdaság minden ágával, a növénytermesztéstől az állattenyésztésig, a technikai kérésektől a kereskedelemig számos kérdéssel foglalkozó lap, a külföldi sajtóból átvett írásokat (ezeket Pethe maga fordította) éppúgy közölt, mint eredeti cikkeket. A sok értékes, megfontolandó és követendő gondolat mellett azonban sok érdektelen írás is helyet kapott benne. A rövid életű lap egész fennállása alatt anyagi gondokkal küszködött. Valódi támogatók nem álltak a vállalkozás mögött, a kevés előfizető pedig nem volt képes fenntartani azt.

1814-ben, hosszú hányattatás után, Pethe ismét Bécsben kezdett új vállalkozásba. Lapot indított, *Nemzeti Gazda* címmel, mely mezőgazdasági szaklapként négy és fél évig jelent meg, hetenként, 32 oldal terjedelemben. 1816-ban a lap szerkesztése és kiadása Pesten folytatódott, egészen 1818. júniusában bekövetkezett megszűnéséig. A laphoz a szerkesztő többször csatolt hosszabb fordításokat. A *Nemzeti Gazda* 1814. évi 9. száma mellékleteként jelent meg Graffe, pestisről szóló népszerű művének magyar fordítása, *Pestis ragadvány* címmel mely a népnek szóló gyakorlati tanácsokat ad a szörnyű betegséggel kapcsolatban.

1814-ben, ugyancsak a *Nemzeti Gazda* mellékleteként adta ki Pethe folytatásokban Rohlwes: *Baromvorkönyv* című munkáját, melyet az akkor Bécsben egyetemi tanulmányokat folytató volt debreceni szolgadiák, Kerekes Ferenc, (a későbbi nagynevű debreceni professzor) fordított magyarra.

1814-ben jelent meg az *Időpróféta*¹³⁶ a francia Quatremer Disjonoval népszerű kis könyvének fordítása, melyben meteorológiai ismereteket nyújt olvasóinak. Lefordította Davy: *Elements of Agricultural Chemistry* című művét, mely *Földművelési Kémia* címmel jelent meg a *Nemzeti Gazda* mellékleteként folytatásokban, 1815 januárjától júniusig. Az alapvetőnek számító agrokémiai mű a növények, a talaj, a levegő kémiai elemzéseiről is közölt kísérleteket. Szólt a talajjavítás módjairól, az öntözés kémiai vonatkozásairól.

Bármennyire is értékes, és felvilágosító jellege miatt hasznos volt a *Nemzeti Gazda*, a szerkesztő 1818. június 10-én az előfizetők kis száma miatt kénytelen volt megszüntetni azt.¹³⁷

mezőgazdasági szaklapot szerkesztett. Előfizetők hiányában a lap megbukott. Pethe ezután Keszthelyen tanított a Georgikonban négy és fél éven át, emellett vezette a tangazdaságot. Sajtó kérésére szolgálatába fogadta Festetics György, aki a szerveződé Georgikonhoz másodtanári állásban Keszthelyt 1801 őszén hagyta el. 1805-ig a herceg Esterházy család uradalmaiban alkalmazták inspektornak. Esterházy nyújtott anyagi segítséget a 'Pallérozott mezei gazdaság' kiadásához is. 1812-ben adta ki az ugyancsak kétkötetes 'Mathesis'-t. inspektori szolgálatból kilépve, a 6–7 esztendőn át bérlőként gazdálkodott. 1813-ban ismét Bécsbe költözött. 1814-ben jelent meg a 'Pallérozott mezei gazdaság' utolsó kötete. 1814-ben Bécsben megindította új hetilapját 'Nemzeti Gazda' címmel. A lapot négy és fél éven át tudta életben tartani, 1816-tól már Pestre költözve, itt szerkesztette és adta ki, 1818. június 30-án azonban előfizetők hiányában kénytelen volt a szaklapot megszüntetni. Közben alapító tagja lett a Pesten létesülő Magyar Tudós Társaságnak. A 'Természethistória' című, 1815-ben kiadott könyve 1817 őszén elnyerte az először kiosztásra kerülő Marczibányi jutalom egyik díját. 1818-tól ismét földet bérelt, szőlőt telepített a budai vár alatt. Később Kolozsvárra ment, ahol nyomdaalapítási és lapindítási tervekkel foglalkozva, a szükséges anyagiak előteremtése céljából – protestáns és tudós létére – beállt a katolikus plébánia kocsmajába italt mérni. Végül nyomdát hozott létre a Farkas utcában, és 1827 januárjában 'Hazai Híradó' címmel lapot alapított. A lap 1828 júniusától 'Erdélyi Híradó' néven jelent meg, melynek mellékleteként 1830-tól a 'Nemzeti Társalkodó'-t is kiadta. 1831 őszén a lap szerkesztését átadta Méhes Sámuelnek, ő maga pedig Szilágysomlyóra vonult vissza, ahol hamarosan meghalt.

¹³⁵ Dezsényi Béla: Pethe Ferenc „Gazdaságoz Tzélözö Ujság”-jának néhány problémája. = Magyar Könyvszemle 67 (1943) No. 3. pp. 288–291.

¹³⁶ Időpróféta vagy időváltozást jövendőző pókok. A Quatremere-Disjonval értelmei szerint. Unalmas várakozás közben írta, tulajdon költségén kiadta. Magyar Gazda sorsosinak készen ajánlja Pethe Ferencz. Pesten, 1814. (2. kiad.: uo., 1817. Táblázattal)

¹³⁷ A magyar nemzethez intézet búcsúszavában ezt írja: „Ezen heti munkának legutolsó árkusa az én részemről ez. Semmi ok nem kényszerít engem ezen kénytelen lépésre kevésbé, mint az, mint talán némelyek vélekedhetnek, hogy mintha én kedves nemzetemnek tovább is szolgálni restellenék. Én a munkát ma is bírom, és azon buzgó forrósággal

A hasznos, és a közművelődést elősegítő javaslatok gyakorlati megvalósításáról az 1790-es évek közepétől egészen az 1830-as évekig szó sem lehetett. A jakobinus mozgalom elfojtása nemzeti kultúránk fejlesztésének mozgalmát is megbénította; és egészen kicsire zsugorodott a magyar könyv olvasók száma. Csokonai így ír erről: „Az olvasás nemzetünkben újra hűlni kezd; az új könyvek száma is minden esztendőben kevesbedik; oda amaz elevenség, amely csak 1790 táján is úgy lelkesített bennünket: eltűnt, elrepült, s egész nemzetünk haldokló zsibbadásba vesztegel...”¹³⁸ I. Ferenc rendőrállamának a légkörében már szó sem eshetett arról, hogy valaki olvasómozgalomról, különösen nem a nép körében szervezendő olvasómozgalomról beszéljen. Hosszú idő telt el, amikor végre ismét népfelvilágosító céllal folyóiratok jelenhettek meg.

Az 1830-as évek elején jelentős fordulat következett be az európai sajtó történetében. A fejlett nyugati polgári államokban ekkor alakult ki a tömegsajtó első formája: megjelentek a filléres újságok. Ezt a változást a technikai forradalom és a politikai-társadalmi átalakulás idézte elő. A versenyképes termelés elengedhetetlen feltételévé vált, hogy az ipari munkások több és főként korszerűbb ismeretekre tegyenek szert.¹³⁹ A technikai fejlődés eredményeként a könyvnyomtatás költségei csökkentek, a lapok előállításukor a korábbinál lényegesen gyorsabb és korszerűbb lett. Az ekkor induló újságok érdekessége az illusztráció, amely szervesen kapcsolódott a szöveghez. Módosították és tökéletesítették a fametszés technikáját és így a képet a szöveggel együtt nyomtathatták. Együtt volt tehát a két alapfeltétel, a technikai lehetőségek és a közönség igénye, hogy az új vállalkozásokat siker kísérje.

1832 márciusában, Angliában jelent meg a Penny Magazine a The Society for the Diffusion of Useful Knowledge kiadásában. A sajtótörténetben új korszak kezdetét jelentő Penny Magazine után tömegesen jelentkeztek a legkülönbözőbb variációk és utánzatok. Némelyikük még „közhasznú ismereteket terjesztő társasághoz” tartozott, de többségüket már a sikeres üzleti vállalkozás ígérete hozta napvilágra. Angliát elárasztották a filléres újságok. Franciaországban a néplapok versenyében két filléres újság vette ki leginkább a részét, a Magasin Pittoresque és a Magasin Universel, melyeket 1833-ban indítottak.

A Pfennig Magazin megjelenésével még ugyanebben az évben német nyelvterületen is elterjedt ez a laptípus. A magazinok szombatonként, általában nyolc oldalon jelentek meg. Beszámoltak a legújabb felfedezésekről, technikai találmányokról, az új közlekedési eszközökről: a gőzhajókról, mozdonyokról, a „gőzszekerekről”. Rendszeresen tájékoztatták az olvasókat a közhasznú ismeretek terjesztésének legújabb kísérleteiről. Látványos képek kíséretében rendszeresen közöltek növényleírásokat és állatismertetéseket. A vegyes, sokirányú tájékoztatás az új, főleg a természettudomány iránt érdeklődő közönség kíváncsiságát elégítette ki. A kor divatját követve sok írást közöltek a távoli, egzotikus világokról. A cikkeknek legalább a fele a Kelet, az európaiak számára ismeretlen furcsaságairól számolt be. Már az első számok után teljes volt a siker. A Penny Magazine például hamarosan elérte a kétszázévezres példányszámot, így a kiadók körülbelül egymillió olvasóra számíthattak. Mivel a lapokat főleg a köznépek olvasni tudó rétegeinek szánták, a cikkek stílusa világos és könnyen érthető volt.¹⁴⁰

A kialakulóban levő olvasótábor nem igényelt tudományos szintű fejtegetést, megelégedett a

fojtanám, a mint azt mindennek tudtára 20 esztendő alatt bírtam és tettem. Számtalan hejjes és igaz okait ezen lépésemnek azért nem adhatom itt nyilván elő, a miért sok más hasznos írásaim örökre eltemetettek.”

¹³⁸ Idézi: Kulcsár Adorján id. műve p. 81.

¹³⁹ Átalakították a közoktatást, amelyben a természettudományos képzés nagyobb szerepet kapott. A társadalmi szükséglet hívta életre Angliában azt az iskolatípust – a Mechanics Institutes –, ahol a munkásokat főleg természettudományos tárgyakra oktatták. Ezek az iskolák honosították meg először széles körben az olvasást. A mozgalom tovább gyűrűzött és egyre szélesebb rétegek jutottak művelődési lehetőségekhez. A tömegek sokirányú érdeklődését természetesen nem lehetett a korábbi módszerekkel, tehát a régi típusú folyóiratokkal kielégíteni, mert azok elsősorban a művelt rétegekhez szóltak. Az új igény döntő mértékben befolyásolta az úgynevezett filléres újságok kialakulását.

¹⁴⁰ Minden hasonló jellegű újság programjában visszatérő mondat: „Writing as clear as possible!” (Írni tisztán, amennyire csak lehet!)

gyakran felszínes alapismeretek megszerzésével. Az újságírók kénytelenek voltak közérthető nyelven fogalmazni. Míg Angliában, Franciaországban és Németországban a már kialakult polgárság és munkásság műveltségének fokozására indították meg az új lapokat, addig nálunk, a reformkorban köznépi nevelését tűzték ki célul.

Első filléres lapunk, a Garasos Tár 1834. január 4-től március 22-ig jelent meg szombatonként, Lipcsében. Kiadója Otto Wigand,¹⁴¹ szerkesztője és szinte egyedüli írója Vajda Péter volt.¹⁴² Vajda Péter Heckenast és Wigand segítségével könyvkötő legényként bejárta Németországot, Hollandiát és Angliát. Ez az utazás döntő jelentőségű volt későbbi pályája szempontjából. Megismerkedhetett a legfejlettebb polgári államok életével, a British Museum könyvtárában könyvjúdonyságokat olvashatott, Lipcsében bekapcsolódhatott a legkorszerűbb újságok munkájába. A Garasos Tár szerkesztőjeként szoros kapcsolatot tartott fenn a Pfennig Magazinnal is.

A „Minden Magyarhoz” című bevezetőjében Vajda Péter összefoglalta a Garasos Tár célját, a cikkek tárgyát, ismertette forrásait. A lap programját a következőképpen határozta meg: „Gyűjtsák tovább és tovább az olvasni szeretés tüzet; terjesszék az édes honi nyelv szeretetét, a nyelvet magát; ébresszék társainkat a gondolkozásra, a kutatásra, a tapasztalásra; szélesszék az esmereteket, kedveltessék meg a hasznosat, a jót, a szépet; mutassák meg az akaratnak az erények útját”.

A Garasos Tár olyan írásokat közölt, melyeket a szerkesztő a londoni, párizsi és lipcsei lapokban „hasznosnak és szépnek” talált, valamint „önnönhonunk nevezetességeit” ismertette. Vajda szerint „mi sokban csak visszhangzói lehetünk azon esmereteknek, melyek a Themse és Seine partjain ezer főkön mentek, jártak már keresztül, de az önnézetek mezeje sincs tőlünk elzárva.”

A programcikkben azt ígérte, hogy a lap témái a következők lesznek: „a két haza magyar történetei, a Föld leírása, nevezetességei; a világ általános történetei; az általános földleírás, statisztika, népek különösségei, szokásai; a természettudomány egész kiterjedésében, ide számlálván a fizikát, csillagtudományt, mechanikát, statikát; mulattató elbeszélések, bohózatok, s általában mindaz, ami olvasóinkat gyönyörködteti, mulatja, oktatja, ami az emberiségnek hasznot ígér.”

A szerkesztő ezekkel akarta összekapcsolni azokat a hasznosnak ítélt témákat, amelyeket már a fejlődés következő lépcsőfokán álló államok olvasói igényeltek. A Garasos Tár közvetlen forrása a Pfennig-Magasin volt, de közölt cikkeket a Penny-Magazine-ból, a Magasin Pittoresque-ből és a Magasin Universel-ből is. A képek szinte kivétel nélkül a Penny-Magazine fametszeteinek alapján készültek.¹⁴³

Vajda Péter tudatos szerkesztői tevékenységének eredményeként azonban szinte valamennyi – önálló és fordításban átvett – cikkéből rendkívül felvilágosult, a kor politikai, társadalmi, gazdasági kérdéseire érzékenyen reagáló szellemiség sugárzik. Történeti jellegű írásaiban Vajda felfogása szervesen kapcsolódik a reformkor szemléletéhez. Eötvöshöz hasonlóan vallja: „A történetek szent tudománya a jelent kormányozza, a jövőbe magvakat vet.”

A Garasos Tár földrajzzal, statisztikával, népszokásokkal foglalkozó rovatában Vajda gyakran közölt írásokat keleti népek életéről. Ezeket a cikkeket is felvilágosításra, a babona és előítéletek

¹⁴¹ A lap terjesztésével Wigand pesti könyvlerakata foglalkozott. Nyolcadíves lapokra nyomták, egy szám nyolc oldalból állt. Teljes évfolyamát 3 forintos árban hirdették. A megmaradt számokat Heckenast Gusztáv füzetekbe kötve 1835-ben pesti üzletében árulta. Wigand Otto 1817 és 1825 között Kassán működött, majd amikor az irodalom fellendülése egyre több kiadót és könyvkereskedőt csábított Pestre, ő is üzletet vásárolt a Váci utca 15. számú házban. A következő számok mutatják, hogy milyen anyagi lehetőséget rejtett magában az új iparág. A 600 pengőforintért vásárolt üzletet 1832-ben sógora, Heckenast Gusztáv már 125 ezerért vette át.

¹⁴² Vajda Péter (1808–1846) költő, író, tanár.

¹⁴³ A 'Garasos Tár' képei fametszet-technikával készültek, illusztrációk voltak a szó legszorosabb értelmében. Számonként 4–5, a szöveg közé tördelt kép jelent meg. Szemléltetés volt a feladatuk és nem díszítés, a kép és a szöveg szoros egységet alkotott. Előfordult, hogy egy-egy szám teljes oldal terjedelmű különösen jól sikerült metszettel kezdődött.

elleni harcra használta fel, s arra hívta fel a figyelmet, hogy a „szemfényvesztésnek Távól-Kelet a hazája”, a vallásos megnyilvánulások gyakran „balvélekedések”.

Egyik legérdekesebb írása a „Sétálás az Éjszaki tenger alján” című útirajz, amiben úti élményeit mesélte el. Nemcsak a tengeri utazás szépsége ragadja meg a szerzőt, hanem felfigyel a raktárak tömegére, az eleven kikötői életre, vagyis a fejlett gazdaság jeleire is.

A természettudományi kérdésekkel foglalkozó rovat a „A természettudomány egész kiterjedésében” tartalma is arra vall, hogy Vajda Péter az aktualitásokra felfigyelő szerkesztő volt, számos kortársánál előbbre látott, és jól válogatott a bőséges anyagból, hisz a kor természettudományos érdeklődéséből fakadóan a magazinok ontották az ilyen jellegű ismertetéseket.

Külön ki kell emelnünk Vajda Péter korszerű szemléletét azoknak az írásoknak az alapján, amelyekben az új energiaforrások jelentőségére figyelmeztet. A többi magazin közleményeihez viszonyítva is sok írása foglalkozik a villannyal, a „gőzszekerekkel”, tehát a legfrissebb és legjelentősebb felfedezésekkel. Magyarországon az elsők között hívta fel a figyelmet az energiaforrások jelentőségére. Vajda nagy szerepet szánt a gőz energiájának, és a köszénnek a jövő alakításában. Sorozatban ismertette a cukorkészítés módját, aminek az a magyarázata, hogy a harmincas években az élelmiszeripar, abban is a cukoripar vette át a vezető szerepet a magyar gazdasági életben. Újszerű „növényhonosítási javaslatot” is tett közzé a 11. számban. Azt ajánlotta, hogy alapítsanak „növénytenyésztő társaságot”, amely gondoskodna arról, hogy több növényt hozzanak be Európába, például Amerikából.

Közismert, hogy Vajda Péter munkásságában milyen jelentős helyet foglalt el a Kelet iránti érdeklődés. Nem véletlen tehát, hogy a Garasos Tárban közölt 7 elbeszélés közül 4, a 33 ismeretterjesztő cikkből 17, az útleírások egy része és valamennyi mese kapcsolódik a távoli egzotikus világhoz.

A Garasos Tár irodalmi rovatában Vajda néhány elbeszélését és prózaversét, Kisfaludy Sándor, Kunoss Endre, Székács József, Kovács Pál költeményeit és oktató, nevelő jellegű meséket közölt.

„Mulattató elbeszélések, bohózatok, s általában mindaz, ami olvasóinkat gyönyörködteti, mulatja, oktatja, ami az emberiségnek hasznot ígér.” Ez a rovat a legkülönbözőbb jellegű írások gyűjtőhelye. Tartalmazza a szerkesztő eredeti irodalmi alkotásait, barátai verseit, továbbá meséket, közmondásokat, tréfákat.

A Garasos Tár csak ötszáz példányban jelent meg. Az alacsony példányszám azt mutatja, hogy a néplapok alapvető célkitűzésének nem tehetett eleget, a lap nem azok kezébe került, akiknek a szerkesztő szánta, nem a köznép olvasta.¹⁴⁴ A számba vehető olvasók között az akkoriban születő, még szűk kispolgári réteg és a vidéki kisnemesi kúriák olvasni tudó lakói jelenthették csak azt a bázist, amelyre a kiadó számíthatott.

Elegendő számú előfizető hiányában Wigand nem látta érdemesnek folytatni a lap kiadását, és az a 12. szám után, március 22-én megszűnt.

Megszűnése után már elindult egy másik magyar nyelvű ismeretterjesztő lap Pozsonyban, Orosz József szerkesztésében, Schmidt Antal kiadásában, Fillértár címmel.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Az európai filléres lapok kifejezetten néplapok voltak, tehát az olvasni tudó néphez szóltak. Épp azért árulták fillérékért, garasokért, hogy a legszegényebbek is megvásárolhassák. Ismertetéseik, cikkeik nem a művelt, értelmiségi közönség ízlése szerint íródtak. Angliában és Franciaországban már százazres tömegekből állt az újságolvasók tábora. Nálunk a munkásság száma ekkor még rendkívül csekély, a lakosság közel 80%-a írástudatlan, vagy félanalfabéta jobbágy.

¹⁴⁵A 'Fillértár' szintén „szombati lap” volt, nyolcadíves lapokon jelent meg. Előfizetési díja a 'Garasos Tár'-énak kétszerese, tehát 5, illetve postai díjjal 6 firt volt. Képeinek jó része a többi magazinban már megjelent, de ezek külön lapra nyomva litográfiával készültek, így teljesen elszakadtak a szövegtől. A kép és a szöveg egységét a 'Fillértár' nem tudta megvalósítani.

A bevezetőben azt hangsúlyozta a kiadó, hogy ilyen lap, mint amit ők szándékoznak kiadni, „hasznos ismeretek terjesztésére a legszebb ajándék”. A nép „sokaságának” szánta tehát ezt a lapot is a szerkesztő, hogy „a hazafiak se legyenek a külföld művelődésének s előre menetelének e segédeszköze híjával”.

A Garasos Tár és a Fillértár célkitűzése szinte teljesen megegyezett. A Garasos Tárhoz viszonyítva a Fillértár sokkal több magyar vonatkozású írást és képet közölt.

Magyar városokat bemutató, képekkel is illusztrált cikksorozatot indítottak. 1834. május 24-én, a 13. számban ismertetést olvashatunk Pestről, amely „óriási léptekkel halad a nevezetesség főbb polcai felé”. A cikkíró felveti annak fontosságát, hogy Pozsony helyett „diétáink Pesten tartassanak”. Büszkén sorolja fel az utóbbi években alakult intézményeket, de hozzáteszi: „gyáraink még nincsenek oly virágzásban, mint kívánatos volna”. Képet közölt az épülő Nemzeti Színházról, rajzokkal illusztrálva mutatta be a magyar koronaékszereket. A Fillértár Napló című rovatában a következő hét megemlékezésre méltó eseményeivel foglalkozott. Hazai és külföldi történelmi eseményekről, tudósok, művészek életével kapcsolatos évfordulókról közölt rövid ismertetések.

A Fillértár a magyar tárgyú, történelmi és földrajzi vonatkozású metszetek tömegét közölte és az egykorú történelem fontos alakjainak arcképei, nagy értékű ikonografikus forrássá teszik.

Kisebb számban jelent meg itt technikai újdonságot, természettudományos felfedezést ismertető cikk, mint a Garasos Tárban.

A Hazai és Külföldi Tudósításokban, több ízben hirdették a pozsonyi lapot, először 1834 júniusában ajánlották az olvasók figyelmébe a Fillértárat. Schmid Antal ekkor még bizakodva arról írt, hogy a lap, „oly kedves fogadtatást nyere, mint a hasonló külföldi levelek saját honjaikban, ami legszebb bizonsága annak, hogy az igyekezet karöltve a többi európai tartományokéval, szellemi kifejlődésével előre hat, s Magyarországon is közönségesebbé válik”.

1835-ben a lap elvesztette még azt a frissességet is, amellyel korábban rendelkezett. 1836. február 29-én megjelent a „Végszó”, amelyben Orosz Lajos szerkesztő elbúcsúzott olvasóközönségtől.¹⁴⁶

Böloni Farkas Sándor,¹⁴⁷ amerikai útból visszatérve megszervezte a Kolozsvári Casinot, egy önműveléssel foglalkozó társaságot. Az ő ötlete alapján indult meg Erdélyben, első magyar népújság, a Vasárnapi Újság.¹⁴⁸ A lap az Erdélyi Híradó melléklapjaként, jelent meg hetenként, 1834. április 6-tól. Szerkesztésére a Kolozsvári Casino Brassai Sámuel¹⁴⁹ kérte fel, akinek széles körű ismeretei, a népnevelésben való tapasztalatai, a nyugati példákra való utalásai érdekessé,

¹⁴⁶ Ebben a cikkben érdekes adatokat olvashatunk. Megtudhatjuk, hogy a kiadó Schmid 5000 példányszámra tervezte a lapot, de csak 1700 jelent meg belőle, a második félévben pedig már csak 1300. A lap kiadója nem sajnálta a nagyobb költséget sem, a cél az volt, hogy a többi lapnál szebb kiállításban jelenjen meg a 'Fillértár'. Az olvasók száma ennek ellenére csökkent, így kénytelen volt „berekeszteni” a vállalkozást.

¹⁴⁷ Böloni Farkas Sándor (1795–1842) jogász, író. 1830 és 1832 között hosszabb utazást tett Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Angliában és az Egyesült Államokban. Utazásának emlékeit rögzíti fő műve, az „Utazás Észak-Amerikában” (Kolozsvár, 1834). Az útleírás tartalmazza az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat fordítását is. Az útinapló nyugat-európai része csak jóval később jelent meg teljes terjedelemben 'Nyugat-európai utazás' (Kolozsvár, 1943) címmel. Az ő kezdeményezésére Kolozsvárott Nemzeti Casino, Vívó Intézet, és Asszonyi Olvasó Egylet alakult. Javaslatára indult meg a 'Vasárnapi Újság' című lap Brassai Sámuel szerkesztésében.

¹⁴⁸ A Vasárnapi Újság-ról és Brassai szerkesztői tevékenységéről lásd: Hlatky Endre: Új adat Brassai Sámuel „Vasárnapi Újságja” történetéhez. = A Sajtó 3 (1929) pp. 433–435.; Ugrin Aranka: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban. = Magyar Könyvszemle 91 (1975) No. 2. pp. 137–153.; A magyar sajtó története. 1705–1848. 1. köt. Főszerk.: Szabolcsi Miklós, szerk.: Kókay György. Bp., 1979. Akadémiai Kiadó. pp. 494–495.

¹⁴⁹ Brassai Sámuel (1797–1897) író, szerkesztő, tanár, az „utolsó erdélyi polihistor”. Róla: Kőváry László: A száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái. 1797–1897 (Kolozsvár, 1897); Fitz József: Brassai Sámuel (Bp., 1911); Boros György: Dr. Brassai Sámuel élete (Cluj-Kolozsvár, 1927); Gál Kelemen: Brassai Sámuel (Kolozsvár, 1932); Mikó Imre: Az utolsó erdélyi polihistor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről (Bukarest, 1971); Gazda István (szerk.): Brassai Sámuel emlékezete. Tanulmányok a száz éve elhunyt sokoldalú erdélyi tudós munkásságáról (Bp., 1997).

tanulmányossá tették a lapot, emellett ez volt a század első felének legolcsóbb hetilapja.¹⁵⁰

Brassai a szegényebb, kevésbé művelt nép művelését tűzte ki célul. A Hazai és Külföldi Tudósításokban közzétett hirdetésben a Vasárnapi Újság tartalmát a következőkben jelölte meg a szerkesztő: „Alapjában minden, aminek tudása az embert érdekelheti, tiszta, egyszerű és tanulatlantól is megérthető írás módjával elő fog adatni”.

A lap tizennégy éven át tájékoztatta (hetenként tizenhat oldalon) az olvasókat a politikai helyzetről, hirdette reformkor haladó eszméit, népszerűsítette a korabeli tudomány és technika legújabb vívmányait, korszerű mezőgazdasági ismereteket nyújtott, sok „házi és mezei gazdaságot” érintő hasznos tanácsot közölt. Találtak az olvasók a „barom-orvosság” körébe tartozó írásokat éppúgy, mint olyan tanácsokat, hogyan lehet a „cseresznyét és medgyet a madaroktól menteni”, tehát a lap a hazai viszonyokhoz alkalmazkodó, „házi és mezei gazdaságot” érintő írásokat közölt. Ízelítőt adott a kortárs irodalomból, pedagógiai, sőt a felnőttek művelődését sürgető cikkeket is közölt.¹⁵¹

A Vasárnapi Újság 1837. évfolyamában hosszabb cikket közölt a népnevelés feladatairól. Cikkében Brougham lord munkájából s az angliai társadalmi viszonyokból indul ki, és mutat rá a hazánkban is megvalósítható feladatokra.

A cikket valószínűleg Brassai Sámuel maga írta, aki részletes reformjavaslatokat tesz a népneveléséről.¹⁵² Nézete szerint a legnagyobb baj a népiskolákban az olvasás tanításával van. A gyermekek nem tanulnak meg értelemmel olvasni, hiszen többségüknek fogalma sincs, miről szól az elolvasott szöveg. Az olvasás tanítása csak akkor fejeződhet be, ha minden gyermek képessé válik arra, hogy „egy tőle soha sem látott történetecskét tisztán, hallható és értelmes szózáttal folyvást elolvasni, és az elolvasottakat tüstént nagyjából elmondani nem tudná.” Az is komoly gond, hogy az iskolából kikerült növendékek többé nem olvasnak. Ezért a szerző új rendszabályt vezetne be. Minden falusi ifjú csak akkor köthetne házasságot, ha a keresztlevele, a népiskolai bizonyítványa mellett bemutatna egy igazolást arról, hogy az iskola befejezése óta „minden évben legalább egy könyvet elolvasott, és annak tartalmáról a papnak vagy iskola tanítónak számot adott.” A szerző megjegyzi, hogy „ez alól a rendszabás alól semmi rangú ember” a nemesi származású sem mentesülhetne, „ha csak az alsóbb iskolát tanulta ki.”

Az írás oktatása „csak kézzsibbasztó foglalatosság” a népiskolákban. Ne a gyermek számára érthetetlen bibliai idézeteket másoltassanak a tanítók a növendékekkel, hanem „okos ézopusi mesét, természettudományi, történelmi, vagy földleírású hasznos ismereteket tartalmazó szövegeket.” Emellett tanuljanak meg kötelezvényeket, nyugtákat, lajstromokat írni, mert ennek felnőtt korukban majd hasznát veszik.

A számtan tanítását is új alapokra kellene helyezni a szerző szerint, hiszen az olyan elvont módon folyik, hogy a legtöbb gyermek „egy kosár almát sem tudna tanuló társai egyenlőleg felosztani.” Ezért a számtan tanítását a gyakorlat oldaláról kell megközelíteni, „az élet köréből vett példákon.” Nem a táblára írt számokkal kell kezdeni a tanítást, hanem „törökbúza vagy paszuly szemekkel” tanuljon a kisgyermek számolni. Hasonlóképpen gyakorlatiasan kell a földrajzot, a természetrajzot és a történelmet is tanítani.

A falusi iskolákba járó gyermekek legtöbbje földműves lesz, aki szüleitől, nagyszüleitől tanulja meg a legfontosabb tudnivalókat. A mezőgazdaság azonban gyorsan fejlődik, és az új dolgokat „az okszerű gazdálkodás elemeit” nem sajátítják el a gyermekek, mert nincs kitől tanulniuk. Éppen ezért javasolja a szerző, hogy a falusi iskolák mellett kapjon a tanító egy darab földet, hogy azon gazdálkodjon, és ott tanítsa meg a tanulóknak a korszerű gazdálkodás tudnivalóit. A földön „folytattassék gyümölcstenyésztés, természetesenek gazdasági és kereskedési plánták, mák, sáfrány, lóhere, ültetessenek eperfák, műveltessék szőlő, a gyermek oltson, kapáljon,

¹⁵⁰A Vasárnapi Újság félévi előfizetési díja 1 fjt 36 krajcár volt.

¹⁵¹A kitűnő magyarságú cikkek legtöbbjét a szerkesztő maga írta, többnyire névtelenül.

¹⁵²Valami az iskolákról. = Vasárnapi Újság 4 (1837) No. 173. pp. 249–252.; No. 174. pp. 257–259.

öntözzen, nyessen, szedjen hernyót, pusztítson ártalmas állatot, ismerkedjék meg a gazdasági művelés minden ágaival.” Nagy haszonnal járna az ilyesfajta oktatás. A munkák végzése közben a tanító számos természettudományi ismeretet közvetíthetne tanítványainak, emellett a gyermekek korán megtanulnák a természet szeretetét, a munka tiszteletét. A szerző szerint ez a megoldás elősegítené, hogy a szülők ne csak a téli hónapokban, hanem egész évben küldjék gyermekeiket az iskolába, hiszen látnák, hogy ott jövőre élete szempontjából hasznos dolgokat tanul, sőt a tanultakat a szülők munkájának segítésére is felhasználhatja.

A Vasárnapi Újság számos értékes cikke közül kiemelhetjük Brassainak a nép neveléséről, önneveléséről, a felnőttek művelődéséről szóló eszmefuttatását, melyben arról ír, mennyire fontos, hogy a népiskolából tíz-tizenkét éves korában kikerült gyermek tovább művelődjön. Ha erre az intézményes iskolázás keretei között már nincs lehetősége, olvasson szabad idejében, szerezzék meg önmaga számára a szükséges tudást.¹⁵³

A Vasárnapi Újság népszerű lap volt. Ajánlásai nyomán Erdélyben sorra alakultak olyan egyesületek, melyek a nép köréből indultak ki, és céljuk az önművelés, valamint egymás segítése volt.¹⁵⁴ A falusi közművelődésben fontos szerepet játszott az is, hogy egy-egy jobb elemi iskolának (pl. Torockó, Barátos, Hídelve, Retteg) könyvtára, olvasóköre, veteményeskertje, esetleg gyümölcsöse volt, és benne hasznos gazdasági ismereteket is tanítottak.

A Vasárnapi Újság utolsó száma 1848. november 9-én jelent meg anélkül, hogy a szerkesztő a lap megszüntetésének szándékát előre bejelentette volna.

A népnevelés és a sajtó

A 19. század második évtizedétől kezdve a népiskolákban folyó nevelés és oktatás korszerűsítésének kérdése reformkori hírlapjaink, folyóirataink állandó témája volt. Az egykorú dokumentumok jelzik, hogy országszerte kevés a népiskolák száma, hatalmas a zsúfoltság, olykor 100–120 gyermek tanult egy-egy tanteremben. A tanítók nemcsak pedagógiailag voltak képzetlenek, hanem kiszolgáltatottan, nagy nélkülözésben éltek. Ilyen körülmények között a népiskolákban folyó oktatás színvonala igen alacsony volt, az oktatás tartalma, módszerei rendkívül sok kívánnivalót hagytak maguk után, nem is beszélve a nevelésről, melyre a mostoha körülmények miatt aligha volt lehetőség a legtöbb népiskolában. A gyermekek mellett a felnőttek képzése is háttérbe szorult.

A szomorú helyzetet a korabeli sajtó sokszor és sokféleképpen tárta a nyilvánosság elé, reformok igénye a sajtó hasábjain fogalmazódott meg először, a vélemények is itt ütköztek, és a változások iránya is itt körvonalazódott.¹⁵⁵

A legtöbb reformkori szerző éles kritikával illeti a hazai népoktatást. Sokan emlegetik a falusi iskolák szomorú helyzetét. Az iskolaépületek többsége alkalmatlan a tanításra. „Az oskolaházak kunyhókhoz, ólakhoz hasonlíthatóak” „Rongyos az oskolaház, s rongyos benne a tanító” – írja az „Ismertető” cikkírója.¹⁵⁶ Milyen az iskolaszoba?¹⁵⁷ „Egy setét gőzös börtön, melybe ököl nagyságú, egy vagy két félig üvegezett félig papirossal betapasztott lyuk ereszt világot. A falnál, mint a kocsmákban, hosszú asztal, mellette pad, sőt vannak helyek, hol az iskolás gyermekek anyjoknak kis fejő vagy lábszékeit viszik ülés végett a minden pad és asztal nélkül szűkölködő iskolába. Több helységben pedig iskolaszoba sem létező, egész tél hosszában a mesteri családdal egy szobába szorítvák a gyermekek, hol föltett kalapokkal, ki- s bejáró falubeliektől gyöngé szíveikbe mérget, és nem erényt szívnak be.”

¹⁵³ Brassai Sámuel: A kimivelt elmének hasznai. = Vasárnapi Újság 2 (1835) febr. 1. pp. 34–39.

¹⁵⁴ 1838 októberében a Vasárnapi Újság kis falvakban létrejött a művelődési egyesületek megszervezéséről számolt be.

¹⁵⁵ A rendelkezésre álló hatalmas anyagból csak a legjellemzőbb és legérdekesebb írásokat emelhetjük ki.

¹⁵⁶ Tiszamenti: A falusi iskola házak és tanítók állapota. = Ismertető 6 (1841) No. 9. pp. 129–137.

¹⁵⁷ Majer István: Korunk ügyei. Népközlés I. = Nemzeti Újság 4 (1843) No. 16. pp. 121–122.

Számos szerző hangsúlyozza azt is, hasonlóan a „Társalkodó” névtelen cikkírójához,¹⁵⁸ hogy a legtöbb falusi iskolában nemhogy más, a jövőendő élete szempontjából fontos ismereteket, de még írni-olvasni sem tanul meg a szegény parasztgyermek, aki csak télen járhat iskolába, tavasszal, nyáron és ősszel a mezőn kell dolgoznia, mert szülei nem nélkülözhetik a segítségét. A gyermekek számára csak teher és kín az iskolába járás télen is, hiszen többnyire távolról, hosszú gyaloglás után jutnak el reggelként az iskolába, ahol a rosszul fűtött, hideg, füstös teremben, dideregve fognak a leckéhez. Egy másik cikkíró azon kesereg¹⁵⁹, hogy ha meg is tanulja a gyermek a népiskolában „bajjal a nevét leírni, baggatva olvasni, s táblán vagy papíroson téltul számot vetni” mindez nem elég, hiszen „ezekkel sem esze nem nyílik, sem karaktere nem fejlődik, sem szorgalma nem élesztődik” A nép tanítói többnyire képzetlen, iskoláikat félbehagyott emberek, akik írni-olvasni is alig tudnak, a gyermeknevelésről és oktatásról pedig fogalmuk sincs. Mivel fizetésük csekély, és sokszor kántori, jegyzői feladatokat is ellátnak, nincs kedvük és idejük sem az önképzésre. „A mesterek el szokták hanyagolni tanítói kötelességüket, a gyermekeket idő előtt kieregetik, nekik szünnapokat adnak, füstölgő pipával, föltett süveggel tanítanak.”¹⁶⁰

A reformkori szerzők mindegyike egyetért abban, hogy a szomorú helyzeten központi eszközökkel kell változtatni, hiszen, mint ahogy az „Erdélyi Híradó” írta¹⁶¹ „Egy statushatalomnak sem lehet joga a néptől az oktatást teljesen megtagadni, és a népeket egyiptomi sötétségben tartani” Új, egészséges népiskola épületek kellene, korszerű tanterv, képzett tanítók. Ezek a kívánságok folyamatosan visszatérnek a lapok hasábjain. Számos terv és elképzelés kap nyilvánosságot a népneveléssel kapcsolatban a reformkor időszakában, többnyire gyakorló pedagógusok javaslatai, akik közlelőre ismerik a népiskolák helyzetét.

Egy tanító végigmegy a népiskolai tantárgyakon, és részletes reformjavaslatokat tesz, a saját tapasztalatai alapján.¹⁶² Nézete szerint a legnagyobb baj az olvasás tanításával van. A gyermekek nem tanulnak meg értelemmel olvasni, hiszen többségüknek fogalma sincs, miről szól az elolvasott szöveg. Az olvasás tanítása csak akkor fejeződhet be, ha minden gyermek képessé válik arra, hogy „egy tőle soha sem látott történetecskét tisztán, hallható és értelmes szózáttal folyvást elolvasni, és az elolvasottakat tüstént nagyjából elmondani nem tudná.” Az is komoly gond, hogy az iskolából kikerült növendékek többé nem olvasnak. Ezért a szerző új rendszabályt vezetne be. Minden falusi ifjú csak akkor köthetne házasságot, ha a keresztlevele, a népiskolai bizonyítványa mellett bemutatna egy igazolást arról, hogy az iskola befejezése óta „minden évben legalább egy könyvet elolvasott, és annak tartalmáról a papnak vagy iskola tanítónak számot adott.” A szerző megjegyzi, hogy „ez alól a rendszabás alól semmi rangú ember” a nemesi származású sem mentesülhetne, „ha csak az alsóbb iskolát tanulta ki.” Az írás oktatása „csak kézzsibbasztó foglalatosság” a népiskolákban. Ne a gyermek számára érthetetlen bibliai idézeteket másoltassanak a tanítók a növendékekkel, hanem „okos ézopusi mesét, természettudományi, történelmi, vagy földleírású hasznos ismereteket tartalmazó szövegeket.” Emellett tanuljanak meg kötelezvényeket, nyugtákat, lajstromokat írni, mert ennek felnőtt korukban majd hasznát veszik. A számtan tanítását is új alapokra kellene helyezni a szerző szerint, hiszen az olyan elvont módon folyik, hogy a legtöbb gyermek „egy kosár almát sem tudna tanuló társai egyenlőre felosztani.” Ezért a számtan tanítását a gyakorlat oldaláról kell megközelíteni, „az élet köréből vett példákon.” Nem a táblára írt számokkal kell kezdeni a tanítást, hanem „törökbúza vagy paszuly szemekkel” tanuljon a kisgyermek számolni. Hasonlóképpen gyakorlatiasan kell a földrajzot, a természetrajzot és a történelmet is tanítani.

A falusi iskolákba járó gyermekek legtöbbje földműves lesz, aki szüleitől, nagyszüleitől

¹⁵⁸ Nevelés ügyében. = Társalkodó 6 (1837) No. 82. pp. 325–326.

¹⁵⁹ Valami az iskolákról. = Vasárnapi Újság 4 (1837) No. 173. p. 250.

¹⁶⁰ Majer István: Korunk ügyei. Mit kell az újabb intézkedésig tenni azoknak, kik a népneveléssel hivatalos érintkezésben vannak? = Nemzeti Újság 4 (1843) No. 87. p. 484.

¹⁶¹ Közoktatás. = Erdélyi Híradó, 1843. No. 37. pp. 217–218.

¹⁶² Valami az iskolákról. = Vasárnapi Újság 4 (1837) No. 173. pp. 249–252.; No. 174. pp. 257–259.

tanulja meg a legfontosabb tudnivalókat. Azonban a mezőgazdaság is gyorsan fejlődik, és az új dolgokat „az okszerű gazdálkodás elemeit” nem sajátítják el a gyermekek, mert nincs kitől tanulniuk. Éppen ezért javasolja a szerző, hogy a falusi iskolák mellett kapjon a tanító egy darab földet, hogy azon gazdálkodjon, és ott tanítsa meg a tanulóknak a korszerű gazdálkodás tudnivalóit. A földön „folytattassék gyümölcsstenyésztes, természetesenek gazdasági és kereskedési plánták, mák, sáfrány, lóhere, ültetessenek eperfák, műveltessék szőlő, a gyermek oltson, kapáljon, öntözzön, nyessen, szedjen hernyót, pusztítson ártalmas állatot, ismerkedjék meg a gazdasági művelés minden ágaival.” Nagy haszonnal járna az ilyesfajta oktatás. A munkák végzése közben a tanító számos természettudományi ismeretet közvetíthetne tanítványainak, emellett a gyermekek korán megtanulnák a természet szeretetét, a munka tiszteletét. A szerző szerint ez a megoldás elősegítené, hogy a szülők ne csak a téli hónapokban, hanem egész évben küldjék gyermekeiket az iskolába, hiszen látnák, hogy ott jövőre élete szempontjából hasznos dolgokat tanul, sőt a tanultakat a szülők munkájának segítésére is felhasználhatja.

A cikk gyakorlati, és könnyen megvalósítható javaslatai nagy visszhangot váltottak ki. A „Jelenkor” melléklapja, a „Társalkodó”, 1837 szeptemberében¹⁶³ hosszabb írást szentelt a „Vasárnapi Újság” fenti írása ismertetésének. Üdvözölte a kezdeményezést, mert annak szélesebb körű bevezetése „a műipar tökéletesbítésére, a természet tapasztalatibb s gyökeresebb ismertetésére, a leendő polgárok társas viszonyainak” javítására szolgálna. Ám egy komoly akadályt lát a cikkíró, mégpedig azt, hogy a népiskolai tanítók maguk is képzetlenek a mezőgazdaság terén, így előbb az ő oktatásukról kellene gondoskodni.

A „Társalkodóban” megjelent írásra reflektált a „Vasárnapi Újság” egy későbbi számának cikke,¹⁶⁴ melynek szerzője, szintén a tanítók korszerű szakmai-mezőgazdasági képzését tartja a legsürgetőbb teendőnek. 1837 októberében a „Társalkodó”, ismét a „Vasárnapi Újság”-ra hivatkozva két részes cikkben arról ír, hogy „jó Nevelést eszközölni” a falusi iskolákban „majd teljes lehetetlenség”, nem is a tanítók képzetlensége, a tananyag korszerűtlensége vagy a módszerek hiányosságai miatt, hanem azért, mert a falusi tanítók fizetése annyira csekély, hogy legtöbbjük nyomorban él. Ilyen helyzetben nem várható el tőlük, hogy nyitottak legyenek az új kezdeményezésekre. Ha „az életszükségletek eszközei” hiányoznak, a „legjobb kedv is szomorúsággá, az öröm keserűséggé változik, a legszebb elmetehetségek ellankadnak, a szorgalom megtikkad.” Mi lehetne tehát a megoldás? A szerző szerint az „iskolaházakat kitűnő állapotba kellene helyezni, a tanítói díjt becses értékben kimérni.” Így a tanítói hivatal vonzó foglalkozás lenne olyanok számára is, akik ettől a tarthatatlan állapotok miatt visszariadnak.¹⁶⁵

Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik Beély Fidél „Népnevelés” című tanulmánya, mely a „Tudománytár”-ban jelent meg 1837-ben, és a fenti gondolatokat elméleti keretbe ágyazva tárgyalja.¹⁶⁶ A szerző a népiskolák elmaradottságát négy tényezőre vezeti vissza. A földesurak nem foglalkoznak „alattvalóik boldogításával”, nem törődnek a birtokaikon lévő iskolák állapotával, a tanítók fizetésével. A vármegye is vétkes a szomorú helyzet kialakulásában, mert rendszerint elmulasztja az ellenőrzést. A helybeli lelkipásztor sok helyen nem fordít kellő figyelmet a falusi iskolára, pedig sokat segíthetne a szülők, de a földesúr nézeteinek formálásában is. A népoktatás negyedik, és legfontosabb tényezője a tanító, aki szintén bizonyos mértékig felelős lehet a népiskolák siralmas állapotáért. A tanítók tudatlanok, önképzésre sem idejük, sem pénzük. Számtalan más feladattal is megbízzák őket, ezért tanítói feladataikat hanyagul látják el, és a gyermekek „természeti vadságban s tudatlanságban” nevelkednek, és így csakis tudatlan fedlőttek válhatnak belőlük.

¹⁶³ Valami az iskolákról. = Társalkodó 6 (1837) No. 71. pp. 281–282.

¹⁶⁴ Gondolat gondolatot szül. = Vasárnapi Újság 4 (1837) No. 177. pp. 301–302.

¹⁶⁵ Nevelés ügyében. = Társalkodó 6 (1837) No. 82. pp. 325–326.; No. 83. pp. 330–331.

¹⁶⁶ Briedl (Beély) Fidél: Népnevelés. = Tudománytár, 1837. Értekezések. Vol. 1. No. 2. pp. 163–202. – a tanulmány cenzúrázásáról lásd: Vadász né Sándi Éva: Cenzúra és népoktatáskritika a reformkorban. = Magyar Pedagógia 87 (1987) No. 3. pp. 283–301.

Beély Fidél más cikkeiben is foglalkozik a népoktatás kérdéseivel, a tanítandó tárgyakkal.¹⁶⁷ Melyek ezek? A szerző szerint a népiskolákban kell megtanulniuk a gyermekeknek az egyházi és állami törvények tiszteletét, ezért a legfontosabb tantárgy a vallás, mert ez adja az alapokat az erkölcsös élethez. Fontos tárgy az olvasás, az írás, a számítás, a mértan, a rajz és az ének. Ő is kiemeli, mint kortársai közül oly sokan, a mezei gazdaságtan népiskolai oktatásának fontosságát.¹⁶⁸

Az „Ismertető” című lap 1840-ben érdekes cikket közölt két folytatásban „A mezei gyermekek iskolája és tanítója majorokon és falukon címmel”.¹⁶⁹ A cikk meglehetősen éles hangon fogalmazza meg a népoktatással kapcsolatos bajokat. A szerző úgy gondolja, hogy lehet szépeket mondani hazánk haladásáról, de mindez semmit sem ér, mikor a nép „iszonyú álomkór” és „testi-lelki tespedés” között él. Ennek az az oka, hogy a nép gyermeke „iskolába nem jár, olvasni nem tud, és gazdaságra nevelő intézet a köznép közt nincsen.” Mit kell tehát tenni? – teszi fel a kérdést a cikkíró. Mivel pénzt az oktatásra alig áldoz a felsőbbség, ezért összefogással, együttesen kell megoldani a népoktatás gondjait, ami szerinte csekély anyagi ráfordítással is lehetséges. Csak azt kell a népiskolákban tanítani, ami a parasztyermekek számára „üdvös”, „szükséges” és „hasznos”, keveset, de alaposan. „A haza engedelmes, békességes polgárt óhajt” ezért a kisgyermeknek „az iskolai pontos rend által” kell elsajátítani a társadalmi normákat. Az egyház „istenfélő, teremtőjét őszintén imádó ember” formálását várja el az iskolától, ezért a vallást alaposan kell tanítani. Szükséges, hogy olvasni, írni, számolni tudjon a gyermek, ezek nélkül nem boldogulhat. A gyermek vágyik arra, hogy „a mit eddig szemeivel látott, hallott, ízelt, szagolt, tapintott, annak alapjait értse is, ezért szükséges, hogy „a természet mindenségével, tüneményeivel, főleg földünkkel ismerkedjék meg a mezei gyermek is.” A legfontosabb azonban az, hogy „jövendő életkörübe vágó előismeretek”, azaz mezőgazdasági ismeretek nélkül „nem lehet az iskolából elereszteni.” A szerző felhívja a törvényhozók figyelmét arra, hogy a haza minden 6–12 éves polgárának szüksége van oktatásra. „Jó az egyfiformaság egész honunkban a mezei gyermekek tanításában is” A tananyag „egytartalmú” legyen. „A katolikus, protestáns, oláh, rác, zsidó, magyar német, tót, horvát” tanulók, ugyanazt kell, hogy tanulják Szükség van új tankönyvekre, melyek minden népiskolában egységesek.

Ugyanez a szerző egy későbbi cikkében új típusú iskolákról ír.¹⁷⁰ A falvakban közös iskolákat kell létrehozni, melyekbe a helybeli nép gyermekei vallási különbség nélkül együtt járnak, és egyforma tananyagot tanulnak, egyforma tankönyvekből. A vallási oktatást vasárnap kapják a gyermekek saját felekezetük papjaitól, külön-külön. „Szüntelen szemünk előtt kell tartani a különböző vallási felekezetek egy nemzeti iskolában való békés egyesülését” – írja a szerző. A közös falusi nemzeti iskolákban a tanítói hivatal nem jár együtt egyházi szolgálattal, jegyzői teendővel. Ezeket a tanítókat olyan közös intézetekben képeznék, „vallási tekintet nélkül”, ahol a népiskolai tantárgyakat, köztük az „okszzerű mezőgazdasági ismereteket”, a „pedagógiai elveket” és a módszertant legalább egy évig oktatják.

1841-ben indult a „Religio és Nevelés” című lap, melyben a pedagógiai vonatkozású közlemények zöme a korabeli népoktatással foglalkozott. Az 1840-es évek hazai katolikus népnevelés ügyének szinte teljes problematikája megtalálható volt ezekben az írásokban. A népnevelés elvi kérdésein túl a tananyag, az oktatási módszerek, a fegyelmezés voltak a leggyakrabban előforduló témák.

Az 1841. évi október 17-i számban jelent meg Kopácsy József esztergomi érsek pásztorlevele a katolikus papokhoz. A nagyjelentőségű írás a katolikus egyház álláspontját fogalmazza meg a

¹⁶⁷ Briedl (Beély) Fidél: Elfogulatlan nézetek a népiskolai tanulmányokról. = Religio és Nevelés, 1845. pp. 353–357, 361–365, 369–372.

¹⁶⁸ Briedl (Beély) Fidél: A népiskola jótékony hatása az ország és polgárai boldogságára. = Athenaeum 4 (1840) II. f év. 337–343. has.

¹⁶⁹ Tiszamenti: A mezei gyermekek iskolája és tanítója majorokon és falukon. = Ismertető 5 (1840) No. 41. pp. 639–645., No. 42. pp. 655–661.

¹⁷⁰ Tiszamenti: A falusi iskola házak és tanítók állapota. = Ismertető 6 (1841) No. 9. pp. 129–137.

népneveléssel kapcsolatban.¹⁷¹ Az irat hangsúlyozza a falusi papok alapvető szerepét és felelősségét a népnevelésben. A nevelés alapja a vallás. A vallástant tehát ne csak könyvből tanulják a gyermekek, hanem a pap élőszóval értelmezze, magyarázza is a tanultakat. A pap feladata, hogy a nép gyermekei megtanulják, mivel tartoznak Isten és az Anyaszentegyház, előljáróik, felebarátaik, és a „polgári társaság” iránt. A valláson kívül a katolikus népiskolákban a következőket kell tanítani: olvasást, írást, számvetést, földrajzot, történelmet, levélírást, és hivatalos iratok szerkesztését. A népiskolákban szükség van jó tankönyvekre, térképekre. A tanítók és papok törekedjenek arra, hogy a szülőket győzzék meg a gyermekek iskoláztatásának szükségességéről. Az érsek utasítja papjait, hogy pontos nyilvántartást vezessenek az iskolások nevééről, koráról, a tantárgyokról, az elért eredményekről, a hiányzásokról. Az irat kitér arra, hogy a közeljövőben, Esztergomban létesülő „praeparandia” jól képzett tanítókat fog kibocsátani a falvakba.

Szintén 1841-ben, érdekes összefoglalást olvashatunk a lapban Somogyi Károly tollából, a népnevelésről.¹⁷² A szerző hangsúlyozza, hogy a korszakban alig van fontosabb kérdés szerte Európában, és hazánkban is, mint a népnevelés. Milyennek kell nevelni a népet?

„Természetesen nem csak értelmesebbé, hanem egyszersmind jobba és boldogabbá, mint minő az eddig volt.”¹⁷³ A népnevelés célja erényes és boldog embereket nevelni, „ép testben megelégedett, jámbor, hitőkben boldog keresztényeket, törvények iránt engedelmes, munkás, s ezáltal jobb állapotra jutni képes polgárokat”¹⁷⁴ A népiskolák irányítása az egyházak feladata, hiszen a gyermekek itt kapják meg mindazt a szellemi, erkölcsi és vallási alapozást, mely meghatározza további életüket. Az egyházak és az egyházi személyek az elmúlt századokban elévülhetetlen érdemeket szereztek a népoktatás terén. A népnevelés reformját, melyhez hozzátartozik a népiskolák tananyagának és a nevelés módszereinek korszerűsítése is, a szerző nézete szerint, „az országrend sérelme nélkül, s ősi alkotmányának megrendítését kerülve” fokozatosan és meggondoltan, de az egyházak bevonásával, és nem nélkülük kell végrehajtani. A szerző szerint a legfontosabb, hogy a „népnevelésnek olly irány adassék mindenütt és minden fokozaton át, mellynél fogva az erkölcsi és vallási műveltséget fő cél gyanánt tekintse a nevelő s tanító és mindenek előtt jó, és boldog embert akarjon képezni – a nélkül, hogy azt egyszersmind értelmessé, ügyessé s a gyakorlati életben használhatóvá tenni kevésbé törekednék.”¹⁷⁵

Somogyi Károly és Beély Fidél mellett még sokan és sokat írtak a népoktatás kérdéseiről, a reformok fontosságáról a „Religio és Nevelés” hasábjain.

Az 1840-es évek legnagyobb hatású és legolvasottabb politikai lapja, Magyarországon a „Pesti Hírlap”, Erdélyben pedig az „Erdélyi Híradó”, és melléklapja a „Nemzeti Társalkodó” volt, mely ekkor már a reformellenzék kezébe került.¹⁷⁶ Mindkét lap kiemelten kezelte az oktatásügyet, és sokat foglalkozott a nép oktatásának kérdéseivel is.

Kossuth Lajos 1841 tavaszán a „Valami a népneveléshez” című vezércikkét¹⁷⁷ azzal kezdte, hogy bár a népoktatásról sokan és sokat írtak már, számos reformjavaslat született, „de sok el is enyészett, siker nélkül, miként a kiáltás a kietlenben.” A „Pesti Hírlap” szerkesztője szerint a legfőbb baj az, hogy a népiskola nem felel meg céljának, azért, mert nem készíti fel a növendékeket jövő életpályájukra, a földművelésre. „A földművelési irányu nevelésnek a népnél gyakorlatinak kell lenni, különben merő haszontalanság” vallja a szerző. Ehhez pedig szükség van gyakorlólhelyekre, vagyis egy kis gazdaságra a népiskolák mellett. „Földre van szükség, hogy a

¹⁷¹ Primás ö herczegségének a nevelés ügyében érsekmezebeli clerusához intézett pásztori levele. = Religio és Nevelés, 1841. II. fév. pp. 241–246.

¹⁷² Somogyi Károly: Gondolatok a népnevelésről. = Religio és Nevelés, 1841. II. fév. pp. 260–264, 273–279.

¹⁷³ Uo. p. 260.

¹⁷⁴ Uo. p. 262.

¹⁷⁵ Religio és Nevelés, 1841. II. fév. p. 275.

¹⁷⁶ A szerkesztő névleg továbbra is Méhes Sámuel maradt, de a szerkesztés munkáját valójában Kemény Zsigmond és barátai végezték.

¹⁷⁷ Kossuth Lajos: Valami a népneveléshez = Pesti Hírlap, 1841. No. 34. (ápr. 28.) pp. 227–228.

népiskolában azt lehessen tanítani, mire a népnek szüksége van; és földre van szükség, hogy a néptanító élhessen.” – írja. Ha pénz nem is áll rendelkezésre, földet azért könnyen lehetne juttatni a néptanítóknak az iskola mellett. „Ezen néhány holdon az értelmes oktató,... a földművelésnek minden alkalmazható nemeire gyakorlatilag oktathatná növendékeit, s gyakorlati oktatás közben játszva önthetné elméjükbe az elméleti rokonismereteket. Így honosulna meg a népnél az okszerű gazdálkodás, így a kertészség, különösen a gyümölcsstermesztés,... így a méhészet, így a selyemtenyésztés is.”

A több mint ötezer példányban megjelenő „Pesti Hírlap” által népszerűsített eszmék sokakat gondolkodásra készítettek. 1841 nyarán, a Helytartótanács elnöke, József nádor megbízást adott a Tanulmányi Bizottság vezetőjének, Mednyánszky Alajosnak, hogy készítse el a magyar közoktatás átfogó reformtervét. Egy év múlva készült el a népoktatással foglalkozó, „Coordinatio scholarum elementarium” címet viselő első rész, melyben az elemi iskolákra, az ipariskolákra, a vasárnapi iskolákra és a tanítóképzőkre vonatkozó reformelképzeléseket foglalták össze a tervezet alkotói.¹⁷⁸ A bécsi udvar azonban minden lehetséges módon késleltette életbeléptetését.¹⁷⁹

A sajtóban és a megyei vitákon is számos előremutató javaslat született e tárgykörben. A hazai liberális reformellenzék 1843-ban letette az asztalra az első hazai népoktatási törvényjavaslatot, amellyel sok európai országot megelőztünk. „Liberális, haladó elveket, számos újszerű, értékes kezdeményezést tartalmazott”, és „kompromisszumokkal ugyan, de a polgári típusú népiskola modelljét vázolta fel.”¹⁸⁰ A törvénytervezetben mindazok a gondolatok szerepeltek, melyek a sajtóban is felvetődtek azokban az években. A törvényjavaslatban szerepel a 6–12 éves korig tartó tankötelezettség, a minden gyermekre kiterjedő, azonos ismereteket közvetítő népoktatás. „Minden rendes iskolatanító az álladalom köz tisztje” – írja a 66. §. A „Pesti Hírlap” a törvénytervezet megalkotásának folyamatáról tájékoztatta olvasóit, és több fontos kérdésről cikket is közölt,¹⁸¹ és 1844. december 8. és 1845. május 29. között 14 részletben közreadta a terjedelmes dokumentumot, amelynek tárgyalásától a főrendek – időhiányra hivatkozva – elzárkóztak.¹⁸²

Nem sokkal később 1845 júliusában megjelent a Magyarország elemi tanodáinak szabályai című királyi rendelet, amely jórészt Mednyánszky tervezetének alapján készült, és amelyet közölt a „Religio és Nevelés”.¹⁸³ A rendelet a katolikus iskolákra vonatkozott. Legfontosabb intézkedése volt, hogy az elemi iskolát két tagozatra osztotta: alsó és felső elemi iskolára. A két osztályból álló alsó tagozat tananyaga minden iskolában egységes volt, de nem terjedt túl az olvasáson, íráson, számoláson, éneklésen és különböző tárgykörű olvasmányok megbeszélésén. A tanítás nyelve a falvakban az anyanyelv volt, a nemzetiségi területek városaiban viszont az anyanyelven kívül a magyar nyelv is. A felső elemi iskola harmadik osztályában, az alsó tagozatból áthúzódo tantárgyakon kívül, a gimnáziumba készülők latint is tanultak. A negyedik osztályt, melyet két év alatt lehetett elvégezni, azok számára szervezték, akik a harmadik osztályból nem mentek át gimnáziumba. Itt a tanítási anyag már kibővült mechanikával, természettannal, rajzzal és építészeti ismeretekkel, földméréssel, természetrajzzal, földrajzzal. Tanítottak magyar és német grammatikát és fogalmazást is. A lányok iskoláira vonatkozóan előírta a szabályzat, hogy azokat a tanulók rendi hovatartozása szerint kell megszervezni külön a parasztok, külön a polgárok és köznemesek és külön az arisztokraták leányai számára. Az 1845. évi szabályzat legfőbb érdeme, hogy 6. és 12. év

¹⁷⁸ A tervezetről, és az 1845-ös népoktatási rendeletről: Mészáros István: Az első hazai népoktatás-reform (1845). = Századok 114 (1980) No. 2. pp. 229–259.

¹⁷⁹ Vö.: Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. 2. köt. Bp., 1927. p. 45.; Bényei Miklós: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken. Debrecen, 1994. Csokonai. p. 274.

¹⁸⁰ Bényei Miklós id. műve p. 276.

¹⁸¹ – I -: Népinevelés törvényhozási tekintetben. = Pesti Hírlap, 1843. No. 255. pp. 394–395.; Szokolay István: Népinevelés = Pesti Hírlap, 1845. No. 422. pp. 32–33.

¹⁸² Törvényjavaslat a népinevelésről. A népinevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata. = Pesti Hírlap, 1844. No. 411. (dec. 8.) p. 837. és Pesti Hírlap, 1845. No. 476. (máj. 29.) p. 350. között.

¹⁸³ Magyarország elemi tanodáinak szabályai. = Religio és Nevelés, 1845. pp. 307–311, 316–319.

között minden gyermek számára kötelezővé tette az elemi iskola két alsó osztályának az elvégzését. A tankötelezettség elmulasztása esetén kilátásba helyezte a család pénzbüntetését. Intézkedett arról is, hogy hol kell elemi iskolákat felállítani. Az iskolák felállítási és fenntartási költségeiről a községeknek, tehát nem az egyházaknak vagy a földesuraknak kell gondoskodniuk. A katolikus elemi iskolák felügyeletét a tankerületi főigazgatóknak alárendelt világi tanfelügyelők helyett az esperesekre bízta. Előremutatók a rendelet tanítókra vonatkozó rendelkezései. Tanítónak csak az alkalmazható – mondta ki –, aki tanítóképzőt végzett, és erről bizonyítvánnyal rendelkezik, továbbá betöltötte a 20. életévét, és segédtanítói gyakorlata van. Harmincévi iskolai szolgálat után pedig – éppúgy, mint az állami hivatalnokokat – a tanítókat nyugdíj illeti meg.

1841-ben jelent meg az erdélyi reformellenzék egyik vezető személyiségének, Szász Károly nagyenyedi tanárnak a cikke, „Oskolákról” címmel a „Nemzeti Társalkodóban”.¹⁸⁴ Az öt folytatásban megjelent írás az oktatásügy átalakításának nagyszabású programja, mely foglalkozik a népoktatás kérdéseivel is. A kiemelkedő gyakorlati pedagógus szomorú képet fest a népoktatás helyzetéről. Úgy gondolja, hogy a parasztgyermek életének első tíz-tizenkét esztendeje döntő jelentőségű, ekkor dől el, hogy milyen lesz jövőnk sorsuk. Ez a neveléstől függ, ami Erdélyben igencsak elhanyagolt. Pedig a köznép nevelésétől függ az egész társadalom élete. Eppen azért kell a népnevelés ügyét elsőrendűen fontos kérdésként kezelni, mert ezen múlhat az egész jövő: „a népnek körülményeivel öszvefűző műveltsége föltételévé lett a ti jóléteiteknek” figyelmezteti a szerző az uralkodó osztály tagjait. „Mindig és mindenütt a nagy tömeg fejlettsége, értelmessége s erkölcsi aránya tette a lenyomósb súlyt polgári erő s emberi boldogság mérlegében.” Ennek ellenére keveset tesznek a népoktatás javításáért. Európában, főként Poroszországban, Angliában, Franciaországban a kormányok feladatuknak tekintették a népoktatás reformját, és jó eredményeket értek el e téren. Nálunk is megoldást kell keresni, mert a jelenlegi helyzet tarthatatlan.

Szász Károly az első lépésnek a helyzet pontos felmérését tekinti. Meg kell vizsgálni: „Hány lakója, hány helysége, s ezekben hány néposkolája van Erdélynek, és ezek mi alapon nyugosznak, mi rendes és rendkívüli jövedelmek által biztosítvák? Honnan, és miként vétetnek a tanítók? ezek mit tanítanak, miként és mily sikerrel? mely felügyelet és kormányzat alatt állanak, eléhaladást vagy hátralépést mutatnak-é a már létező oskolák? az új ivadék hányadrésze éli üdvöket.” Csak ezután lehet a cselekvéshez fogni. Először meg kell állapítani a népiskola feladatait. „1-ső feladata testi épség megtartása, erősítése, gyakorlása, 2-ik értelmesség fejlesztése, helyes elvek meggyökereztetése, józan észirány adása, s az emlékezetnek és értelemnek... gazdagítása, 3-adszor üdvös erkölcsi irány adása, a vallásosság mélyen gyökeredztetése.” Mit kell tehát a népiskolákban tanítani? Elsősorban írni-olvasni kell megtanítani a gyermekeket, de jól, és értelemmel. Tanítani kell még számvetést, mely gyakorlati jellegű „a közéletben előforduló esetekre alkalmazható”, tanítani kell geometriát, és rajzot. Helyet kell juttatni a népiskolák tantervében a természettudományoknak, köztük kiemelten a földrajznak, a növény- és állattannak. Fontos, hogy a népiskolai tanuló megismerje a világ és hazája történelmét. Mindez még nem elég, jól képzett tanítók, tankönyvek, és egészséges tágas iskolaépületek is kellene, és ehhez pénz. A népoktatásra fordított összeg nem áldozat, hanem a jövőbe történő, megtérülő befektetés. Az ilyen népiskolákban nevelkedett felnőttekből a haza értelmes és hasznos polgárai lesznek.

1842-ben az „Erdélyi Híradó” közölt egy, az iskolaügy reformjáról szóló hosszú elméleti cikket, „Oskolarendezés körüli tájékozások” címmel,¹⁸⁵ mely népoktatási kérdéseket is érint. Magyarország iskolarendszere nem felel meg a kor kívánalmainak, állapítja meg a szerző. Olyan egységes alapképzésre van szükség, melyben a haza összes polgára egyformán részesülne, és ezt követően kerülhetne sor a magasabb szintű, szakosított tanulmányokra. Az egységes alapképzést a népiskola nyújtja, ahol a legfontosabb tárgyak, a vallás- és erkölcsstan, az írás, az olvasás, a beszéd-

¹⁸⁴ Szász Károly: Oskolákról. = Nemzeti Társalkodó, 1841. II. f.év. No. 1–5.; a cikk szövegét közli: Kiss Géza – Turnovsky Sándor (szerk.): Szász Károly. Bukarest, 1955. Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. pp. 230–262.

¹⁸⁵ Oskolarendezés körüli tájékozások. = Erdélyi Híradó, 1842. pp. 537–538, 543–544, 549–550, 555–556.

és értelemgyakorlatok, a számtan és a geometria, a természetrajz, a történelem, valamint olyan érzékerősítő és ügyességfejlesztő tárgyak, mint a zene, az éneklés, a rajzolás, és a testnevelés. Fontos, hogy minden falusi népiskola mellett állítsanak fel egy gyakorlókeretet, ahol a gyermekek megismerkedhetnek a mezőgazdasági munkák alapjaival. A haza minden polgárának kötelező és ingyenes oktatásban kell részesülnie élete első szakaszában, legalább 12 éves koráig. Az írni-olvasni tudás ne legyen társadalmi kiváltság.

1843-ban, az „Erdélyi Híradó” „Közoktatás” című vezércikkének¹⁸⁶ szerzője, e gondolatokat folytatva, kemény hangon, nyíltan támadja a hatalmon lévöket, akik hatalmukat féltve nem fejlesztik a népoktatást. A tudást, mint a hatalom eszközét a nép elől elzárják, annak érdekében, hogy a tudatlan népet kedvük szerint irányíthassák. Ez csak egy zsarnoki hatalom érdekeinek felelhet meg. A nép tudatlansága komoly veszélyeket rejt, hiszen csakis világosan gondolkodó, értelmes polgárok építhetnek erős, demokratikus elvek szerint működő polgári államot, a tudatlan, jogfosztott embertömeg anarchiába sodorja a nemzetet.

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Eötvös József a „Pesti Hírlap”-ban „Népoktatási ügy” című cikkében¹⁸⁷ Nézete szerint „hátramaradásunk egyik fő oka „népünk csekély értelmi kifejlődésében kereshető”. Úgy véli, ha a népoktatást fejlesztjük, az mindenképpen elősegíti a gazdaság fejlődését is. Keményen fogalmaz, mikor ezt írja: „A zsarnoknak s aristocratiának hatalma csak a nép tudatlanságán fekszik, míg ezt nem orvosolhatjuk, az uralkodó személyek változhatnak, de szabaddá a nép azért nem lesz, mint a testi, úgy a lelki vaknak vezetőre van szüksége, ha egytől megvált, tüstént másért rimánkodik.” Rousseau gondolatait idézi, mikor a következőket írja: „Népeket szabaddá tenni szép s nagyszerű dolog, de nehéz, s hozzá vigyázatlanul fogni nem szabad, a szolgát, kit felszabadítunk, mívelni kell, hogy a szabadság élvezetére s megtartására képessé váljék.” Eötvös rámutat arra, hogy „elbutítani a népet: ez volt a zsarnokság leghatalmasabb eszköze legrégebb időktől mostanig... felszabadítani a népet: ez a szabadság legerősebb fegyvere. A legdicőbb forradalom alkotmányok alapítására nem olly biztos eszköz, mint az, mellyet jól rendezett népművelési eszközök nyújthatnak. Ez eszközök közül – írja – egyik igen lényeges az iskolarendszer.” Cikke második részében Eötvös a népnevelés és népoktatás fogalmának tisztázását szorgalmazza. Véleménye szerint erre azért is szükség van, mivel e fogalmakat „a népnevelés tárgyában készült kerületi választmányi munkálat”, azaz az 1843–1844. évi törvényjavaslat megfogalmazói sem írták pontosan körül. A törvénytervezet szerint „a népnevelésnek oda kell irányoztatnia, hogy általa a növendék, mint ember, honpolgár és alattvaló kellően kiképeztesse.” Eötvös szerint nem létezik olyan népiskolai rendszer, amely erre alkalmas lenne. „A népiskolák a népnevelésnek csak igen kis részben lehetnek eszközei” és „egyedüli feladatuk a nép oktatása.” „Az iskolamester hatása” pedig – szerinte – „a legjobb iskolarendszer mellett is, közönséges esetekben az oktatásnál továbbra nem terjed...” Nem volna-e tehát célszerűbb – kérdi Eötvös –, ha „a népművelés címe a népoktatás szegényebben hangzó, de valóbb címével cseréltetnék fel?” A cikksorozat befejező részében Eötvös azt fejtegeti, hogy a népoktatásnál „az emberi természet közönséges tunyaságán kívül, melly minden megszokott állapot fenntartása mellett szól..., nem kevés olly akadállyal találkozunk, mellynek egyedüli kútforrása előítéleteinkben keresendő...” A népnevelésnek vallásosnak kell lennie, ez nem lehet kérdés. Azonban jó lenne a vallásoktatást, a többi tárgytól elkülönítve tanítani, így lehetne az oktatást az egyház „túlnyomó” befolyásától felszabadítani.

A „Pesti Hírlap”-ban, gyakran olvashatóak a nép iskolázásával és nevelésével kapcsolatos javaslatok. „Adjatok nevelést a népnek, s köbre emeltétek benne az emberiséget, négyyszögre az anyagi jólétet” – írja egy szerző, aki már a cigányságot is részesíteni szeretné a népnevelés áldásaiban. „Amilyen széles értelmű szó a nép, oly szélesen kell kiterjeszteni a népnevelést – a

¹⁸⁶ Közoktatás = Erdélyi Híradó, 1843. No. 37. pp. 217–218.

¹⁸⁷ Eötvös József: Népoktatási ügy 1–3. = Pesti Hírlap, 1846. No. 673. p. 323.; No. 683. p. 365.; No. 729. p. 115.

cigányokra is” – írja.¹⁸⁸ Egy másik cikkíró a szegénységről értekezve úgy ítéli meg, hogy ennek egyik fő oka „a közértelmesség hiánya”¹⁸⁹ A népnevelésben egy szarvasi tanító a babona és kuruzslás elleni küzdelem sikerességének,¹⁹⁰ mások a bűnözés visszaszorulásának, ismét mások a szegénység, a nyomor megszüntetésének zálogát látják.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc nevelésügyi eseményei között fontos helyet foglal el az első magyar „tanítói gyűlés”, melyet 1848. július 20–24-e között tartottak Pesten. Megnyitásáról, munkálatairól természetesen hírt adtak a lapok. A „Nevelési Emléklapok” hatodik, 1848 októberében megjelent füzeté közzétette a tanítógyűlés jegyzőkönyvét, közte a Ney Ferenc elnökletével ülésező „kisdédovási, elemi és képezdei szakosztály” népoktatási albizottságának munkálatait, javaslatait. Ezek között mindazon gondolatokat megtalálhatjuk, melyekről már évtizedek óta olvashattak a sajtóban az érdeklődők. Az első és legfontosabb javaslat, hogy vezessenek be országosan egységes tanrendszert a népiskolákba. A szülőket kötelezze törvény a gyermekek iskoláztatására. A tanítók legyenek az állam alkalmazottai, az állam fizesse őket, kapjanak nyugdíjat, mentesüljenek mindenféle egyházi szolgálat alól. Az albizottság javasolta, hogy a vallástant a tanító helyett a lelkész tanítsa. Javasolták a felügyeleti rendszer átalakítását is.

Már a szabadságharc alatt 1849 januárjától júniusáig jelent meg a „Katholikus Iskolai Lap”, Somogyi Károly szerkesztésében. A lapban sok, a népoktatás tartalmi megújításával, és a tanítóképzéssel foglalkozó cikket találunk. A lap első számaiban, folytatásokban jelent meg Majer Istvánnak, az esztergomi tanítóképző igazgatójának írása, „Föl népnevelők, a reform mezejére!” címmel. A szerző azt javasolja, hogy minden plébános, együttműködve az iskolamesterrel, figyelembe véve a helyi körülményeket, dolgozzon ki új iskolai tanrendszert, rendtartást, napirendet, és ezt vitassa meg a szülők képviselőivel. A közösen elfogadott új rendszert vezessék be a helyi iskolában. A pap minden negyedévben egy vasárnap prédikáljon a templomban a nevelés fontosságáról. Majer István felhívja a falusi tanítók figyelmét arra, hogy a tanyákon élő, iskolába nem járó gyermekeket és a cigány gyermekeket is próbálják meg becsalogatni az iskolába. Jól ismerve a falusi és városi szegény gyermekek sorsát, életviszonyait, a szerző esti iskolák létrehozását javasolja: „Vannak falunkint kocza-gyermekek, dajkaleányok, pásztoruhanczok, inasfiúk, gyáros gyerkőczkék, kiknek kedvökért esti tanoda tartandó a plebánián vagy az iskolában. Istennek nagy áldása az ily, többnyire elhagyott gyermekekre nézve az atyai gond és tanítás.”¹⁹¹ Az esti iskolákat a felnőtt korú cselédek is látogassák – javasolja Majer István. A falusi nép ismereteinek bővítése céljából hozzanak létre minden helységben „Vasárnapi Kört”. „Mindenki tudja, hogy a nép az ünnepi délutánt többnyire helytelenül tölti. Pedig ezen idő fölvilágosításra leghelyesebben volna fordítható. Télen a nyilvános tanodába, nyáron az árnyas pászitra a lelkész vagy a mester által a nép ... összegyűjtendő, hol a Kath. Néplap fölolvasható, úgy szinte gazdasági, műtani vagy mesterségi, történeti, élettani vagy egészségügyi mulatva és gyakorlatilag tanító elbeszélések és fölolvadások tartandók lennének.”¹⁹² Majer István egy általa kidolgozott, és igen korszerű elemeket tartalmazó tanrendszert és nevelésmódszertani útmutatást is közzétett a lapban, azzal a nem titkolt céllal, hogy az mintául szolgáljon a hazai népiskolák új rendjének megvalósításához. A szerző jól ismerte a hazai tanügyi viszonyokat, az előírások és a valóság különbségeit. A fennálló rendelkezések szerint a gyermekeknek 12 éves korukig kellene iskolába járniuk, de a szülők többsége csak legfeljebb 10 éves koráig küldi gyermekeit az iskolába. Éppen ezért Majer azt javasolja, hogy a tanítók úgy rendezzék el a tananyagot, hogy a gyermek minden alapvető ismeretet 10 éves koráig sajátítson el, a későbbiekben csak ismétlésre kerüljön sor. Majer

¹⁸⁸ Várady Károly: Szózat a népnevelés tárgyában, különösen a cigányokról. = Pesti Hírlap, 1841. No. 79. pp. 668–669.

¹⁸⁹ P. E.: Szegénység. = Pesti Hírlap, 1847. No. 958. p. 211.

¹⁹⁰ Haraszty Samu: Babona és kuruzsolás. = Pesti Hírlap, 1841. No. 65. p. 543.

¹⁹¹ Majer István: Föl népnevelők, a reform mezejére! = Katholikus Iskolai Lap, 1849. No. 2. (jan. 16.) p. 13.

¹⁹² Uo. p. 14.

az alapvető ismeretek közé sorolja az olvasás, írás, számolás, vallástan mellett a földrajz, a történelem, a fizika, a gazdaság sőt az egészségtan elemeinek megtanítását is. „Az egészségtant eddig általán nem tanították falusi iskoláinkban, s ennek hiányát nagyon is érezzük. A szegény nép felsőbb iskolákat nem látogatván, soha senkitől sem nyer rendszeres útmutatást egészségének fönntartására... Betegség esetében közembereink kuruzslókhoz folyamodnak, az orvost kerülik, ...a nyavalya terjed, a közérő fogy, fajunk hanyatlik. E roppant bajnak főoka, hogy népünk soha semmiféle rendszeres egészségügyi útmutatást nem nyert.”¹⁹³ Ajánlja a kézműipar különféle ágainak oktatását a népiskolákban, és az elkészült termékek kiállítását is kívánatosnak tartja. Szól a fegyelemről, a jutalmazásról és büntetésről, a tanrend helyes beosztásáról, a vizsgák és bizonyítványok kérdéséről.

Majer Istvánnak a hazai népiskolai gyakorlatból kiinduló elméletileg megalapozott reformjavaslatai nagy visszhangot váltottak ki a lap olvasói, főként a tanítók és tanítóképző intézeti tanárok körében. A „Katholikus Iskolai Lap” szerkesztője a későbbi számokban több olyan írásnak is helyt adott, melyek Majer cikksorozatának egyes részleteire reagáltak Több számban olvashatunk különböző szerzők tollából cikkeket a helybéli pap és a tanító szerepéről és felelősségéről a nép műveltségének megalapozásában.

Sebestyén Vendel lelkész szomorú képet fest a korabeli állapotokról.¹⁹⁴ A képzetlen tanítók, a gyermekek nagy száma, az iskolák rossz állapota, csökkentik a tanítás hatékonyságát. Mindezek ellenére a szerzőnek az a véleménye, hogy a papok és tanítók sokat tehetnek saját erejükből is az iskolákért. „A nép erkölcsi irányzata, a közműveltség ereje, mint a nép jóllétének és boldogításának hatalmas eszközei a mi kezeinkben vannak letéve. Boldogítsuk tehát a népet, reformáljuk iskoláinkat erőnkhez képest, mit sem várván a még mindig késlekedő országos rendelkezésre, mellyt a míly hő vággyal várunk, szintolly tisztelettel fogadunk. Főnnálló iskoláinknak kiáltó szükségök van az újjászületésre, nekünk pedig nemcsak szabadságunkban áll, hanem hivatásbeli kötelességünk is teljes eréllyel munkálni azoknak újjáalkotásán. Teremtsünk új szellemet, és adjunk új irányt nekik!”¹⁹⁵

A tanítók felelősségét hangsúlyozza Szabó Imre pesti egyetemi tanár is „Bizodalmas levelek falusi mesterekhez” című cikksorozatában. „Ti mindenekelőtt tanítók vagytok, tanítóit a nép gyermekeinek. Azon gyermekeké, kik otthon a szülői háznál keveset tanulnak, s ha egyszer az iskolán átvergődtek, rendszeresen semmit sem tanulnak. Hivatástok tehát magával hozza, hogy e gyermekeket szorgalmasan és lelkiismeretesen beavassátok mindazon ismeretekbe, mellyeket tudniok életsorsuk, és állapotukra nézve szükséges és hasznos.”¹⁹⁶ A felelősségteljes hivatás jólképzett, értelmes tanítókat kíván. A szerző véleménye azonban az, hogy kora tanítóinak többsége alkalmatlan az oktatásra. Nem elég, ha egy fiatal elvégzi a „mesterképző” tanfolyamát. A tanítás hivatás, és csak olyanoknak szabad tanítani, akik erre valóban alkalmasak. Egy tanítónak egész életén át folyamatosan képeznie kell magát, „a tökéletesedés útján” nem szabad megállnia, hanem „folytonos tanulás által mindig előbbre kell haladnia.” A falu papjának és népének feladata a megfelelő tanító kiválasztása. A szerző elítéli a kor gyakorlatát, mely szerint az elsődleges szempont a tanító kiválasztásánál az, hogy jól énekel-e, el tudja-e látni a kántori teendőket. Mivel a „mesternek első és fő kötelessége a tanítás” a tanítóválasztásnál a jelölt tanítási képességeiről kell meggyőződni. Szabó Imre nyilvános próbatanítást kíván, melynek során a falu papja és a szülők képviselői meggyőződhetnek a tanítójelölt alkalmasságáról.

Több cikk foglalkozik a korabeli népiskolai tankönyvek problémáival is.¹⁹⁷ Sebestyén Vendel véleménye szerint „az újabb tanításmód és tanrendszerek új tankönyveket tesznek szükségessé.”

¹⁹³ Uo. p. 26.

¹⁹⁴ Sebestyén Vendel: Falusi iskolák. = Katholikus Iskolai Lap, 1849. No. 6. (febr. 13.) pp. 64–65.

¹⁹⁵ Uo. p. 64.

¹⁹⁶ Szabó Imre: Bizodalmas levelek falusi mesterekhez. = Katholikus Iskolai Lap, 1849. No. 8. (febr. 27.) p. 92.

¹⁹⁷ Sebestyén Vendel: Tankönyveink = Katholikus Iskolai Lap, 1849. No. 11. (márc. 20.) pp. 127–130.

Elemezve a korabeli olvasókönyveket, keserűen állapítja meg, hogy az azokban található olvasmányok „szárazak, untatóak”. Nézete szerint olyan új olvasókönyveket kellene nagy számban forgalomba hozni, melyek természettani, egészségtani, gazdaságtani ismereteket közvetítenek a tanulóknak.

A lap utolsó öt száma már tükrözi a szabadságharc politikai eseményeit. Somogyi május 15-én közzéteszi a hírt, hogy Horváth Mihály csanádi püspököt nevezték ki vallás és közoktatásügyi miniszterré, május 29-én közli Horváth Mihály május 18-i radikális hangú debreceni felhívását, és az orosz cár csapatai elleni megható és lelkesítő imádságot is.

Ugyanebben a számban kezdődik a „Nemzeti nevelésünk” című cikksorozat, mely ugyan név nélkül jelent meg, de bizonyos, hogy a szerkesztő állásfoglalását tükrözi. A cikk elején a szerző leszögezi, hogy nemzeti újjászületésünket, önállóságunk és függetlenségünk kivívásának időpontjától, tehát 1849. április 14-étől, a trónfosztás kimondásától kell számítani. A hazai nevelésügy, főként a népnevelés új feladatok előtt áll. Ahhoz, hogy a magyar nemzet elfoglalhassa az őt megillető helyet az európai független államok sorában, az elsődleges feladat a közoktatás területén való előrelépés, mert ez teszi lehetővé, hogy az ipar, és a kereskedelem fejlődhessen. Az oktatásügy fejlesztése tehát közös, állami és egyházi feladat, közügy. „A tartós nemzeti jóllét, s a szabadságot jól és nemesen használni tudás sokoldalú míveltséget igényel, mit csak jó karba helyezett, kellő számban előállított iskolák képesek eszközölni. Egy önálló nemzet fiainak mindent és tökéletesen kitanulniok kell, mit a közjólét eszközzésére tudni, s mit ugyane célra létesíteni szükséges. S valljon van-e, lehet-e egy nemzet életében főbb szükség, az erkölcsi és értelmi, műipari s művészeti kifejlődést eszközző tanítás- és nevelésnél?”¹⁹⁸ Somogyi Károly nézete szerint egy valóban nemzetinek nevezhető oktatási-nevelési rendszer csak akkor valósulhat meg, ha „minden, bármily néven nevezendő, s bárki által szabadon állított s állítandó tanítás- és nevelési intézetek azon egy főcélra legyenek polgárilag irányozva, tudniillik a nemzeti jóllét- és míveltségnek minél nagyobb mértékbeni fölvirágoztatására.”¹⁹⁹

Mintha ezt a gondolatot folytatná Bezerédj Sándor a „Pesti Hírlap”-ban, 1849. júniusában: „Csak a jól és szilárdul nevelt és művelt nép szegülhet ellene az önzés és vakítás vak eszközeinek... Valóban szabad, és szabadságában boldog, csak erkölcsös és így polgárilag nevelt nép lehet”.²⁰⁰

A szabadságharc eseményei elsodorták a népoktatás polgári jellegű reformjáról szőtt szép álmokat, terveket, a felnőttek képzéséről szóló kívánalmakat, melyek a reformkorban elsőként a lapok hasábjain kaptak nyilvánosságot. Megvalósulásukra csak a kiegyezés után kerülhetett sor.

A kalendáriumok és a népfelvilágosítás

A kalendáriumokról, a nép gondolkodásmódjában betöltött jelentős szerepükről, sokan és sokat írtak.²⁰¹ Közismert, hogy a korábban megjelent kalendáriumok a naptári részen kívül főként asztrológiai jóslásokat tartalmaztak. Szintén köztudott, hogy a Biblia mellett a kalendárium volt az a könyv, amelyet csaknem minden család megvásárolt Magyarországon a 18. század utolsó évtizedeiben is²⁰², és a család írástudó tagja volt az, aki a többieknek felolvasta az abban található dolgokat.

¹⁹⁸ Nemzeti nevelésünk = Katholikus Iskolai Lap, 1849. No. 20. (máj. 29.) p. 234.

¹⁹⁹ Uo.

²⁰⁰ Bezerédj Sándor: Polgári szózat Horváth Mihály úrhoz, választott csanádi püspök, vallás s közoktatásügyi miniszterhez. = Pesti Hírlap, 1849. No. 319. p. 166.

²⁰¹ A legutóbb megjelent könyvek a témában: Kovács I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Bp., 1989. Akadémiai Kiadó. 241 p.; Dukkon Ágnes: Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben. Bp., 2003. ELTE Eötvös Kiadó. 231 p.

²⁰² A Helytartótanács 1775-ös kimutatása szerint magyarországi nyomdáknak közel hetvenezer kalendáriumot nyomtak. Az 1820-as évek körül kb. 250–300 ezer kalendárium jelent meg Magyarországon.

A kalendáriumkiadás igen jövedelmező vállalkozás volt. A felvilágosult abszolutista kormányzatok törekedtek arra, hogy beleszóljanak a kalendáriumok kiadásának ügyeibe. Nyomdászoknak, nyomdáknak adtak privilégiumot a kiadásra, sokakat pedig eltiltottak az ilyen irányú tevékenységtől.

A felvilágosult abszolutista államhatalom a kalendáriumok tartalmát is igyekezett módosítani, hiszen az engedelmes, hasznos, állampolgárok nevelésének fontos eszköze volt a kalendárium. Mária Terézia 1756. évi rendeletében, a kor követelményeinek megfelelően kitiltotta a kalendáriumokból az egészségre káros, a nép körében akkor még javában élő babonás gondolatok erősítését tartalmazó írásokat. Az 1777-ben kiadott királyi rendelet ismét sürgette a jóslások, babonák kalendáriumokban történő terjesztését. A fokozatos tartalmi módosulásokat az is felgyorsította, hogy az eltiltással a kalendáriumok toldalékának terjedelme megnőtt. Így növekedhetett igazán az irodalmi anyag és az aktuális hírekkel foglalkozó írások száma, és helyet kaphattak a kiadványban a gyakorlati (egészségügyi, gazdasági) tanácsok is.

A hazai felvilágosult értelmiség többsége nem gondolt arra, hogy a kalendáriumokat a felvilágosítás eszközeként, a közhasznú ismeretek terjesztőjeként lehetne felhasználni.²⁰³

1780-ig Magyarországon nem jelent meg magyar nyelvű újság,²⁰⁴ így kizárólag a kalendáriumok közöltek rendszeresen, (évente) magyar nyelven, viszonylag aktuális híreket. A későbbi évtizedekben is fontos tájékoztatási forrás maradt a kalendáriumok híryanaga, hiszen a magyar lapok alacsony példányszámban jelentek meg, ezért sokkal kevesebb emberhez jutottak el, mint a kalendáriumok.

A köznép szemléletének formálásában, irodalmi nevelésében is fontos szerepet játszottak a kalendáriumok. A szemléletformálást segítették a gazdasági és az egészségügyi, higiéniai tanácsok. A korszakban a szórakoztató és egyben tanító célzatú irodalmi munkák száma növekedett, és színvonaluk is emelkedett az évente megjelentetett egyes kiadványokban.

Elmondható azonban, hogy a felvilágosodás idején, majd a reformkorban napvilágot látott kalendáriumokból az asztrológiai jellegű jóslások nem tűntek el teljesen, a korszak eseményeiről való tájékoztatás megmaradt az egyszerű referálás szintjén, az évenkénti periodicitás csökkentette, olykor elavulttá tette az információkat. A szórakoztató irodalmi anyag nem emelkedett a legtöbb kiadvány esetén magas, de még közepes színvonalra sem, a mindennapi gyakorlati tanácsokra, melyekre olyan nagy szüksége lett volna a köznépnak, nem a racionális felvilágosítás volt a jellemző, ezen a területen tovább éltek a korábbi, elavult, tudománytalan írások.

A 18. század végén, és a 19. század első felében sok magyar író és tudós tette szavá azt, hogy akik kalendárium-olvasók voltak, azok más jellegű kiadványtípusokat alig vettek a kezükbe.²⁰⁵

Az ismeretterjesztő, népfelvilágosító kalendárium eszméje tehát a felvilágosodás korában született meg hazánkban, de egy-egy jellemző, a nép felvilágosítását célul kitűző vonás megjelenését a korabeli kalendáriumokban, nem lehet általánosnak tekinteni.

A reformkor küszöbén azonban Fazekas Mihály volt az, aki megálmodta és meg is valósította a népfelvilágosító kalendáriumot. 1819-ben indult a „Debreceni Magyar Kalendárium”²⁰⁶ melyet Fazekas tíz éven át szinte egyedül írt és szerkesztett, és amely a városi nyomda kiadásában jelent meg.

²⁰³ A fiatal Kis János próbálkozott 1799-ben, Pozsonyban kiadott kalendáriumával, hogy annak irodalmi részében színvonalas anyagot (pl. Schiller-, Pope- és Samuel Johnson-fordítások) közöljön, de törekvése nem járt sikerrel.

²⁰⁴ 1780-ban, Pozsonyban jelent meg Rát Mátyás szerkesztésében az első magyar nyelvű hírlap, a 'Magyar Hírmondó'.

²⁰⁵ Újfalvy Sándor (1782–1866) emlékiratából (sajtó alá rend.: Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941) megtudjuk, hogy atyja – aki birtokos nemes és megyei tiszt volt – házában a kalendáriumon kívül más könyv nem volt. Kármán József (1769–1795) művelődési programjában, a 'Nemzet tsinosodása' című művében, mely az 'Uránia' 1794. évi utolsó számában jelent meg, rámutat irodalmi és tudományos hátramaradásunk egyik okára, a „mezei életre”, amelyben „a telekjeiken vegetáló cimmel és cim nélkül való földművelők” sokaságánál „az egész könyvtár egy házi és uti kalendáriumból állott”. Ezt az olvasói típust, amely még az 1840-es években is élt, Petőfi tömören így jellemezte: „Mint számár a gázt, zabálja a kalendáriumot.”

²⁰⁶ Fazekas Mihály (1766–1828) költő, botanikus.

Programját Fazekas az első évben a következőképpen fogalmazta meg: „Kalendáriomunkat pedig, az üres levegőből merített jövendőmondások helyett, gyönyörködtető, szívet nemesítő, tanító és közhasznú toldalékokkal kívánjuk kedvessé és érdemessé tenni.” A „tanító és közhasznú” cél nála fogalmazódik meg először, a magyar kalendáriumok tekintetében. Fazekas Mihály, végleg elhagyta a hagyományos csillagjóslást, de a kalendárium műfajához, hagyományaihoz igazodva csillagászati ismeretterjesztő cikkeket írt a bolygókról, évszakokról, Napról, Holdról. Így fokozatosan találta meg a tudománynépszerűsítés megfelelő módszerét és stílusát is. A debreceni kalendárium szórakoztató irodalmi anyaga részben hagyományos művekből állt, anekdoták, novellák, „elegy-belegy históriák” jelentek meg rendszeresen benne, melyeknek többnyire erkölcsi mondandója volt. Az irodalmi anyag másik része azonban színvonalas nemzeti irodalom. (Fazekas itt név nélkül közölte saját verseit, melyek lírai életművének legérettebb alkotásai.)

Feltehetjük a kérdést: sikeres volt-e Fazekas Mihály tízéves kalendáriumszerkesztői munkássága? A példányszámok alakulása biztos mutatója sikernek. Az első évben hatezer példányt nyomtak, de ezt képtelenek voltak mind értékesíteni, ezért a következő évben csak négyezer példány került ki a nyomdából, aztán lassan-lassan emelkedni kezdett a példányszám, 1822-től ötezer, 1827–28-ban pedig újra hatezer példány hagyta el a nyomdát. A hatalmas példányszámban megjelenő hagyományos hazai kalendáriumokhoz képest ez a szám kicsinek mondható, mégis jelentős, hogy egy felvilágosult eszméket hirdető, színvonalas ismeretterjesztő és irodalmi anyaggal rendelkező kalendárium hatezer példányszámban jelent meg, ami figyelemre méltó.

Fazekasnak a magyar kalendáriumtörténetben új korszakot nyitó vállalkozása egyedülálló volt. Nagy számban jelentek meg továbbra is a hagyományos kalendáriumok a későbbi évtizedekben.

Az 1830-as években, a reformkorban alakult ki a kalendáriumok egészen új típusa. A kisalakú, 10–20 krajcáros naptárak mellett, sorra jelentek meg a nagyalakú, drágább, 150–250 lap terjedelmű kalendáriumok.²⁰⁷

Ezek a kalendáriumok az olvasóközönség igényesebb részének készültek: több volt bennük az ismeretterjesztés, s helyet kaptak a színvonalasabb irodalmi alkotások. Kialakult a terjesztés új módja is, a korábbi kiadói és vásári árusítás mellett megjelent az előfizetés.

Emeljük ki közülük a „Honni Vezér”-t (1835–1844) melynek célja az volt, „hogy Publikumát a század lelkéhez és a dicső Magyar Nemzet hatalmasan emelkedő kultúrája szelleméhez módosítva vezérelje”, emellett „oktatva mulattasson”, bemutassa „mindazt, mit előrehaladó századunk hazánkat bármi szempontból érdeklő újat szül”. A kalendárium számos külföldi, magyarra fordított írást közölt, de a szerkesztők törekedtek arra is, hogy hazánk tudósainak eredeti munkái is megjelenhessenek a kalendáriumban. Széleskörű olvasóközönségre számítottak: a „fényes paloták” lakóira éppúgy, mint a középrendűekre sőt „a jámbor földművesekre” is.²⁰⁸ Hasznos ismeretek terjesztésére törekedtek, ettől várták, hogy a kalendárium „a nemzet kultúrája emelkedésének általános előmozdítója legyen”.

A Honni Vezér számos rovattal rendelkezett, melyek mindegyikében ismeretterjesztő írások jelentek meg. A „Történetírás” rovatban, 1832-ben például, olvashatunk a Gracchusokról, Attiláról és Csabáról, a régi magyarok szokásairól, Nagy Péterről és II. Józsefről. A „Földleírás” rovatban földrajzi dolgokról, szép tájakról, híres európai és Európán kívüli városokról juthattak hasznos és érdekes információkhoz az olvasók. Volt a kalendáriumnak egy fontos rovata, mely a „Politechnika vagyis a mesterségek, polgári szorgalom s magasabb ízlésű művészet” címet viselte. Ebben új találmányokról szerezhetett ismereteket az érdeklődő. „Természethistória” rovat foglalkozott a

²⁰⁷ A Trattner-Károlyi 1831-től kiadta a 'Magyar Hazai Vándor'-t (4-r, kb. 160 oldal, 1 firt). Landerer Lajos 1832-től adta ki a 'Közhasznú Honni Vezér'-t (4-r., 205–300 oldal, 1 firt 36 kr.). Kassán Werfernél 1834-től jelent meg 'A magyar házi barát' (4-r., 200–220 oldal, 1 firt). De szaporodott a 10 krajcáros és a pengőforintos naptárak között átmenetet képező, a Trattner Magyar Nemzeti Kalendáriumához hasonlóan 30–50 krajcáros naptárak csoportja is.

²⁰⁸ Ez természetesen csak kívánalom maradhatott. A földművesek nem tudták megfizetni a nagy alakú kalendáriumok magas árait. Ők továbbra is a vásárokon kapható filléres naptárakat vásárolták.

természeti jelenségek (pl. földrengések, árvizek) tudományos magyarázatával, de ide kerültek a növényekről és állatokról szóló tudósítások is. Az új típusú naptárak politikai híreket nem közöltek, hiszen a gyorsan változó világ híreit az évenként megjelenő kalendáriumok nem is követhették. Erre az akkoriban megjelenő hírlapok vállalkozhattak.

Kik olvasták a Honni Vezért? Egyértelműen elmondható, és ezt a források is alátámasztják, hogy a középrétegek. Az olvasók között papok, köznemes birtokosok, gazdatisztek, ügyvédek, orvosok, kereskedők találhatók. Az e korban sorra alakuló kaszinók, társalkodóegyletek, olvasóegyesületek is megrendelték a nagy naptárakat, így azokat a társadalmi nyilvánosság ezen új intézményeiben is sokan forgatták

1840-ben indult, a Széchenyi által 1830-ban alapított, majd 1835-ben, Magyar Gazdasági Egyesület néven működő társulás, mely számos más feladata mellett, kiadta a „Mezei Naptár”-t. A naptár elsődleges célja a népnevelés volt. Szerkesztői azt tűzték ki célul, hogy kiadványuk a „földműves osztály”, a „szegényebb sorsú nép”, az „adózó nép” kezébe jusson. A Magyar Gazdasági Egyesületben a kalendárium szerkesztésének felügyelője és a terjesztés szervezője az ismeretterjesztő szakosztály volt. Az első évfolyam szerkesztőjeként Kacs Kovics Lajost tüntették fel, de tudjuk, hogy közösen dolgozott Tarczy Lajossal, majd 1842-ben Török Jánossal. 1845-ben Fényes Elek vette át a szerkesztést.

A kiadvány tartalma a hasznosságot helyezte előtérbe. A naptár nyelvezete eleinte nehézkes volt, és képeket sem közölt. Később a szerkesztők próbáltak ezen változtatni. Közérthetőbb stílusú, kevésbé zsúfolt, logikusabb elrendezésű, képes naptárak hagyták el a nyomdát. Ha a tartalmat vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az alapvetően gazdasági jellegű volt. Az új, racionális gazdálkodás alapelveit, módszereit igyekeztek népszerűsíteni a szerkesztők. A korszak legjobb gazdasági szakemberek írtak az új termelési ágakról, az ipari növények termesztésének hasznáról, az új gazdasági eszközökről stb. Ugyanez jellemezte a többi ismeretterjesztő anyagot is. A „Mezei Naptár” rendszerezett ismeretanyagot közölt. Folytatásokban jelent meg a „Magyarok krónikája” és „Magyarország földleírása”.

A „Mezei Naptár”-ban megjelent az aktuális híryanag is. Az aktualitás nem a napi politika tárgyalását jelentette, hanem a kiadvány évente közölte az új, gazdasági, társadalmi eszmék magyarázatát, ismertette a takarékpénztárakat, a biztosító társaságokat, az új egyesületeket.

A „Mezei Naptár”-ban helyet kapott szórakoztató irodalmi anyag is. Néha csupán „Mulattató példabeszédes aprólékok” voltak benne, máskor viszont a korszak jeles költőinek²⁰⁹ verseit közölte.

Ahhoz azonban, hogy e nagy példányszámú naptár valóban eljusson a nép kezébe, nem volt elég a tartalom színvonalának emelése, az olcsó ár és a magas példányszám.²¹⁰ Meg kellett oldani a terjesztést is, hogy a naptárak oda jussanak, ahová szánták őket. Korlátozták a terjesztők körét, és szigorú rendszabályokat vezettek be. Senki sem adhatta el a kalendáriumot Gazdasági Egyesület által előre megszabott árnál alacsonyabb áron.

Évente körleveleket küldtek a megyéknek, egyházaknak, hogy a „naptárt az adózó nép között minden kitelhető módon terjeszteni iparkodjanak”. Kérték a megyéket, hogy maguk is vásároljanak, és ingyen osszák szét a nép között naptárakat.²¹¹ Komárom megyében, például elrendelték, hogy a jegyzők hetente bizonyos órákban olvassanak fel a kalendáriumból a népnek.

²⁰⁹ Pl. Vörösmarty, Czuczor, Bajza. Czuczor Gergely az itt megjelent verseiben a lustaság, a hanyag gazdálkodás, az iszákosság, a korai házasság ellen emelt szót.

²¹⁰ A naptár 1840-ben, 5000 példányban jelet meg, ez a szám 1842-re 40 ezer példányra emelkedett, 1843–44-ben 60 ezerre nőtt a példányszám, 1845-től pedig már elérte a 80 ezret. Alacsony (8 pengőkrajcár), a nép számára is elérhető áron hozták forgalomba a naptárt.

²¹¹ Komárom megyében, 1843-ban járasonként 150 darabot osztottak ki. Győr megyében, 1842-ben egy névtelen adakozó 120 példányt adott át a főszolgabíróknak szétosztásra. Az 1847-es rossz termésű évben a szakosztály elnökének felkérésére Kopácsy hercegprimás 1000 példányt vásárolt és osztott szét a nép között.

Ritkán emlegetett tény a szakirodalomban, hogy 1848-ban megjelent az „Első magyar zsidó naptár és évkönyv”, amely magyar nyelven közölte az izraelita mesteremberek és kereskedők névsorát, de emellett nevelésügyi írásokat is helyet kaptak benne.²¹²

A magyar kalendárium-történetében a felvilágosodás kori elszigetelt elgondolások után a reformkorban erősödött meg az az igény, hogy a kalendárium műfaj a művelődéspolitikai eszközévé váljon. Ekkor egyre szélesebb rétegek kerültek kapcsolatba a kalendáriumon keresztül az anyanyelvi kultúrával.

Népfelvilágosító könyvek

A 18. század utolsó harmadában, a felvilágosodás eszméinek hazai elterjedése, valamint a felvilágosult abszolutista kormányzat gazdasági, közegészségügyi és oktatásügyi viszonyainkat javítani kívánó intézkedései következtében indult meg a magyar nyelvű, a köznép életének elviselhetőbbé tételéről íródott, gyakorlati javaslatokat tartalmazó könyvek kiadása, mely a reformkorban is folytatódott. Ezek a művek a népről, de nem a népnek, hanem az állam döntéshozóihoz, vagy azokhoz szóltak, akik hivatali rangjuk, vagy anyagi helyzetük miatt segíteni tudtak. Emellett számos szerző kifejezetten a nép számára írt felvilágosító a babonák, a tudatlanság felszámolását, a hasznos ismeretek terjesztését tűzte ki célul. E munkák többsége a helyes paraszti gazdálkodás kérdéseivel, az egészség fenntartásának szabályaival, a csecsemőápolással és a gyermekneveléssel foglalkozik, de vannak köztük a nép általános műveltségének emelésére szolgáló művek is.

A korszakban megjelent, a köznép életének elviselhetőbbé tételéről íródott, gyakorlati javaslatokat is tartalmazó könyvekből válogatva igyekszem hiteles képet nyújtani a kérdésről.

Hazánk főrendű családjai között voltak olyanok, akik átlátták az olvasás széleskörű elterjesztésének fontosságát, a nép közötti ismeretterjesztés jelentőségét.

Az erdélyi Teleki család számos tagja játszott jelentős szerepet hazánk politikai és kulturális életében.²¹³ A család egy kevésbé ismert tagja idősebb Teleki László.²¹⁴

Különösen három munkája érdemli meg figyelmünket, mert ezekből egy egységes és haladó művelődéspolitikai koncepció körvonalai rajzolódnak ki, amely – megvalósulása esetén – nagymértékben elősegítette volna hazánk polgári irányú fejlődését. A három mű közül kettő nyomtatásban is megjelent, egy pedig – a legkorábbi – kéziratban maradt.²¹⁵ A továbbiakban e három mű alapján vázoljuk fel Teleki László művelődéspolitikai, közművelődési elképzeléseit, különös tekintettel a nép felvilágosításának kérdéseire.

Teleki László véleménye szerint egy nemzet fejlődésének alapvető feltétele oktatásügyének megfelelő színvonala. Korának, tehát a 18. század utolsó éveinek és a 19. század elejének hazai oktatásügyét vizsgálva keserűen állapítja meg, hogy nálunk a népoktatás, a középfokú oktatás és a felsőoktatás is igen korszerűtlen rendszer szerint folyik. „Egy nevezetes akadálya Nemzetünk

²¹² A hazai zsidóság 1844-ben alapított Magyarító Egylete adta ki.

²¹³ Elég, ha a politikus Teleki Mihályra (1671–1720), Rákóczi tábornokára, a költő és műfordító Teleki Ádáma (1740–1792), a könyvtáralapító Teleki Sámuelre (1739–1822), a történétíró Teleki Józsefre (1790–1855), a magyar leánynevelés egyik úttörőjére, Teleki Blankára (1806–1862), vagy a politikus Teleki Lászlóra (1811–1861) gondolunk.

²¹⁴ Id. Teleki László (1764–1821) életéről, irodalmi, kultúrpolitikai és pedagógiai tevékenységéről néhány méltatás megjelent ugyan, de életművének teljes feltárásával még adós a hazai művelődéstörténet-írás. A legtöbben csak annyit tudnak róla, hogy az ő könyvgyűjteménye képezte az Akadémiai Könyvtár alapját, és hogy ő volt Akadémiánk első elnökének, Teleki Józsefnek, és a politikus ifjabb Teleki Lászlónak – a 'Kegeyenc' szerzőjének – apja. Pedig idősebb Teleki László jelentős alakja volt a hazai felvilágosodás korának. Mint a magyar felvilágosodás nagyjai, ő is harcolt az anyanyelvű tudományosság fejlesztéséért, az akadémiai eszme megvalósulásáért, a magyar nyelven történő oktatásért és színjátásáért.

²¹⁵ A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései gr. Teleki Lászlónak. Pesten, 1806. Trattner. X, 11–296 p.; Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn. Eine unmassgebliche Meinung des Gr. L. Teleki. Pesth, 1810. Math. Trattner. X, 105 p.; Teleki László: A nevelésről. MTA Kézirattár, Régi s új írók 4-r. No. 133.

Culturájának és ennél fogva anyai nyelvünk pallérozásának is, Oskolai állapotunknak közönségesen rossz karban való léte. Akár Alsóbb Falusi és Városi Oskoláinkat, akár pedig felsőbb Gymnasiumainkat egészen az Universitásainkig tekintsük, mindenütt oly sok véghetetlen hibákat, Anomáliákat találhatunk, hogy valósággal tsuda Nemzetünknek ilyen lábon való megállhatása is.”²¹⁶

A népiskolai oktatásról szólva megállapítja, hogy a 6–12 éves gyermekeket, azokat, akik egyáltalán rendszeresen látogatják az iskolát, az elemi ismereteken, az olvasáson, íráson és számoláson kívül szinte semmiféle hasznos dologra nem tanítják. A parasztgyermekek, a kereskedők és kézművesek gyermekei az iskolában eltöltött éveket szinte teljesen elvesztegetik, hiszen ott nem tanulják meg jövőendő életpályájukhoz, a mezei gazdálkodáshoz, az iparúzéshez és kereskedéshez elengedhetetlenül szükséges alapismereteket. A középfokú oktatás területén is ugyanez a helyzet. A latin nyelv túlsúlya a gimnáziumi oktatásban elveszi az időt az igazán fontos tantárgyak, főként a természettudományok tanításától. Egyetemi oktatásunk is messze elmarad a fejlettebb európai nemzetekéitől. Hazánkban nincsenek szakiskolák, hiányoznak a katonák, kereskedők, gazdasági szakemberek, hivatalnokok képzésére szolgáló intézmények. Nincs szervezett pedagógusképzés, nincsenek megfelelő tankönyvek, az iskolák felügyelete sincs jól megszervezve.

Teleki mindezek okát abban látja, hogy az oktatásügy hazai irányítói nem ismerték fel a pedagógia, mint tudomány jelentőségét, és az oktatáspolitikai döntések meghozatalakor nem használták fel annak fontos, új eredményeit, melyek pedig a fejlett európai országokban már ismertek. „Az új Tudomány a Pedagogia a nevelés mestersége, még nálunk szinte esméretlen... A nevelés mestersége az az út, a mely által egész Nemzetek formáltatnak, a mely által a Nemzeteknek közönséges boldogsága eléegítettik... ez az a felséges Tudomány, a melynek kidolgozását és Systemába való hozását az emberi Nemzet oly későre halasztotta, e mi Magyar Nemzetünk még tsak meg sem is ízelhelte. Nállunk még erről nem tsak semmi sem íródott, ebben olly tökéletesen hátra vagyunk, hogy ha tsak újabb Tudósaink Nemzetünket erre hamar figyelmetessé nem teszik, majd későbbre az ez által okozandó kárt alig pótolhatyuk ki.”²¹⁷

Teleki nézete szerint a nevelés állami feladat. „a Statusnak magának kell azon igyekezni, hogy részéről a nevelésre szolgáló eszközök jól elintéztessenek” – vallja. Ki kell alakítani a tanulóknak az önálló ismeretszerzésre való törekvést, melyet ő „magától való tanulásnak” nevez. A tanulás, ismeretszerzés iránti vágyat gyermekkorban kell a fiatalok lelkébe ültetni, és ezt azután felnőttkorban is fenn lehet tartani. Ezen a területen az elsőrendű feladat mai szóhasználatával élve az „olvasóvá nevelés.” Az olvasást a gyermek ne tartsa munkának, hanem gyönyörűségnek. Azt vallja, hogy a gyermekeket semmiféle olvasmánytól nem szabad eltiltani, még olyanoktól sem, melyeket a felnőttek szerint nem értenek. Az olvasás engedélyezése és megvonása a jutalmazás és a büntetés eszköze lehet.

Teleki az iskolarendszer tartalmi és módszertani megújításáról szólva kifejti: a falusi népiskolákban az elemi ismeretek mellett oktatni kell a mezőgazdasági ismeretek alapjait is, a városi népiskolákban pedig olyan, a jövőendő kézművesek és kereskedők számára hasznos tudnivalókat, melyeket mesterségük gyakorlása során felhasználhatnak. A gimnáziumokban modern nyelveket, természettudományokat, éppúgy tanítani kell, mint nemzeti irodalmat, történelmet, klasszikus nyelveket, és filozófiát.

Nézete szerint szükség van közép- és felsőfokú szakiskolák alapítására hazánkban, ahol korszerű mezőgazdasági, kereskedelmi, hadászati, államigazgatási ismereteket oktatnak felkészült, külföldön képzett oktatók.

²¹⁶ Teleki László: A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései... pp. 126–127.

²¹⁷ Uo. p. 83.

A tanítás nyelve minden iskolatípusban a magyar nyelv legyen. Teleki hisz abban, hogy nyelvünk alkalmas mindenféle tudomány művelésére, és a tudományok magyar nyelven történő oktatása a nyelv fejlődését is elősegíti.

Teleki művelődéspolitikai elképzelései között fontos helyet kap a könyvkiadás, a könyvkereskedelem és a könyvtárak problémája is. Abból indul ki, hogy egy nemzet műveltségi szintjét legegyszerűbben az olvasás, a könyvek hozzáférhetővé tételével lehet a leginkább emelni: „A könyvek olvasását a Magyarok között jobban fel kellene eleveníteni, és közönségesebbé tenni! Az Anglusok között a Gyümölcst áruló Aszszony a boltotskája előtt, a Fiaker kotsis a bakján, a Mester ember Műhelyében, az Inas ura Palotájában, ha nints egyéb foglalatossága, olvas: de bezzeg a Magyar közönséges ember, inkább henyél, vagy alszik, mint sem valaha könyvet vegyen a kezébe. Hogy ugyan csak ezt valaha elérhessük, a nagyobb rangú és Méltóságú Embereknek kellene nem csak a Magyar könyvek olvasásával, hanem az azokból formálandó Bibliothecák gyűjtésével jó példát adni. Ha ez megesne, a könyvek megbővülnének, és a köznép ... maga is az olvasáshoz inkább hozzá édesedne²¹⁸.

A szerző a magyar nyelvű könyvkiadás mellett fontos művelődéspolitikai feladatnak tartja a tudományos és enciklopédikus folyóiratok létrehozását, és ezek kiadásához állami segítséget tart szükségesnek. A folyóiratokat a köznép is szívesebben olvassa a bennük lévő cikkek rövidege és aktualitása miatt is.

Egy nemzet kultúrájának lényeges eleme a színház, az anyanyelven folyó színi előadások. Teleki állandó magyar színház létrehozását is követeli.²¹⁹

A köznép művelésének igénye, a legalsóbb rétegek nevelése számos író és tudóst foglalkoztatott a felvilágosodás korában, és a reformkorban is. Ezek sorába tartozik Molnár János jezsuita szerzetesnek a felvilágosodás eszmeköréből táplálkozó, népfelvilágosítást sürgető munkája, amely 1775-ben jelent meg, „PásztoreMBER, vagy a pásztorok tanításáról két könyv” címmel, Pozsonyban, Landerer Mihálynál.

Molnár János a magyar felvilágosodás korának egyik méltatlanul mellőzött, sokoldalú tudósa, a magyar nyelvű tudományos és ismeretterjesztő irodalom egyik első művelője, aki tanári tevékenységével, tudományos munkásságával, egész életével szolgálni kívánta hazáját. Kortársai, Kazinczy, Baróti Szabó Dávid, Horváth Ádám, Virág Benedek ismerték és elismerték, Révai Miklós mesterének, Ürményi József, akinek tanára volt, példaképének tekintette. Az utókor azonban nem becsülte őt érdemei szerint. Egyetlen rövid, és tévedésekkel teli életrajz látott napvilágot róla 1896-ban.²²⁰ M. Zemplén Jolán²²¹ ugyan kimerítően és tudományos alaposággal elemzi fizikáját, ám többi művéről, még a teológiaiokról sem készült érdemi méltatás. Kép nem maradt fenn róla,²²² életútja nem bővelkedik különös fordulatokban.²²³ Ennek ellenére hatalmas

²¹⁸ Uo. pp. 161–162.

²¹⁹ Halála előtt néhány nappal, 1821. március 12-én kezdte meg előadásait Kolozsváron, új épületében az állandó magyar színház.

²²⁰ Pécsi Ödön: Molnár János élete és művei. Szeged, 1896. Endrényi. 55 p.

²²¹ Vö.: M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. A fizika szaktudományává válik. Bp., 1964. Akadémiai Kiadó. 495 p.

²²² 1787-ben Kazinczy – aki Szepesváralján látogatta meg – ilyennek látta: „Szálás, csontos férfi, nyájas, beszédes, ömledező, de aki soha nem nevette...” Egy későbbi visszaemlékezésben pedig ezt olvashatjuk: „magas, inkább sovány, mint hízott, barna hajú ember volt. Mindig komoly, de éppen nem mogorva, tekintete nyílt és élénk, társalgása mindenkivel szemben nyájas; akit egyszer megszeretett, ahhoz mindvégig ragaszkodott.”

²²³ Molnár János (1728–1804) szegény molnármester fia, a győri és a pozsonyi jezsuita gimnáziumban tanult. 1745. október 15-én lépett a jezsuita rendbe. Bécsben, Szokolcán, Grácban és Kassán folytatta tanulmányait, közben azonban a rend hagyományainak megfelelően tanított is: Sárospatakon, Kassán, Esztergomban, Budán és Nagyszombatban. 1756-ban ismét Grácba küldték, hogy teológiai tanulmányait befejezze. Négy évet töltött itt. 1759-ben szentelték pappá Nagyszombatban. Megtanult németül, franciául, de tudott latinul, görögül és héberül is. 1759–1767-ig Nagyszombatban etikát, retorikát és bölcséletet, később Kolozsváron, Győrben, Budán és Nagyváradon teológiát tanított. A rend feloszlata után néhány évig szülőfalujában lelkészkedett. 1776-ban kinevezték a budai királyi akadémia igazgatójává,

életművet hagyott az utókorra, amelyben fordításokon, egyháztörténeti,²²⁴ dogmatikai, hitvédelmi műveken, egyházi beszédeken kívül természettudományi, építészeti,²²⁵ pedagógiaelméleti műveket,²²⁶ tankönyveket és közművelődési célokat szolgáló munkákat is találunk.

Az 1775-ben megjelent PásztoreMBER, vagy a pásztorok tanításáról két könyv című munkájának megírását az ajánlás szerint Petrovsky Sándor lovas főhadnagy szorgalmazta, és megjelentetését is ő tette lehetővé. A szerző a mecénást „a köz jó nagy gondú és érdemű nevelőjének” nevezi.²²⁷

A bevezetésben arról ír, hogy a főhadnagy egy beszélgetés során Faludi Ferenc műveire utalva kifejtette,²²⁸ hogy születtek művek a „nemes emberről”, az „udvari emberről”, de a szegény „Pásztor Emberről”, aki „Istennek, Embernek, Hazának” oly sok hasznot hajt munkájával, megfélemeztek. Pedig nagy mulasztás a pásztorokat tudatlanságban, tanítás nélkül hagyni, hiszen ők értelmes emberek, és a haza hasznos polgárai.

A szerző hangsúlyozza, hogy Isten a szegény embereket is szép elmébéli tulajdonságokkal ruházta fel, és az, hogy nem tanulhatnak, nem az ő bűnük. Molnár János maga is szegény sorból származott, és soha nem tagadta meg azokat, akik közül jött, nekik akart használni, ismereteket nyújtani.

A pásztoremberekhez szólva kiemeli, hogy a könyv olyan hasznos munka, amelyet minden egyszerű ember, akit az Isten józan elmével ruházott fel, megért. Javasolja, hogy közös „kenyerezés”, „pipázás”, „faragás” közben, aki olvasni tud, olvassa fel a többieknek a könyvet. Igaz, „ritka a Pásztorok között, aki olvasni tudjon”, jegyzi meg a szerző, ezért a pásztorok gazdáihoz és gazdasszonyaihoz fordulva őket kéri, hogy „multság gyanánt vagy egyenes ösztönzéssel” olvassák fel a könyvet a „mezei tselédek jobbítására.” Hosszasan fejtegeti, hogy mennyivel többet érnének el a gazdák a szegény írástudatlan nép nemesítése terén a szép szóval történő oktatással, erkölcsnemesítő, tudást növelő könyvek felolvasásával, „mint a pattogó, durva fenyegetődéssel.”

A könyv első része a pásztorok Isten, a második része az emberek előtti megbecsüléséről szól. Bibliai történeteken keresztül mutatja meg, miért választott nép Isten szemében a pásztoroké. Példákkal bizonyítja, hány vitéz, fejedelem és próféta került ki a pásztorok közül. A második részben a szerző leírja, milyen sokféle dolgot köszönhet a nemzet a pásztoroknak. Az ő érdemük az asztalra kerülő „jó ízű hús”, a „meleg ködmön”, a „tsizma”, de a „vitéz gyors paripája” is.

A pásztor alapvető dolga az állatok őrzése, nevelése, de ezen kívül más módon is elősegítheti hazája és önmaga boldogulását. Ha „elkerüli a lélekvesztő henyélést”, marad ideje olyan tevékenységek megtanulására, amelyek „a Pásztornak első dolgával is egybe-férhetnek.” Az állatok őrzése közben a mezőn a pásztorok foglalkozhatnak háló fonással, vagy a „fából készülő sokféle edénynek, kalánnak, tányérnak, vedernek, igának, járomnak” készítésével. Ezek a mesterségek könnyen megtanulhatók, és egy értelmes ember hamar elsajátítja a fogásokat. A szerző javasolja, hogy az egyes vidékeken a pásztorok vezető emberei tartsanak tanácskozást, nézzenek körül, mit készítenek a környékbeli mesteremberek, mit árulnak a kereskedők, „s gondolják meg: nem lehetne

és az egyetemi tanács assessorává. A kortársak szerint kiváló tanár volt. 1784-ben II. József szepesi kanonokká nevezte ki. Húsz évet töltött itt elvonulva, csendes, de folytonos munkában, 1804-ben bekövetkezett haláláig.

²²⁴ Molnár János: Az anya-szent-egyháznak történeti. Mellyeket a régi, és utóbbi írók válogatott nyomdoka szerint egybe-szedett, és elé-adott. 1–4. köt. Nagyszombat, 1769–1788.

²²⁵ Molnár János-nak Jesus társasága szerzetes papjának a régi jeles épületekről kilentz könyvei. Nagy-Szombatban, 1760. Az akadémiai betőkkel. XXVIII p., 3 lev., 5–650 p., 7 lev., 11 t.

²²⁶ Petrovsky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei, midőn ötet a jó nevelésről való írásra ösztönözné. Posonyban és Kassán, 1776. Landerer Mihálynál. 3 lev., 397 p.

²²⁷ A buzgó katolikus Petrovsky család a Somogy megyei Bükkösd uraként szép barokk templomot építtetett a községben.

²²⁸ Faludi Ferenc: Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktató nemes ember (Nagyszombat, 1748); Faludi Ferenc: Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktató nemes asszony (Nagyszombat, 1748); Faludi Ferenc: Bölcs és figyelmes udvari ember (Nagyszombat, 1750).

é egyik Pásztornak az egyik Mester–ember példája szerént, a másikon, s a többinek egyebek nyomdoka-ként valamit próbálni, s arra szoktatni kised kortól a fiatalabb Pásztorokat?”²²⁹ Nézete szerint egyszerű módon, de szorgalommal és kitartással számos hasznot hozó egyéb tevékenységet is megtanulhatnak és végezhetnek a pásztorok napi munkájuk mellett. Ilyen például a gyógynövények gyűjtése, szalmából, vesszéből használati tárgyak készítése. „Jobbulni kell, igyekezni kell”, vallja a szerző, és ennek egy lehetséges útja az új dolgok megtanulása. Ez a szép hasznot is hozó tevékenység kettős értékű. Egyrészt az eladott árúkból befolyó összeg segíti a pásztor és családja megélhetését, másrészt elvonja őket olyan nem kívánatos dolgoktól, mint az ivás és a henyelés. Köztudott, hogy a pásztorok sok időt töltenek a mezőn éjjel és nappal. Ezt az időt sokan elvesztegetik, pedig lelkük épülésére, a természet megfigyelésével is eltölthetnék. Ebben kíván nekik segítséget nyújtani a Molnár János azzal, hogy a természeti jelenségeket közérthető stílusban, de tudományos alapon magyarázza, éppen azért, hogy a pásztorok megértsék ég és a föld titkait, változásának okait. Úgy gondolja, hogy a pásztorok a Nap, a Hold, a csillagok, a szivárvány, a szél, a tűz szemlélését tudatosabban végezhetik, ha vannak bizonyos alapvető ismereteik ezekről, és nem csak a tudatlanságból eredő babonákra hagyatkoznak.

A szerző kora új természettudományos eredményeit felhasználva magyarázza a Nap járását, a holdtölte és a holdfogyatkozás jelenségét, az „bújdosó tsillagok” mozgását, a szél keletkezését, a szivárvány megjelenésének okait, a villámlást és a mennydörgést, az árapályt a tűz és a víz, a meleg és a hideg, a fény, a színek problémakörét, a „levegőég” tulajdonságait, a szélmalom működését, sőt az elektromosságot is. Ezek mind olyan jelenségek, amelyekkel a pásztor nap mint nap találkozik. Molnár János fontosnak tartja, hogy mindezekről pontos, és tudományosan megalapozott fogalmi legyenek a mezőn élő embereknek. Értsék a jelenségek okait, és ne féljenek olyan dolgoktól, amelyek egyszerű érvekkel magyarázhatóak és így mindenki számára érthetőkké válnak. Részletesen ír például a Napról, mely „néha egyenesebben és meredékesebben, néha pedig harántékosabban ereszi a földre a sugárit. Emekkor több sugár el-tsúszik a fejünk fölött, s a földbe bé nem ereszkedik, azért télen, amikor történik, kevesebbet melegíti a földet. Nyáron ellenben, minthogy nagyobb karikát vet fejünk fölött, tovább melegít, s egyenesen több sugárt ereszt a földbe, azért melegebb sokkal a föld. Az a melegség meg-indítja a föld nedvességét, meg-aprítja s alkalmatossá teszi, hogy azt a gyökér magához szíjja. Így nevededik a fű, a fa...”²³⁰ A szivárvány jelenségének magyarázatakor például nem felejt el megjegyezni, hogy „gyermek költemény, hogy a szivárvány embert vagy békát szí maga felé.”

A természetben élő pásztor szoros közelségben él az állatokkal. A szerző véleménye szerint fontos, hogy aki állatokkal foglalkozik, ismerje is azokat. Szórakoztató, egyszerű formában, de mégis tudományos alapossággal tárgyalja a különböző állatok tulajdonságait. Érdekesképpen ír olyan, nálunk nem honos állatokról, mit például az elefánt, a tigris, az oroszlán, a párdúc, a teve, a majom, a strucc, de a könyv e részének gerincét az itthon ismert állatok leírása adja. Ír a medvéről, a farkasról, a lóról, a rókáról, a samáróról, a kutyáról, a sünről, a borzról, a mókusról, a vidráról, a menyérről, a hangyáról, a gólyáról, a galambról, a hollóról, a tyúkról, a fecskéről, a harkályról, a sasról, a méhekről. Az állatok külső és belső tulajdonságain, hasznán és kárán kívül érdekes és tanulságos történetekkel is fűszerezi a szerző ezeket az ismertetéseket.

Külön hangsúlyozza, hogy könyve olvasása hasznos, de szórakoztató is, és ami ennél fontosabb, továbbgondolásra, közös beszélgetésekre serkentő. Munkája végén olyan könyveket sorol fel a szerző, amelyek a szegény, iskolázatlan embereknek érthetőek és hasznosak.

A reformkorban is sokan gondolkodtak a köznépi helyzetének javításáról. Sasku Károly mérnök, aki 1842-ben tette közzé „A köz intézetekről” című írását, mely egy másik munkájával

²²⁹ Molnár János: Pásztor ember, avagy a pásztorok tanításáról két könyv. Posonyban, 1775. Landerer Mihály. p. 72.

²³⁰ Uo. pp. 86–87.

egybekötve Pesten jelent meg.²³¹ A rendkívül logikus felépítésű, egyszerű nyelvezetű írás olyan demokratikus, olykor utópisztikus, de eszményien szép társadalom- és oktatáspolitikai elveket hangoztat, melyek többsége napjainkban” sem valósult meg.

A szerző abból indul ki, hogy az állam feladata polgárai jólétéről gondoskodni. Olyan intézményrendszert kell kialakítani, amely a születéstől a halálig biztosítja a rászoruló emberek biztonságos és emberhez méltó életvitelét.

Mivel „mindenik elveszett vagy elnyomorodott gyermekben egy polgárt vesz a társaság”, már születésük előtt gondoskodni kell minden egyes állampolgárról. Sasku azt javasolja, hogy minden nagyobb helységben állítsanak fel államköltségen „szülő intézeteket”. A rászoruló várandós asszonyok már a szülést megelőző időben, mikor már nem tudnak nehéz fizikai munkát végezni, felkereshetnék ezeket az intézményeket. Itt könnyű „közhazsnú munka” fejében ételmezt, ruhát és orvosi felügyeletet kaphatnak. A szülést képzett, jól fizetett orvosok vezetnék le. A szülés után is az intézetben maradhatnának az anyák addig, míg megerősödnek annyira, hogy ismét munkába álljanak.

Gyakran előfordul, hogy egy anya gyermekét nem tudja eltartani, felnevelni. A nyomorban, ínségben, oktatás nélkül felnövő gyermekek sokszor bűnözővé válnak. Ezért ajánlja a szerző „gyermek-ápoló intézetek” felállítását. Itt államköltségen elfogadható körülmények között nevelkedhetnének a szegény sorsú gyermekek, akiket gyermektelen jómódú szülők örökbe fogadhatnának. Ide kerülhetnek olyan gyermekek is, akiket szüleik betegség, vagy egyéb okok miatt nem tudnak egy ideig gondozni. Az ellátás költségeit a szülő előre, vagy később, miután helyzete rendeződött, kifizetheti. A „gyermek-ápoló intézetekben” nőhetnének fel azok a gyermekek is, akikkel szüleik rosszul bánnak. Érdekes a szerzőnek az az álláspontja, hogy a gyermekeit kínzó vagy megrontó szülőktől az állam örökre vegye el a gyermekeket.

Az emberhez méltó polgári élet alapfeltétele a neveléshez és a tanuláshoz való jog. Mikor a gyermek eléri a hétéves kort, el kell kezdenie az iskolába járást. Sasku Károly kötelező, ingyenes, egységes állami oktatást követel, mind a fiú, mind a leánygyermekek számára. Úgy gondolja, hogy mivel „a gyermekekből válván utóbb a polgárok, vagyis a társaságnak tagjai, jussa van annál fogva a társaságnak arra, hogy magának olly tagokat növeljen, amilyenek által magát boldoggá tenni reméli.”²³² Az a szülő, aki nem küldi. gyermekét a „köztanházba”, veszítse el állampolgári jogait.

Az államnak kötelessége a legjobb, legkorszerűbb tanítási rendszert bevezetni az iskolákban. Az idő múlásával a rendszert javítani kell. A tanárok képzéséről és megfelelő fizetéséről is az államnak kell gondoskodnia. A „köz-növelésnek” a gyermek 12 éves korában kell befejeződnie. Ezután egy évig minden fiú és leány legyen köteles valamilyen mesterséget tanulni. A tehetségesebb gyermekek ezután magasabb iskolákat végezhetnek, gimnáziumba, egyetemre mehetnek, saját választásuk szerint. A felsőbb tanulmányokból Sasku Károly a leányokat sem kívánja kizárni. A közép- és felsőfokú oktatás is ingyenes legyen. Ne a vagyon, hanem a rátermettség döntse el, hogy ki tanulhat tovább. A katonáskodás ne legyen kötelező, csak aki kedvet és hajlandóságot éret a hadi élet után, az lépjen katonai pályára.

„Elérvén a polgári kort, a társaság tagjainak nincs többé szükségök a társaság közvetlen gyámságára” Minden állampolgár szabadon rendelkezhet sorsa felől. Mindig lesznek azonban olyan emberek, akik rászorulnak az állam segítségére. Akik nem találnak munkát, azoknak „köz-munkaházakban” kell munkát biztosítani. Minden helységben államköltségen állítsanak fel ilyen intézményeket, ahol a rászorulóknak megfelelő bérért olyan munkát végezhetnek, amelyre az adott helységben éppen szükség van. Az emberek ilyen módon „mind az éhenhalástól, mind a tolvajlástól, mind a koldulástól, mind az alacsony bűnös keresetnemektől megmenekednek”²³³ A

²³¹ Sasku Károly: A Kelet és a Nyugat népe. + A köz intézetekről. Pesten, 1842. Ny. Landerer és Heckenast. 40 p. – A két mű folyamatos oldalszámozással jelent meg. 'A köz intézetekről' című munka autográf cenzúrai példánya különbözik a nyomtatott változattól. OSZKK Quart. Hung. 1173.

²³² Uo. p. 29.

²³³ Uo. p. 34.

köz-munkaházak felállítása nem „jótétemény és kegyelem” az állam részéről, hanem „tartozás”. Az állam nem kívánhatja polgáraitól, hogy önként éhen haljanak, mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy – ha alacsony szinten is –, de minden ember megéljen. Ne segélyekkel alázzák meg a szegényeket, vallja a szerző, hanem biztosítsanak munkát számukra.

Az államnak nemcsak az egészséges, hanem a beteg és fogyatékos polgárokról is gondoskodnia kell. „Ha a társaság nem gondoskodik eléggé tagjai egészségéről: mit érnek akkor egyéb, bár legtökéletesebb intézkedései?” – vallja Sasku Károly. Minden nagyobb helységben közkórházakat kell felállítani, a járóbeteg ellátására rendelőintézeteket kell létesíteni, ahol jól fizetett, képzett orvosok várják a hozzájuk fordulókat. Azért szükséges, hogy a „köz-orvosok fizetése minél magasabb legyen, hogy gond nélkül éljen, annál nyugodtabb ésszel és részrehajlatlanabb szívvel orvosoljanak.”²³⁴ A gyógyítás teljesen ingyenesen történjen. Azt az orvost, aki pénzt vagy ajándékot fogad el a betegektől, el kell tiltani hivatása gyakorlásától.

A fogyatékosok számára köz-gyámházakat, az időseknek köz-ápoló házakat állítson fel az állam. „Nagyon méltó, hogy a társaság, kik őt gyámolították, gyengültök után viszont támogatást nyújtson... Így a társaság többi tagjainak nem lesznek terhökre, s nem lesznek kénytelenek a kegyelmökre szorulni.”²³⁵

A szerző úgy véli, hogy a „társaságnak nem csak biztosítani kell polgárai életét, hanem gyönyörűséggé is kell azt tenni.” Az állam feladata az egészséges levegő és víz biztosítása, a csatornázás, az útépités. Parkokat, sétautakat, a nép művelésére és színvonalas szórakoztatására szolgáló közművelődési intézményeket is az állam építsen. „Ezek használatát ingyen kell közzé tenni mindenkinek”²³⁶

Sasku szerint „halálok után is kell a társaságnak gondoskodnia tagjairól, hogy azok eltakaríttassanak... még pedig ingyen, mert úgy a szegényeket ki takarítja el? Hát még kimenni sem engedték ingyen az embert e nyomorulttá tett életből?” teszi fel a kérdést írása végén a szerző.

A könyv születésekor a szerző még nem tudhatta, hogy ő, akinek 18 könyve jelent meg nyomtatásban, és aki Széchenyi terveit segítve, a Tisza-szabályozás mérnökeként dolgozott, majd a szabadságharc idején századosként harcolt, mindenkitől elhagyatva egy józsefvárosi lakásban hal meg nagy nyomorban, és Eötvös József államköltségen temetteti majd el.

Sasku Károly szép, de mindmáig utópisztikus javaslatait olvasva, hihetünk abban, hogy a reformkorban bizonyára sokan értettek egyet a szerzővel.

Már a felvilágosodás időszakában politikusaink már felismerték, milyen nagy szükség van összbirodalmi szempontból is, a korszerű gazdálkodási módok megismertetése a köznéppel.²³⁷

Számos, a nép gazdálkodási szemléletén változtatni kívánó könyv jelent meg, ebben az időben. Elég, ha Nagyváthy János²³⁸ és Pethe Ferenc ez irányú úttörő munkásságára gondolunk.

²³⁴ Uo. p. 35.

²³⁵ Uo. p. 35.

²³⁶ Uo. p. 37.

²³⁷ Összefoglaló munka a témáról: Komáromi Sándor – Pálfi György: A magyar mezőgazdasági ismeretterjesztés 1100 éve. Kétegyháza, 2004. Dürer ny. 186 p., XXXII t.

²³⁸ Nagyváthy János (1755–1819) mezőgazdasági szakíró. Elszegényedett nemesi családból származott. Tanulmányait a miskolci református gimnáziumban és Sárospatakon végezte, ahol jogot és teológiát tanult. Losoncon tanítóskodott, majd a pesti egyetemen Mitterpacher Lajos mezőgazdasági előadásait hallgatta. 1782-ben katonának állt így ismerkedett meg Németország és Olaszország fejlettebb mezőgazdaságával. Nagyváthy Bécsben csatlakozott a szabadkőművesekhez, tagja lett „A Nagyszívűséghez” címzett páholynak. Bekapcsolódott a politikai küzdelmekbe is, 1790-ben három névtelen röpirata jelent meg. Közben dolgozott 'A szorgalmatos mezei gazda' című művén, mely 1791-ben, Széchenyi Ferenc támogatásával jelenhetett meg. A következő évben meghívást kapott Festetics Györgytől, hogy vállalja el uradalmának jószágkormányzó tisztségét. 1792 közepén Keszthelyre költözött. A 160 ezer holdat meghaladó hatalmas birtoktest ügyeivel foglalkozva kiderült, hogy a gazdasági előrehaladás egyik legfőbb akadálya a szakértelem, a gazdálkodásbeli hozzáértés hiánya. Ezért javasolta, hogy az uradalom belső szakember-szükségletének kiképzése céljából Keszthelyen mezőgazdasági tanintézetet állítsanak fel. 1797-ben Festetics nem tartott igényt további munkájára Keszthelyen. Nagyváthy Csurgóra költözött, gazdálkodott, és részt vett a helyi gimnázium dolgainak intézésében. Halála után négy könyve jelent meg, mind a négyet Csurgón írta.

Nagyváthy egész könyvsorozatot szentelt a korszerűbb gazdálkodás elemeinek összefoglalására. 1791-ben jelent meg „A szorgalmatos mezei gazda” című műve két kötetben, melynek kiadását Széchényi Ferenc segítette.

A könyv forrásai között számos német eredetű munkát sorol fel, legfőbb forrása azonban Mitterpacher Lajos „Elementa rei rusticae” című munkája volt. Művének felosztása többé-kevésbé követi ugyan Mitterpacher munkáját, a könyv számos része azonban eredeti megfigyeléseken, tapasztalatokon alapuló önálló munka.

Az első rész a földműveléssel kapcsolatos problémákat tárgyalja. A művelési ágak arányát fontosnak tartja, és erőteljesen hangsúlyozza a rétek fontosságát: „sokkal több rétnak kellene lenni – írta – mint szántó-földnek, mivelhogy a földművelésnek a lelke a barom és ennek trágyája”. A korszerű gazdálkodás egyik akadályaként említi a föld tagosíthatatlanságát, szétszórtságát, amiből szükségképpen adódik, hogy a haladás csakis a váltógazdálkodás bevezetésétől várható, ám az ugar eltörlését, rendszeres termőre fogását csak fokozatosan, a mindenkori viszonyok figyelembevételével javasolta. Jelentős szerepet kap Nagyváthy e művében a talajművelés, a gazdasági műveletek technikai fejlesztése. A hazai gyakorlatot megelőzve írt a töltető ekék és a talajtömörítő hengerek használatáról, azoknak előnyéről. A trágyázás biztosítása érdekében szólt a szakszerű trágyakezelésről, az istállótrágyát kiegészítő zöldtrágyázásról. Az állattenyésztés fellendítését szolgálták volna a takarmánytermesztés fejlesztését célzó különféle elgondolásai. A természetes kaszálók ápolása-gondozása mellett fontosnak vélte a mesterséges szalastakarmányok vetésterületének a kiszélesítését. A lóhere mellett főként a lucerna termesztését szorgalmazta. A lucerna, hangoztatta, kétszer annyi takarmányt ad, mint a lóhere, zölden etetve is jobb, mivel edesebb, hizlalóbb, magasabb tőle a tej zsírtartalma. Szárítani is könnyebb.

Művében nagy teret szentel a „közönséges baromtartás”-nak. Fontos feladatnak tartotta az állatállomány minőségi javítását, a tudatos tenyésztői tevékenység meghonosítását. Véleménye szerint a magyarországi állattenyésztés felvirágzásának négy nagy akadálya van. Barmainkat rosszul legeltetjük, rosszul viseljük gondjukat. A tenyészteni kívánt fajták megválasztásával nem törődünk. Az istállózó tartás és a szabad legeltetés harmonikus egyensúlyát javasolja. Nincsenek megfelelő istállóink. Amik vannak, célszerűtlenek, hiszen többségük, alacsony, levegőtlen, nehezen lehet őket tisztán tartani. Szorgalmazza a tehéntenyésztés mellett, a juhtenyésztést, melynek legfontosabb haszna a gyapjú, melyet iparilag lehet hasznosítani.

Fő művének mondanivalóját tovább mélyítette a már halála után megjelent „Magyar Practicus Termesztő” (Pest, 1821), a „Magyar Practicus Tenyésztő” és a „Magyar Házi Gazdasszony” (Pest, 1820) című munkáiban.

Egyetlen téma kifejtése során sem mulasztja el a valóság számbavételét. A természeti adottságok: a talaj- és éghajlati viszonyok döntő hatását hangsúlyozza. Behatóan foglalkozik a takarmányozással, azon belül is a rétek és legelők kérdésével. Az állattartással foglalkozva hangsúlyozza, Újra kiemeli: az értékes húst adó magyar szürke marhafajta mellett nagyobb gondot kellene fordítani a jól tejelő alpesi fajták behozatalára és elterjesztésére. Nézete szerint a tejgazdaságokban jóval nagyobb tisztaságot kellene biztosítani, hiszen itt a legnagyobb a fertőzés veszélye.

A „Magyar Házi Gazdasszony” olyan népfelvilágosító mű, mely a mindennapi gyakorlatból indul ki, és oda is tér vissza. A nők gazdaságban betöltött nélkülözhetetlen szerepével foglalkozik. Az első részben a szerző a gazdasszonyok sokirányú teendőit vizsgálja az év minden hónapjában. Részletesen leírja, hogy milyen munkákat kell elvégezni a gazdasszonynak egy év folyamán. A második részben „a szorgalmatos és eszes gazdasszony” képét rajzolja meg. A gazdasszony mindig mutasson példát az egész háznépnek. Legyen mindig tiszta ő maga, és a környezete is. Mivel a gazdasszony az első személy a házban, az ő feladata a takarékoság, a házi béke megteremtése, és a gazdával való mindenkori együttműködés. A harmadik részben a szerző a cselédek kiválasztásáról, és a velük való emberséges, igazságos bánásmódról ír. A negyedik rész a háztartás kérdéseivel foglalkozik, így a felkelés és a lefekvés idejével, a kenyérsütés és a mosás gyakoriságával, az éléstár

időnkénti megtöltésének fontosságával. A következő részben a szerző felhívja a gazdasszonyok figyelmét arra, hogy feljegyzéseket kell készíteniük mindenről, ami a házat illeti. Számba kell venni a jövedelmet, a kiadásokat, és pontosan kell az erről szóló feljegyzéseket vezetni, hiszen csak így lesz átlátható a gazdálkodás.

A könyv következő oldalain részletes útmutatásokat olvashatunk a jó kenyér sütésének módjáról, (mely a gazdasszony egyik legfontosabb feladata) a len és a kender fonásának, szövésének folyamatáról, a mosásról, a keményítésről, a szappanfőzésről, a gyertyakészítésről, az ecet és vaj, a gyümölcsbefőzés fortélyairól, az égetett szeszes italok készítéséről. A gazdasszonyra vár a zöldségek és a virágok termesztése, baromfiak nevelése, a sertéshizlalás és a disznóölés is. Ezekről a kérdésekről, szintén részletes gyakorlati tanácsokat olvashatunk Nagyváthy könyvében. Külön fejezetet szentelt a szerző a selyemhernyó tenyésztésnek, ami akkoriban új, de jövedelmező tevékenységnek számított. Részletesen írt a ház tisztán tartásáról, mint olyan dologról, mely az egészség fenntartását szolgálja. A Magyar Házi Gazdasszony a saját korában népszerű könyv volt, de ma is tartogat számunkra megfontolandó tanácsokat.

Pethe Ferenc²³⁹ élete fő alkotásának tekinthetjük a közel egy évtizeden át (1805–1814) megjelent több „Pallérozott mezei gazdaság” című művét. Az alcím jól jelöli a szerző célját: „melyet a magyar mezei gazdaság tökéletesebbítésére a haza természetéhez, s a nemzet állapotjához szabva theoretice és practice” írt. A könyv három kötetből áll, az első talajtani, általános és részletes növénytermesztési rész, a második kertészeti, szőlészeti, erdészeti ismereteket tartalmaz, a harmadik az állattenyésztés egyes ágait mutatja be.

Festetics György Pethe Ferencet egy, a Georgikon hallgatói számára jól használható átfogó mezőgazdasági munka összeállítására ösztönözte. Festetics ígéretet tett ugyan a kiadás támogatására, de a mű nem felelt meg az oktatás igényeinek nehéz nyelvezeté, és túlságosan részletező előadásmódja miatt. Pethe távozott az intézményből, így támogatás híján a könyv kiadása megakadt. 1801. december 8-án a Magyar Hírmondóban előfizetési felhívást közölt a szerző, de természetesen nem jelentkeztek elegendően ahhoz, hogy ki lehessen adni a könyvet. Végül Esterházy Miklós személyében talált támogatóra Pethe, kinek adományából 1805-ben megjelenhetett az első kötetet. A második kötetet 1813-ban, Pozsonyban, a Belnay Nyomdában készült el, és a szerző ezt a saját erejéből adta ki. A harmadik kötet csak fejezetenként jelenhetett meg a Nemzeti Gazda mellékleteként.

Pethe a paraszti élet megjavításának lehetőségeit kutatta művében hihetetlenül alapos, tudományos körültekintéssel, enciklopédikus módon. Két fő forrása volt a könyvnek, Beckmann: Grundsätze der teutschen Landwirtschaft, és Albrecht Thaer: Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft című műve, amely a korabeli angol módszereket ismerteti. Pethe ezeket az eredményeket veti össze a magyar helyzettel, s óv attól, hogy vakon kövessük a külföldi módszereket, hiszen „az idegen konyhán főtt kása meg szokta égetni a magyar száját”²⁴⁰

Pethe a bér munkán alapuló gazdálkodás híve. Lépten-nyomon megemlíti, hogy olyan tanácsokat akar adni, amelyek a szegény népnek hasznosak, ugyanakkor minden rendű és rangú lakos is találhat hasznos információkat a könyvben.

A szerző szerint a legfontosabb a tudatos belterjességre törekvés, a forgórendszer bevezetése és az ipari növények termesztése, a természet tudatos kiaknázása, valamint a munkaerő egyenletes eloszlása az év minden napján. A mű semmiféleképpen nem pusztán elméleti. Nagyon gyakran számítási példákkal, is alátámasztja eszméit, és gyakorlati útmutatásokat is közöl.

A talajvizsgálat területén még töretlen úton jár, mégis ír a szántás és kapálás jelentőségéről, a talajfajtákról. Éghajlat szerint csoportosítja a hasznos növényeket, felismeri a trágyázás jelentőségét. Javaslatot tesz a nemesítés módszerére és a takarmánytermelésre is, ami akkor még nem volt elterjedt.

²³⁹ Róla lásd korábbi jegyzetünket!

²⁴⁰ Süle Sándor: Kiszántói Pethe Ferenc. 1762–1832. Bp., 1964. Akadémiai Kiadó. p. 114.

Fontosnak tartja a lakóhelyhez közel egy kis konyhakert kialakítását, zöltségek és gyümölcsök ültetését, kút kialakítását.

Csemeteiskolák és faiskolák kialakítását szorgalmazza, részletesen írt a telepítésről, pótlásról, kitermelésről. Fontosnak tartotta, hogy az erdész ismerje a botanikát, természethistóriát, számtant, mechanikát, építészetet, könyvelést.

Az állatok megválogatását is éghajlathoz, talajhoz és tájhoz kötötte, és a mennyiség sem volt mellékes számára, ami a megtermelt takarmány és a terület függvénye.

Technikai érdemei közé tartozott az eke, a borona, a henger, a rétgyalu és a szélmalom hazai terjesztése, és részletes bemutatása.

A saját korszakára csak viszonylagos hatást gyakorolt, mert a könyvét „elevenvérű, virgonc elméjű, le nem kötözött eszű, de mérsékelt okoskodású, egyenes ítélettételű, kinyílt szívű hazafiakhoz”²⁴¹ írja, s a kérdés az, mennyi ilyen ember élt akkoriban hazánkban. Az utókor számára azonban művei igen nagy segítséget jelentettek, hisz jóformán csak kivonatoló munkát kellett végezniük, tárgyukhoz, újat nem tudtak hozzáadni. Céljaival Pethe annyira megelőzte a kora gazdasági, társadalmi és technikai viszonyait, hogy szava nehezen jutott el az emberekhez, annak ellenére, hogy ő minden igyekezetével azon volt, hogy műveivel hazáját szolgálhassa.

A reformkori széleskörű gazdasági felvilágosító irodalomból kiemelhetjük Balásházy János²⁴² munkásságát. Sárospataki, löcsei és kassai jogi tanulmányai után, 1816-ban, egy évig a keszthelyi Georgikonban gazdászatot tanult. 1824-től gazdasági cikkeket publikált különböző lapokban. Célja a gazdasági felvilágosítás volt. Úgy gondolta, hogy hazánk elmaradottságának a nép mélyeséges tudatlansága az oka, ezért minden írásával a mezőgazdaság korszerűsítését próbálta szolgálni. 1829-ben Sárospatakon látott napvilágot egyik fő műve a „Tanácsolatok a magyarországi mezei gazdák számára”. Ebben, mint sok elődje és kortársa a „honi gazdaságbeli szorgalomnak akadályairól s orvoslása módjairól” írt. Külföldi példákat is alapul véve, azokat a hazai viszonyokhoz alkalmazva a belterjes mezőgazdaságot részesítette előnyben. Széchenyi Istvánt megelőzve szorgalmazta a hitelek bevezetését, mely segítségével fellendülhet a mezőgazdasági termelés. A nép felvilágosítását szem előtt tartva az iskolák tananyagának korszerűsítését, a felnőtt gazdálkodó lakosság műveltség emelését, az egyesületi élet kibontakoztatását igyekezett propagálni.²⁴³

Sokat fordított, főleg juhtenyésztési témájú műveket, de ezeket a kor szokásának megfelelően saját megjegyzéseivel, tapasztalataival egészítette ki.²⁴⁴

Neve széles körben ismertté vált, amikor közzétette „Az okos gazda, vagy gazdasági tudomány”²⁴⁵ című munkáját. A tanítóknak, és a nép írástudó fiainak szánt ismeretterjesztő mű, kérdés-felelet formában megírt egyszerű, érthető nyelvű mezőgazdasági munka. A gyakorlati példákat, színes történeteket és nevelési tanácsokat is tartalmazó műhöz, egy tanulságos kisregényt is csatolt a szerző, mely egy külföldről hazatért fiatal gazda, Kovács József működésén keresztül mutatja be a mezőgazdaság helyes fejlesztésének útját.

Debrecenben a harmincas évek végén jelent meg egy kétkötetes fontos műve, „A háztartás és a mezei gazdaság tudománya”,²⁴⁶ amely átfogó agrártudományi mű. Első részében²⁴⁷ a

²⁴¹ Uo. p. 149.

²⁴² Balásházy János (1797–1857) középiskoláit a sárospataki református kollégiumban végezte, majd Lőcsén és Kassán jogot, 1816-ban pedig a keszthelyi Georgikonban gazdászatot tanult. Anyagi viszonyainak romlása miatt 1833 végén elvállalta Vay Ábrahám gróf tiszántúli birtokainak jószágigazgatói tisztségét. 1835-ben Debrecenbe költözött, földet vásárolt és gazdálkodott, gazdasága azonban hamarosan csődbe ment. Jelentős életművet hagyott maga után, az agrártudomány népszerűsítése terén végzett munkássága kiemelkedő.

²⁴³ Ez a műve 1845-ben, Széchenyi István 'Hitel' című munkájával együtt Marczibányi Jutalmat nyert.

²⁴⁴ Balásházy János: Gyűjtemény a juhtenyésztésről. 1–2. köt. Kassán, 1827. Ny. Werfer Károly. XXII, 2, 151, 1 p.; XII, 327, 1 p.; Ujabb tapasztalások a juhtenyésztés tárgyában. Sárospatak, 1833. Ny. Nádaskay András. 198, 5 p.

²⁴⁵ Balásházy János: Az okos gazda, vagy gazdasági tudomány kérdések és feleletekben. Pest, 1830. Trattner és Károlyi. 8, 100 p. – E munkája nyomán lett tagja a Magyar Tudós Társaságnak.

²⁴⁶ Balásházy János: A háztartás és mezei gazdaság tudománya. 1–2. köt. Debrecen, 1838. Ny. Tóth Lajos. XXXII, 33–338 p.; XVI, 17–446 p.

mezőgazdasági üzemtan számos lényeges kérdésével foglalkozott. Hangsúlyosan szerepelt a könyvben a birtokszerzés és eladás kérdése éppúgy, mint a haszonbér előnyei és hátrányai, a gazdasági fejlesztés lehetséges módjai, valamint a mezőgazdasági hitel kérdése. Hazánkban Balásházy az elsők között foglalkozott a gazdák társulásának lehetőségeivel. Népszerűen, példákkal alátámasztva foglalkozott azzal, hogy milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie egy jó gazdának, hogyan lehet a csőd szélére került gazdaságokat megmenteni. A második kötetben korábbi népfelvilágosító jellegű műve anyagát kibővítve, kiegészítve írt a szőlészet és borászat valamint az erdőszet tudnivalóival.

Balásházy János méltatlanul mellőzött alakja a magyar felnőttképzésnek.²⁴⁸ Tudományos tevékenysége a korabeli legújabb külföldi, főként a német agrár szakirodalomra támaszkodik, de sokat merített a hazai elődök, Pethe Ferenc és Nagyváthy János munkáiból is. Természetesen személyes tapasztalatai is formálták nézeteit.

A mezőgazdaság jövőjét ő is a belterjességre történő fokozatos átállásban látta, meg volt győződve arról, hogy a tagosítás, és az állattenyésztés fejlesztése együtt jó eredményeket hozhat. Tudta, hogy a korszerű növénytermesztés csak a váltógazdálkodás alkalmazása útján lehetséges. Ennek akadálya az egyéni birtokok hiánya, a földek szétszórtsága, és a megszokott nyomásos gazdálkodás. Nézete szerint a szabad váltógazdálkodás csak magánbirtokokon valósítható meg. A mezőgazdaság fejlődése nem lehetséges a tagosítás keresztülvitele, törvényes rendezése nélkül. Külön kiemelte: rendszeres trágyázás nélkül a gazdálkodás elképzelhetetlen. Tudományos, és a népnek szóló ismeretterjesztő műveiben is azt hangoztatta, hogy kalászos növény után soha ne kalászos, hanem takarmány- vagy kapásnövényt termesszenek. Úgy gondolta, hogy az „egyik növény a másiknak mintegy megkészíti a földet.”

A magyar nyelvű egészségügyi és gazdasági felvilágosító irodalom kibontakozását a kormányzat támogatta, az ilyen tárgyú művek megjelenését is ösztönözte. „A felvilágosult abszolutista állammodell egyik ... alappillére a jó munkabírási, egészséges polgár, aki ilyen módon mindenben segítőtársává válik az uralkodónak. ? [...] Az egészségügy volt az a terület, ahol az uralkodói elgondolások szerencsésen találtak az egyéni boldogulásukért és a jobb életkörülményeikért küzdő polgárok szándékával.”²⁴⁹

Jellemző példa Kis József orvos²⁵⁰ 1794-ben megjelent műve az „Egészséget tárgyazó katechismus a' köznépnek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egésségjüket betsülni és örizni”.

A szerző műve előszavában az iskolák, és az egyház felelősségét emeli ki. Az iskolában a gyermekeknek az egészséges életmóddal kapcsolatos kérdésekről éppúgy hallaniuk kell, mint „akármely tudomány” alapvető tételeiről, az írástudatlan népet pedig a papok tanítsák az egészség fenntartásával kapcsolatos alapvető tudnivalókra.

A könyv két nagy részre tagolódik. Az első rész az egészségről, a második a betegségekről szól a szerző. Az első részen belül három szakaszt különít el a szerző: Az egészségről közönségesen; Azon okok, melyek közönségesen az embernek egészségét ronthatják; Azon okokról, melyek közönségesen a gyermeknek egészségét ronthatják. Az első rész első szakaszában a vallás felől közelíti meg az egészség kérdését. Miért szükséges az, hogy az ember egészséges

²⁴⁷ A mű első kötetét az Akadémia nagydíjban részesítette.

²⁴⁸ Legutóbb megjelent, a felnőttképzés történetével foglalkozó munka alig három bekezdést szentel Balásházy tevékenységének, lásd: Bajusz Klára – Filó Csilla – Németh Balázs: A magyar felnőttoktatás története a XX. század közepéig. Pécs, 2004. PTE TTK FEEFI. pp. 83–84.

²⁴⁹ Kapronczay Katalin: Orvosi és egészségügyi felvilágosító irodalom a 18. századi Magyarországon. = *Lega Artis Medicinæ* 10 (2000) No. pp. 458–462.

²⁵⁰ Kis József (1765–1830), miután 1790-ben orvosdoktorrá avatták Széchényi Ferenc gróf udvari orvosaként 34 évig szolgálta a családot. Munkája: *Egészséget tárgyazó katechismus a' köz-népnek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egésségjüket betsülni és örizni.* Sopronban, 1794. Nyomt. Sziesz Kláránál. 3 lev., 138 p., 1 lev. – 2. bőv. kiad.: Sopronban, 1796. Szisz Klárának nyomt. műhelyében. 4 lev., 234 p., 1 lev.

legyen? Azért, hogy Istenének és önmagának szolgálhasson, szól a válasz. A korszak gondolkodására utaló tipikus kérdés a katekizmusban az, hogy vétkezik-e az ember, ha megbetegszik. Kis József úgy vélte, hogy a környezetét elhanyagoló, mértéktelenül élő ember könnyen megbetegszik, és alapvetően vétkes saját állapotát illetően. Ha egy gyermek betegen születik, akkor az vagy a szülők „feszlett, fajtalan élete”, vagy a várandós anyák helytelen életmódja miatt van.

Könyve második részében a szerző a tiszta levegő, az egészséges ételek és italok, az alvás és a mozgás fontosságáról ír. Emellett jellemző képet kaphatunk könyvéből a korabeli falusi lakóhelyek egészségromboló hatásáról, arról, hogy a nedves, levegőtlen otthonokban az állatokkal és beteg családtagokkal együtt élő emberek egészsége milyen veszélyeknek van kitéve.

Az „eledelekről” szóló fejezet számos, ma is helytálló gondolatot tartalmaz. A szerző szerint a megfelelően összeállított étrend, a bőséges gyümölcs- és zöldségfogyasztás sokban hozzájárul az egészség fenntartásához. Ebben a fejezetben a szerző népszerű formában írja le a táplálék útját és felszívódását a szervezetben. Kitér az ételfogyasztás helyes mennyiségének, fűszerezésének kérdéseire. Gyümölcsök jó orvosságok – vallja. Hangsúlyozza, hogy kevés húst együnk, és mindig ügyeljünk arra, hogy egészséges, frissen levágott állat húsát fogyasszuk. Felhívja a figyelmet az edények tisztán tartására, a túl meleg vagy túl hideg étel és ital káros hatására.

Az italokról szólva hangsúlyozza, hogy a tiszta, friss víz a legjobb szomjúságoltó. Ha nem vagyunk meggyőződve a víz tisztaságáról, fogyasztás előtt forraljuk fel. A borról az a véleménye, hogy mértékletesen nem árt, mert „vidámít”, de gyerekek ne igyák. A sör, ha jól van elkészítve, akkor „alkalmas ital, sőt táplál is, de sokkal alább való ital a jó friss víznél.”

A könyvből megtudhatjuk, hogy a gyerekek abban az időben „festett cukrot” kaptak nyalánkságként, melyet a szerző mélyen elítél. A dohányzásról és „tobákolásról” Kis József azt írja, hogy „mind a’ kettő olyan szokás, melly nélkül ellehetne minden ember”, éppen úgy, mint az akkoriban széles körben divatba jött „meleg italok” („herbaté, kávé, tsokoládé”) nélkül.

A szerző fontosnak tartja a pihenést az ember egészsége szempontjából. Alvásidő alatt szükséges a csend, a jó levegő és a jó fekvőhely. Paplant, pokrócot ajánl ágyneműnek a nagy dunyhák, nagy tollas párnák helyett. A szobában ne legyen nagyon meleg éjszakára – hangsúlyozza.

A következő fejezet a mozgásról szól. Először is leszögezi, hogy az egészség fenntartásához feltétlenül szükséges a testmozgás, hiszen ez erősíti a testet. Aki nem végez mozgást, az előbb-utóbb beteg lesz. Duplán szükséges a mozgás, azoknak, akik túl sokat esznek – vallja a ma is helytálló nézetet a szerző. A mozgásról írva kifejti, hogy nem elég a séta, ajánlatos a „lovaglás, kotsizás, fa-vágás”. Érdekes gondolatokat fogalmaz meg a táncsal kapcsolatban, melyet – „mint bódult kerengést” – kifejezetten elítél. Különösen keményen szól a kor női ruhadivatjáról, azokról a leányokról, akik a táncmultságok alkalmával „hogy vékony derekok legyen, szorongattyák magokat.”

Kis József könyvének talán az Elme-Indulatokról szóló része a legérdekesebb. Ezek az indulatok: a harag, a gyűlölet, a félelem, a megijedés, a mély szomorúság, a szégyen, az „eláradt szeretet”, a hirtelen nagy öröm. A szerző szerint arra kell törekedni, hogy mindig az ész győzzön az indulatok fölött. A szomorkodóknak szóló tanácsa a következő: „keressék a vígasságot.”

A könyv következő fejezete a gyermekkel foglalkozik. Kis József nyomon követi a kisgyermek fejlődését a születéstől kezdve az iskoláskorig. Megállapításai, tanácsai közül sok ma is követhető. Hangsúlyozza, hogy a gyermek önálló lény, éppen ezért az ápolás és a nevelés során a gyermek szükségleteiből kell kiindulni. A szülő az, aki elsősorban felelős gyermeke egészségéért. A szülőknek ezért minden tőlük telhetőt meg kell tenniük azért, hogy a gyermek tiszta, jó levegőjű, egészséges környezetben nőjön fel. Ez nem igényel túl sok anyagi ráfordítást, csak figyelmet és felvilágosult gondolkodást. Kitér arra, hogy nem szabad a kisgyermeket túl korán, erejét meghaladó munkára fogni. Mint oly sok korabeli szerző, ő is nyomatékosan szól a testi fenyítés káros voltáról. Fontosnak tartja, hogy a gyermekek rendszeresen járjanak iskolába, ahol elsajátíthatják azokat a hasznos ismereteket, melyekre életük során szükségük lehet.

A könyv második részéből az olvasó érthető és világosan fogalmazott ismeretekhez juthatott betegségekről. A gyakorló orvos számos betegség tüneteit leírja, tanácsokat ad a gyógykezelésükre vonatkozóan. Emellett a gyakori balesetek során szerzett sérülések ellátásához (például: veszett kutya harapása, mérgező anyagok fogyasztása stb.) is hasznos gyakorlati útmutatást nyújt.

A reformkorban a neves gyermekorvos, Schoepf (Mérei) Ágost,²⁵¹ 1844-ben szenvedélyes hangú könyvben²⁵² hívta fel a szülők figyelmét a gyermekek testi nevelésével kapcsolatos súlyos hazai problémákra. A bevezetésben arról ír, hogy az általa alapított gyermekkórházban alkalma van nap mint nap szembesülni azokkal a komoly, és gyakran helyrehozhatatlan egészségügyi problémákkal, melyeket a nagyrészt a szülők idéznek elő, gyermekeik helytelen testi nevelése által.

Nézete szerint felelősség terheli az állam, és Pest város vezetőit, a gazdagokat, és mindazokat, akiknek hatalmában áll a közállapotokon változtatni, hogy a város szegénynegyedeiben annyi a beteg, nyomorék, és potenciálisan halálra ítélt kisgyermek. A szerző úgy gondolja, hogy a falusi földművelők gyermekei jobb egészségi állapotban vannak, mint a városokban, pincékben, nyomortanyákon összezsúfolódott szegény családok gyermekei. Pest külvárosaiban sötét, levegőtlen helyiségekben gyermekek tömege él, egész nap magára hagyatva. A dolgozó szülők „mákonnyal, vagy egy darab pálinkás kenyérral” érik el, hogy a kis gyermekek ne tegyenek kárt magukban, és egész nap bódultan fekdjenek, míg szüleik hazatérnek a munkából. „Ez nem egyéb, mint gyermekgyilkolás” –vallja a szerző. Az ilyen szülőkre „az orvos szava nem hat”, mert borzasztó szegénységük miatt képtelenek gondoskodni gyermekeikről. A szegény anyák nem tudják táplálni csecsemőiket, mert nincs tejük. Ha sikerül munkát kapniuk, és egy kis pénzt keresniük, rántott levessel és fekete kenyérral próbálják táplálni a kicsiket, akiknek „tejhez teremtett gyomroskái” nem bírják az ilyen táplálékot, és így „évenként több száz ártatlan kisdéd kínok közt leheli ki életét.” Gyakran előfordul, hogy „a beteg kisdéd sírása” a kétségbeesett szülőt durvaságra készíti, és végül sérülésekkel, „tört karral vagy lábbal” a kisgyermek kórházba kerül. Az ilyen gyermekek számára lelencházakat kellene létrehozni, mert az a gyermek, aki a kórházban esetleg meg is gyógyul, otthonába visszatérve megint veszélybe kerül. „A lenlenczház a gyermekkórház ikertestvére” –vallja a szerző, akinek véleménye szerint ezeket az állam támogatásával kellene sürgősen létrehozni.

Sajnos azonban nem csak a legszegényebbek gyermekeinek vannak súlyos egészségügyi problémái. „A közép- és felsőbb osztálybeli nők közt annyi a gyengélkedés s betegség”, hogy ezek gyermekei sem jönnek mindig egészségesen a világra. Hazánkban a leánynevelés régi rossz gyakorlata miatt a nők „már serdülésökben testileg s lelkileg elnyomorodnak”. „Ülnek ezek az élenkség, vidámság s fejlődés korában többnyire egész nap.” A mozgásszegény életmód, a szabad levegő hiánya, a szemet rontó állandó kézímunkázás, korán beteggé teszi a lányokat, akik aztán anyává válva ritkán adnak életet tökéletesen egészséges gyermekeknek. A kisgyermekek nevelésével kapcsolatos teljes tudatlanságuk is sok baj forrása. „Az anyák tele vannak balvélekedéssel” – írja Schoepf Mérei Ágost. A balvélekedések sorozata már a szoptatásnál kezdődik. Az anyatej a legtökéletesebb táplálék a csecsemő számára, de az anya csak akkor szoptasson, ha tökéletes egészségi állapotban van. „Nem levén elég teje az anyának, fogadjon dajkát.” Ha az anya nem szoptathat, és dajkát sem tud fogadni a család, előbb hígított tehéntejjel, a harmadik hónaptól levessel, az ötödik hónaptól főzelékkel táplálják a csecsemőt. A szerző részletesen szól a csecsemő étkezéséről, az alvás körüli problémákról, a sírásról, a bőrkiütésekről és kezelésükről, a fogzásról, a köhögésről, a különböző gyermekbetegségekről és kezelésükről. Külön

²⁵¹ Schoepf (Mérei) Ágost (1805–1858) orvos, az akadémia levelező tagja. Középiskolai tanulmányait Győrben és Sopronban végezte, majd Bécsben, Prágában és Páduában folytatott orvosi tanulmányokat. 1832-ben szerzett diplomát. 1839-ben Pesten gyermekkórházat alapított, mely tizenhárom évig állt fenn. 1836-tól az egyetem orvoskarának rendkívüli tanáraként működött. A szabadságharcban történt részvétele miatt a bukás után Törökországba, majd Angliába ment, Manchesterben telepedett le, és gyermekorvosként működött haláláig.

²⁵² Schoepf Ágost: Néhány szó általánosan megalapult gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz. Pesten, 1844. Ny. Landerer és Heckenast. 35 p.

kitér a himlőoltás fontosságára. Mint orvos, nem győzi hangsúlyozni, hogy „a jó nevelés mind a testet, mind a lelket természet alkotta sajátosságai szerint fejleszti”. Azt javasolja a szülőknek, tartsák meg az egyensúlyt a két terület között. Legyen a gyermek sokat levegőn, mozogjon eleget, ne sietessék szellemi fejlődését, mert „ez nagyon veszedelmes”. A korán tanulásra fogott, egész nap a szobában, feladatai felett görnyedő kisgyermek megbetegszik, és bár a szülők büszkék „ha az 5 éves fiú olvas, és a 10 éves philosophál”, ez mind az egészség rovására megy. „A szellem s a test fejlődése egy életkútfőből történik? „Az mi az egyik részre fölötte nagy mértékben fordítatik, a másiknak hiányzand” –vallja.

A fenti vázlatos áttekintésből, a példaként kiemelt könyvek ismeretéből jól látszik, hogy a felvilágosodás idején és a reformkorban sokan felismerték, hogy a nép, a felnőtt lakosság rászorul az általános szórakoztató és természettudományi, a mezőgazdasági, az egészségügyi ismeretek elsajátítására, melyre gyermekkorában nem volt alkalma. Ezért volt annyira fontos a felnőttképzés szempontjából az ilyen jellegű könyvek kiadása, melyekből most csak példaként ismertethetünk néhányat.

Diáktársaságok

Hazánkban a valódi egyesületi élet a reformkorban alakult ki és virágzott széles körben, Pesten²⁵³ és a vidéki városokban egyaránt. Ezt megelőzően azonban, már a felvilágosodás korában alakultak iskolavárosainkban ún. „irodalmi diáktársaságok”, melyek elsősorban a magyar nyelv ápolását, a magyar nyelvű irodalom megismerését tűzték ki célul. Az egyesületek tagjai a nagydiákok, a felsőbb évfolyamok tanulói, teológus és joghallgatók, tehát fiatal elnöttek voltak. Önként vettek részt a munkában, szabályaikat maguk alakították ki, a döntéseket a tagok hozták. Munkájuk túlterjedt az adott iskola falain, ünnepeiken, rendezvényeiken a város lakossága is részt vett, társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül. „Jelentőségük nemcsak abban rejlik, hogy műveltebb olvasóközönséget neveltek, hogy sok író, költőt indítottak el az irodalmi pályán, hogy a magyar nyelvű irodalom alkotásait ismertté tették szélesebb körök előtt, ... hanem abban is, hogy ezekben a társaságokban nőtt fel a magyar polgári átalakulás és haladás harcok követelője, a Fiala Magyarország nagyszerű gárdája.”²⁵⁴

Az iskolai diáktársaságok felvilágosodás- és reformkori történetét részletesen és alaposan feltárta a szakirodalom.²⁵⁵ A szerzők feldolgozták a társaságok kéziratos iratanyagát, az emlékiratokban, levelezésekben található adalékokat. Történetek kísérletek a korabeli sajtóban a magyar irodalmi diáktársaságokról megjelent híradások feltárására és feldolgozására is²⁵⁶, ezen a területen azonban még sok a hiány. A diáktársaságokról készült összes eddigi munkák alapvetően irodalmi szempontból tárgyalták a témát, a szerzők kevés figyelmet fordítottak a diáktársaságok tevékenységének pedagógiai-andragógiai szempontú értékelésére.

²⁵³ Vö.: Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp., 2005. L'Harmattan Kiadó. 295 p. (A múlt ösvényén)

²⁵⁴ Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. p. 9.

²⁵⁵ Bodolay Géza alapvető munkáján kívül összefoglaló, teljességre törekvő mű: Kovács Sándor: A soproni ev. lyceumi Magyar Társaság története 1790–1890. (Sopron, 1890); Tolnai Vilmos: A pozsonyi ág. Hitv. Evang. Lyceum ifjúsági önképző körének története (Pozsony, 1896); Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén (Kolozsvár, 1943); Benkő Samu: A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára (Kolozsvár – Bukarest, 1957. pp. 46–57.); Bán Imre – Julow Viktor: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában (Bp., 1964); Kilián István: Irodalmi diáktársaság Miskolcon a reformkorban (Miskolc, 1972); Csorba Sándor: Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban (Bp., 2000).

²⁵⁶ Horváth Szilvia: A soproni Magyar Társaság a korabeli sajtó tükrében (1790–1828). = Soproni Szemle 44 (1990) pp. 255–268., 3 t.; Fehér Katalin: 18. századi irodalmi diáktársaságaink és a sajtó. = Magyar Könyvszemle 116 (2000) No. 3. pp. 378–389.

Az első társaságok az 1780-as évek elején keletkeztek a katolikus papi szemináriumokban, királyi akadémiákon, és a pesti egyetemen.

A felvilágosodás korában alakult társaságok céljai között elsődleges helyet foglal el az iskolai tananyagon túlmutató művelődés, a korabeli világ eseményeiről való tájékozódás igénye, a magyar nyelv- és irodalom művelésének eszméje.

Tudnunk kell, hogy a társaságok tagjai, bár még valamilyen oktatási intézményben tanultak, fiatal felnőtt korúak voltak, és kezdeményezéseik nem felülről jövő ötletek megvalósításaiban merültek ki, hanem az ifjak maguk alakították társaságaikat, és határozták meg azok programját.

A felvilágosodás kori magyar lapok, és a diáktársaságok között többrétű kapcsolat alakult ki. Szinte minden diáktársaság könyvtárat gyűjtött a tagsági díjakból, a tagok és támogatóik (írók, szerkesztők, más mecénások) könyvadományaiból. Elsősorban a felvilágosodás kori irodalom és nyelvművelés kérdései érdekelték őket, de olvasták a tudományos irodalmat és a korabeli magyar nyelvű időszakos sajtót is. A magyar hírlapok és folyóiratok közül szinte valamennyi járt a társaságokhoz, hiszen vagy előfizettek rájuk, vagy ajándékba kapták őket. A soproni társasághoz járt a „Mindenes Gyűjtemény”, a „Magyar Kurír”, a „Hadi és Más Nevezetes Történetek”, és folytatására a bécsi „Magyar Hírmondó”, majd a „Magyar Mercurius”. 1806-ban előfizettek a „Hazai Tudósítások”-ra, később a „Tudományos Gyűjtemény”-re. 1814 és 1818 között a volt tag, Döbrentei Gábor ingyen küldte a társaságnak az általa szerkesztett „Erdélyi Muzéum”-ot. A lapokat gyakran közösen olvasták és vitatták meg, így naprakész ismereteik voltak a hazai és külföldi politikai és szellemi élet eseményeiről. A társaságok tagjai tehát olyan műveltségre és tájékozottságra tettek szert olvasmányaik és a lapokból szerzett információk révén, amelyet az iskolai oktatás nem nyújtott nekik. Nemcsak maguk váltak rendszeres olvasókká, hanem az iskolából kikerülve, mint tanárok, papok, jogászok és tisztviselők későbbi környezetükbe, a különböző városokba és falvakba, az iskolákba és más intézményekbe is magukkal vitték, és ott is terjesztették az olvasás szeretetét, olvasóközönset neveltek.²⁵⁷

Az első magyar lapok szerkesztői könyvadományaikkal támogatták az irodalmi társaságokat. Lapjaikban rendszeresen beszámoltak a diáktársaságok működéséről, sőt gyakran közölték a diákok írásait is, sok tehetséges fiatal ezekkel kezdte meg irodalmi és tudományos pályafutását.

II. József uralkodásának kezdetén, 1782-ben, Gottfried Van Swieten javaslatára, megszüntette az egyházmegyei papnevelő intézeteket, és helyettük nagyobb állami szemináriumok (seminarium generale) felállítását rendelte el, Pozsonyban, Egerben és Zágrábban. Az uralkodó egy új, felvilágosult szellemű papi réteg nevelésére tett kísérletet az állami szemináriumok felállításával. A pozsonyi szeminárium 418 növendékkel 1784. tavaszán kezdte meg működését. 1785. nyarán, Rautenstrauch császári vizsgáztató biztos ellenőrizte mindhárom új intézmény működését. A szemináriumokban folyó munkával az ellenőr alapvetően meg volt elégedve, ám mivel a hallgatók a tananyagként előírt Frank György-féle egyháztörténetet túl hosszadalmasnak találták, egy, az egyházi körökben általános megbotránkozást keltő javaslattal álltak elő. Azt javasolták, hogy a katolikus szemináriumokban ezentúl Matthäus Schrökl wittenbergi protestáns tanár felvilágosult szellemű egyháztörténetét használják tankönyvként.²⁵⁸ Ekkor új tanterv bevezetéséről is intézkedtek, mely erősen csökkentette a dogmatika korábbi anyagát, és a tanulmányok utolsó, ötödik évének rendjét úgy változtatta meg, hogy abban teológiai ismeretek nem is kaptak helyet. A

²⁵⁷ Számos jeles író, tudós és közéleti ember nevelkedett e diáktársaságokban: pl. Sopronban Bárány Boldizsár ügyvéd, író, Döbrentei Gábor író, szerkesztő, Hrabovszky Dániel tanár; Kis János író, evangélikus szuperintendens; Pozsonyban Pázmándy Dénes reformkori liberális országgyűlési képviselő; Ráday Gedeon, a Nemzeti Színház főintendánsa, Tessedik Ferenc, Tessedik Sámuel fia, akadémiai tag; Debrecenben Csokonai; a pesti egyetemi társaságban Jankovich Miklós, régész és könyvgyűjtő; a pesti papi szemináriumban Dayka Gábor költő és tanár, Guzmics Izidor író, bakonybéli apát, Fejér György történész, az Egyetemi Könyvtár igazgatója; Kresznerics Ferenc nyelvész, tanár, Kultsár István szerkesztő; Péteri Takáts József író, kiadó – hogy csak a néhány legfontosabbat említsük közülük. Az iskolai diáktársaságok közönsszervező hatása rajtuk keresztül vált szinte társadalmi méretűvé.

²⁵⁸ Vö.: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiad. Bp., 1983. Akadémiai Kiadó. p. 515.

hallgatók gyakorlati természettudományi és gazdasági ismereteket, és népiskolai módszertant is tanultak. II. József 1786-ban az egri és a zágrábi szeminárium egyesítését, és Pestre helyezését rendelte el. 1788-ban a teológia tanulmányi idejét három évre szállított le, ismét jócskán megnyirbálva a dogmatika és a polemika tananyagát.

A pozsonyi és pesti papi szemináriumban, ezekben az években új nézetek, új, felvilágosult, világias szellem honosodott meg, nagyrészt az előbbieken vázolt intézkedések következményeként. Bizonyára ennek is köszönhető, hogy az első irodalmi diáktársaságot a pozsonyi kispapok alapították 1785-ben.²⁵⁹ A tagok névsorát átvizsgálva több, később a fejlődő magyar irodalomban és sajtóban is fontos szerepet játszó irodalmár-pap neve tűnik fel: Fejér György (ekkor 19 éves) prépost-kanonok, történész, az egyetemi könyvtár későbbi igazgatója, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Kultsár István (ekkor 25 éves), a *Hazai és Külföldi Tudósítások* című lap későbbi szerkesztője, Péteri Takáts József (ekkor 20 éves) író, Döme Károly (ekkor 20 éves) író, műfordító, Bertits Ferenc, (ekkor 19 éves) és mások. Az 1788-tól már intenzíven működő társaság²⁶⁰ célja a nemzeti nyelv- és irodalom megismerése és művelése volt. A tagok ünnepélyes fogadalmat tettek, hogy életüket és tehetségüket a nemzeti nyelv, és a hazai tudományosság felvirágoztatására fogják fordítani.²⁶¹

A pozsonyi kispapok szoros kapcsolatot tartottak fenn a *Mindenes Gyűjtemény* című komáromi ismeretterjesztő folyóirattal, és annak szerkesztőjével, a református Péczei Józseffel. „A pozsonyi szemináriumból” aláírással, vagy a szerző monogramjával jelzett írások 1789-től kezdve jelentek meg a lapban. Fejér György például több találós mesét, verset, történeti tárgyú írást publikált. A pozsonyi szemináriumban működő magyar társaság tagjai közösen olvasták a magyar irodalom jeles alkotásait. Fejér György tollából jelent meg egy magyar történeti tárgyú írás a hunok eredetéről és szokásairól.²⁶² A következő évben a komáromi lap arról adott hírt, hogy Fejér franciából Racine-t fordít. Az ifjú növendékpap ebben az írásában azt hangsúlyozta, hogy „...tsak az Anya nyelv az, melly különös ébresztő ösztönökkel bír a tudományok terjesztésekre, a Haza böldegítésére.”²⁶³

Döme Károly, a későbbi jeles író, ifjú papnövendékként, és a pozsonyi magyar diáktársaság tagjaként, szintén a „Mindenes Gyűjtemény” hasábjain tette közzé első próbálkozásait.²⁶⁴

A „Hadi és Más Nevezetes Történetek” című lap 1790-ben a következő tudósítást közölte a pozsonyi szemináriumban tanuló ifjak társaságáról és törekvéseiről: „Nem kevés örömmel értettük a napokban egy nagy érdemű Hazafinak leveléből, hogy a Pozsoni Szemináriumban a Nevendék Papok a közönséges Letzkéken Magyarúl kérdeztetnek, s a leg tisztább Magyarsággal felelnek a fel tett kérdésekre...Melly igen rajta vagynak átaljában a Tisztelendő nevendék Pap Urak Nyelvünk gyarapításán: bizonyítsák sok szép Magyar Verseik, mellyeket hova tovább nagyobb számmal s tökéletességgel botsátgatnak Világ eleibe. Tsak most egymás után négy rendbéli Verseiknek hozzánk való küldésével tiszteltek meg bennünket ezen jó növelésű palántái a Magyar Anyaszentegyház Kerttének...”²⁶⁵ Szintén a „Hadi és Más Nevezetes Történetek” közölte Fejér György „Arany alma” versét, melyet a pozsonyi növendék pap Péczeli Józsefnek, a „Mindenes Gyűjtemény” szerkesztőjének tiszteletére írt.²⁶⁶

²⁵⁹ A társaság működését ismerteti Bodolay Géza id. műve pp. 117–119.

²⁶⁰ Vö.: Bodolay Géza id. műve p. 117.

²⁶¹ Takáts Sándor: Péteri Takáts József. Bp., 1890. Hunyadi Mátyás Intézet. p. 11.

²⁶² A leg-első Hunnusok történetiből némely Andekdoták, és azoknak szokásaik. = Mindenes Gyűjtemény, 1789. II. negyed. VII. levél. pp. 99–105.

²⁶³ Mindenes Gyűjtemény, 1790. IV. negyed. X. levél. p. 155.

²⁶⁴ A Döme Károly nevével jegyzett „rejtett szó” elnevezésű feladványok között megtalálhatjuk Görög Demeter újságszerkesztő nevét, mint megfajtott kérdést. Mindenes Gyűjtemény, 1789. I. negyed. pp. 271–272.

²⁶⁵ Hadi és Más Nevezetes Történetek 2 (1790) Vol. 2. pp. 70–72.

²⁶⁶ Hadi és Más Nevezetes Történetek 2 (1790) Vol. 2. p. 373.

Arról is tudósított a korabeli sajtó, hogy élénk magyar nyelvű iskolai színjátszás is folyt a pozsonyi szemináriumban. „A Posoni T. T. Nevendék Papok , ezen két esztendőben két Magyar Víg Játékokat készítettek; egyiket: A Nevelők; másikat: Az Öreg fősvény nevezet alatt. El is játszották az el mult Farsangon, számos Magyar Uraságoknak jelen léteben, s nagy megelégedésekkel.”²⁶⁷ Az említett színdarabokat (melyek szerzője Fejér György volt) meg is jelentette a Társaság, és a kötet megjelenésére a sajtó útján hívták fel az érdeklődők figyelmét: „Azon víg Játékot, mellyet tavaly az érdemes Pozsonyi Nevendék Papság anyai nyelvünkön készített s jádzott, mostan közre botsátott ilyen tzim alatt: A Tisztségre Vágyódók. – Találatik Fűskúti Landerer Mihály, és a Nevendék Pap Uraknál 10 kr.”²⁶⁸

A sajtóból értesülhetünk arról is, hogy a pozsonyi növendékpapok később is megőrizték a magyar nyelv ápolásának igényét, a magyar nyelvű színjátszás hagyományát. Négy évvel később, 1794-ben erről a következőképpen tudósított erről a bécsi *Magyar Hirmondó*: „Az itt lévő nevendék-Papság is játszott három Magyar Játékokat, a Farsang utolsó napjain. Mind a három Játékok, jó erkölcsökre serkentő példákat foglaltak magokban, s ugyan azért még azok is nagyon gyönyörködtek benne, kiknek itéletek némelly rossz darabok által félre vitetvén, közönségesen minden teátrumi játékokat kárhoztattak. A teátrumi gyakorlásból még az a különös haszon is háramlott a Nev. papságra, hogy ez által magát a prédikálláshoz meg-kívántató tulajdonságokban is tökéletesítette. A Játszó személyek között olyan iffjú Papok is voltak, kik tsak ide lett jöveletektől fogva tanúlták meg, különös szorgalmatosság által anyai nyelvünket...”²⁶⁹

Hasonlóan felvilágosult szellem uralkodott a pesti katolikus papi szemináriumban is, ahol szintén működött egy, Dayka Gábor²⁷⁰ köré tömörülő magyar diáktársaság. A szeminárium vezetője, Wohlgemuth Fülöp sokat tett azért, hogy a magyar nyelvi törekvéseket előmozdítsa. Magyar könyveket és újságokat rendelt számukra, szorgalmazta a magyar nyelv tanulását a nem magyar anyanyelvű hallgatók és professzorok körében. „Pestről írja egy érdemes Hazánkfia, hogy az oda való Nevendék Papságnak első Igazgatója, s valóságos Attya, fő tisztelendő Wolgemuth Filep Úr, annyira kívánja elő mozdítani az Anyai Nyelvet, hogy kis Papjainak minden jeles Magyar Könyveket meg szerez; sőt számokra, maga költségen, a Magyar Újságokat is hordatja. Ezen nemes indulatú Hazafinak példás tselekedet, nem tsak a Magyar Nevendék Papokat indítva Szép Nyelveknek pallérozására; hanem fel serkentette még a született Horvát, Tót, és Német Iffjakat is, a Magyar Nyelvnek tanulására: úgy hogy közzülük már sokan nem tsak értik a Magyar Könyveket, hanem magyarul is beszélhetnek. – Örömmel irhatom (így folytatja szavait a Levél Író), hogy az ide való fő Oskolának más nemzetbéli Professorai is tanítatják magokat a Magyar Nyelvre.”²⁷¹

A pesti növendékpapok jegyezték azt a cikket is a „Mindenes Gyűjtemény”-ben, mely a magyar nyelv művelésének fontosságáról szól, és az előzőekben idézett, a „Hadi és Más Nevezetes Történetek”-ben megjelent cikk megállapításaira utal: „Gyalázatunkra szolgál..., hogy azok, kiknek nyelvek nem Magyar, buzgóbb indulattal viseltetnek nyelvünkhöz, mint sem némelly Magyarjaink”²⁷²

A pesti kispapok is jelentkeztek verseikkel a „Mindenes Gyűjtemény” hasábjain. Különösen érdekes az a vers, mely a magyar nyelv haláláról szóló látomást vetít élénk.²⁷³

A pesti szemináriumban is folytak magyar nyelvű színi előadások. 1809-ben, a „Hazai és Külföldi Tudósítások” adott hírt arról, hogy az uralkodó születésnapján a papnevelő ház ebédlőjében egy Zrínyi Miklósról szóló színdarabot adtak elő a növendékek. A lap a következőképpen méltatta az előadást: „Tiszta volt a Magyarság, buzdítók a kifejezések, szerentsés

²⁶⁷ Hadi és Más Nevezetes Történetek 2 (1790) Vol. 2. p. 276.

²⁶⁸ Hadi és Más Nevezetes Történetek 2 (1790) Vol. 2. p. 144.

²⁶⁹ Magyar Hirmondó [Bécs], 1794. I. pp. 422–424.

²⁷⁰ Dayka itt, a pesti szemináriumban írta költeményeinek mintegy egyharmadát. Vö.: Bodolay Géza id. műve p. 119.

²⁷¹ Hadi és Más Nevezetes Történetek 2 (1790) Vol. 2. pp. 121–122.

²⁷² Mindenés Gyűjtemény, 1790. IV. negyed. VI. levél. p. 87.

²⁷³ Álom. [A Pesti Szemináriumból]. = Mindenés Gyűjtemény, 1790. IV. negyed. XI. levél. pp. 169–173.

az előadás, hangos az öröm, mellyel a Fő rendű és Úri vendégek tellyes meg elégedésüket kinyilatkoztatták: de hasznát is tapasztalva tapasztaljuk az ilyen közönséges gyakorlásoknak; mert a játzó személyek az Oratori próbatételekben is a kimondásnak és mozgásnak alkalmasb és illendőbb voltával nem tsak másoktól, de előbbi saját módjoktól is szépen meg különböztetik magokat.”²⁷⁴

A pesti egyetemen is alakult egy magyar diáktársaság a magyar nyelv első professzorának, Wályi Andrásnak kezdeményezésére, 1791-ben. A megalakulásról hosszú cikkben adott hírt a bécsi „Magyar Hírmondó”.²⁷⁵

A társaság tagjai 1792-ben zsebkönyvet adtak ki, mely verses és prózai munkákat tartalmaz.²⁷⁶ A katolikus papi szemináriumok magyar társaságai mellett a protestáns kollégiumok és líceumok tanulói is törekedtek a magyar nyelv ápolására és művelésére. Több helyen alakult a 18. század utolsó évtizedében diáktársaság.

Kéziratok emlékek nem maradtak fenn a debreceni református kollégiumban Csokonai körül kialakult a „önképzőkörrel”, de a korabeli sajtó egyes híradásai áttételesen arról tudósítanak, hogy létezett egy kis társaság az intézményben, amely az európai irodalom megismerését, és a hazai nyelv művelését tűzte ki célul. A bécsi „Magyar Hírmondó”-ban jelent meg a debreceni kollégiumban a poétikai osztály vezetésével megbízott kiváló nagydiák, a 20 éves Csokonai Vitéz Mihály első nyomtatásban megjelent verse.²⁷⁷ Egy évvel később pedig a lap egy olyan cikket közölt Debrecenből, mely elismerő hangon szól a fiatal Csokonairól, fordításairól, és eredeti, még kéziratban lévő munkáiról. „Ebből olyan poétája lesz a Hazának, hogy szép és kényes gusztusú Tudóssainknak sem kell a szépségéért idegen nyelvek között keresgélni. Bár tsak számos Verseinek kiadására rá lehetne venni. Sok origináljain kívül vagynak fordítottásai is. Ezt az Iffjat szép eszéért, mind a Professzor Urak, mind Tanuló Társai, mind mindenek szeretik, betsülik.”²⁷⁸

A diáktársak egészen biztosan ismerték Csokonai első költői próbálkozásait, sőt arról is tudunk, hogy a költőnek és diáktársainak az volt a célja hogy a külföldi irodalom jeles alkotásait eredeti nyelven megismerhessék. Ezért a kör tagjainak egy-egy élő idegen nyelvet kellett tanulnia. Járatták az „Allgemeine Literatur-Zeitung”-ot²⁷⁹ is, melyből tájékozódtak a külföldön megjelent könyvekről, amelyek közül a legérdekesebbeket meghozatták, és nyelvtudásuk szerint elosztották egymás között, majd beszámoltak az olvasottakról.²⁸⁰

A soproni evangélikus líceum tanulói az 1780-as évek végén már előfizették, és érdeklődéssel olvasták a bécsi „Hadi és Más Nevezetes Történetek”, a „Magyar Kurír” és a komáromi „Mindenes Gyűjtemény+ példányait. Jelentős szerepet tulajdonítottak a korszak magyar nyelvű újságainak, hiszen az önművelés egyik legfontosabb eszközét látták bennük. Az újságok révén ismerkedtek meg a kor szellemi mozgalmaival, a magyar értelmiség törekvéseivel. A „Hadi és Más Nevezetes Történetek” című újság tudósított először a soproni Magyar Társaság 1790. március 20-án történt megalakulásáról. Az egyik alapító tag levelét szó szerint közölte.²⁸¹

Nem kell különösebben hangsúlyozni, hogy mekkora jelentősége volt a társaság működésének pedagógiai szempontból. Itt tapasztalták meg a tagok a közös nemes cél kitűzésének, a maguk alkotta szabályok betartásának jellemformáló erejét.

²⁷⁴ Hazai és Külföldi Tudósítások, 1809. No. 16. p. 33.

²⁷⁵ Magyar Hírmondó [Bécs], 1792. I. Toldalék. pp. 300–310.

²⁷⁶ A Pesti Magyar Társaság kiadásainak első darabja. Pesten, 1792. Trattner Mátyás. p. 164.

²⁷⁷ Magyar Hírmondó [Bécs], 1793. I. pp. 729–731. A vers címe: 'Broughton Religiói Lexikonára'

²⁷⁸ Magyar Hírmondó [Bécs], 1794. I. p. 482.

²⁷⁹ A rangos lap 1785-től 1849-ig jelent meg Jénában.

²⁸⁰ Az említett cikkből és Dobby Márton Csokonai-életrajzából tudjuk, hogy a költő olaszul tanult. Lásd: Dobby Márton: Csokonai élete és kortársak emlékezése Csokonairól. Bp., 1955. Magvető. p. 19.

²⁸¹ Hadi és Más Nevezetes Történetek 2 (1790) Vol. 2. pp. 705–708.

Fontos tény, hogy a soproni társaság megalakulása idején olyan felvilágosult szellemű rektor állott az iskola élén, mint Wietoris Jonathan²⁸², aki, mivel az ifjúság előtt sokszor az egyházi tantételekkel ellentétes racionalista kijelentéseket tett, az ortodox egyházi vezetés részéről támadásoknak volt kitéve.²⁸³ Kis János visszaemlékezéseiben a legnagyobb tisztelettel emlékezik meg a rektorról, aki lemondásáig, 1793-ig, örömmel támogatta a diákok törekvéseit. Ugyanígy a líceumi tagozat harmadik tanára, a Jénában végzett, és a felvilágosodás eszméitől megérintett Raics Péter is minden erejével segítette a magyar nyelv- és irodalom ügyéért tenni kívánó ifjakat.

Mint ahogy a fenti cikk első soraiból is kitűnik, a „Hadi és Más Nevezetes Történetek” szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel a megalakulás után röviddel, 12 könyvvel és lap első évfolyamának példányaival ajándékozták meg a társaságot.²⁸⁴ A társaság tevékenységéről a fennmaradt jegyzőkönyvekből tájékozódhatunk részletesen,²⁸⁵ de a korabeli újságok is folyamatosan tudósították olvasóikat a soproni ifjak munkájáról, gyakran közölve a társaság képviselőinek a szerkesztőkhöz intézett leveleit.

Megtudhatjuk például, hogy a diákok eljátszották az egyik társasági tag, Lakos János, „Hunyadi László” című drámáját 1792-ben. Az esemény azért olyan jelentős, mert ez volt az első magyar nyelvű színielőadás Sopron városában, és ez volt a Magyar Társaság tagjainak első nyilvános fellépése is.²⁸⁶

A bécsi „Magyar Hírmondó” adott hírt a diáktársaság 1793. november 4-i ünnepélyes üléséről, amelyen részt vettek a pártoló tagok, illetve ahol elhangzott Wietoris rektor beszéde.²⁸⁷

A tudósításból kitűnik, hogy 1792-ben választották meg tanárelnöknek Raics Péter professzort, aki aztán 1824-ig, haláláig irányította a soproni Magyar Társaság munkáját.

Wietoris Jonathan rektornak a „Magyar Hírmondó”-ban megjelent beszédét számos esetben idézi és elemzi a diáktársaságok történetével foglalkozó szakirodalom²⁸⁸, kiemelve a beszéd legfontosabb gondolataként azt, hogy a rektor szerint a társaság nem valami ártalmas és forradalmi elveket valló „Francz jakobinus Klub”, hanem teljesen ártatlan, politikai irányoktól elhatárolódó irodalmi kör. Érdekes tény azonban, hogy az egyházi előjárók, úgy tűnik, mégsem tartották annyira ártatlannak a társaság tevékenységét és a rektor hozzáállását. Az 1793-ban, Kőszegen megtartott egyházkerületi gyűlésen az iskola vezetését és személy szerint a rektort vádolták az intézményben uralkodó „szabados szellem” miatt.²⁸⁹ Ezután, valószínűleg mivel nem tehetett mást, Wietoris rektor benyújtotta lemondását, de a társaság, utódjának, Stanislaides Dánielnek a rektorsága alatt is viszonylag zavartalanul működött.

Egy 1796-ban rendezett újévi ünnepségükről ismét hírt adott a korabeli sajtó: „A sopronyi Magyar Társaság, sok főbb rendű Uraságok jelenlétében tartá e folyó esztendő kezdetével a maga első Ülését, mellynek alkalmatosságával, egynehány tagjai a Társaságnak résszerént természeti folyású Beszédekkel; résszerént Versezetekkel mulattatták a tisztes Gyülekezetet, úgymint: Sikos István, a Társaság Titkossa (Secretáriussa) béköszöntött, és a Magyar nyelv virágoztatásában fáradozók jutalmának vitatása után – boldog újj esztendőt jövendölt; Horváth Péter, Alagyas Verseiben, az idő sebes repülését és változásait rajzolgatta; valamint Ő utána, Itzés Mihály is. Tarr Mihály, az élet unalmáról panaszokodók okoskodásainak helytelenségét mutogatta, Zafó rámájára

²⁸² Wietoris Jonathan (1738–1802) evangélikus tanár. Tanulmányait Késmárkon, Sopronban és a jeni egyetemen végezte. Előbb Csetneken tanított, majd 1786-tól a soproni evangélikus iskola tanáraként, igazgatójaként működött.

²⁸³ Vö.: Györffy Sándor – Hunyady Zoltán (szerk.): A soproni liceum. Bp., 1986. Tankönyvkiadó. p. 55.

²⁸⁴ Görög Bárány Péterrel, Széchényi Ferenc titkárával küldte el a könyveket Sopronba. Vö.: Kovács Sándor: A soproni ev. lyceumi Magyar Társaság története 1790–1890. Sopron, 1890. Magyar Társaság. p. 12.

²⁸⁵ Vö.: Bodolay Géza id. műve pp. 126–133.

²⁸⁶ Hadi és Más Nevezetes Történetek 1 (1789) Vol. 1. p. 594. (csaknem szó szerint azonos szöveggel)

²⁸⁷ Magyar Hírmondó [Bécs], 1793. I. p. 377.

²⁸⁸ Vö.: Bodolay Géza id. műve p. 130.; Tolnai Gábor: A soproni önképzőkör. Bp., 1946. Anonymus. p. 203. (Századok és tanulságok 13.); Kovács Sándor id. műve p. 32.

²⁸⁹ Müllner Mátyás: A soproni evang. főtanoda története. A soproni gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt. Sopronban, 1857. Romwalter Károly betűivel. pp. 85–86.

vontt Verseiben; Manko-Büki Fodor József, a Megelégedésről szóllott; Gyarmathy János, a Filozofiát, s a Szép Tudományokat és Mestreségeket kínálgatta szállásválasztással Magyar hazánk két kebeleiben; végre Lakos József, hat lábú Verseiben bútsúzott a halgatók seregétől, s ajánlotta annak szívességébe a Nemes-Társaságot.²⁹⁰

1799 januárjában a „Magyar Kurír” hírt adott a soproni magyar társaság szokásos évi gyűléséről, melyen a magyar nyelv műveléséről szóló beszédek, és azt dicsőítő versek hangzottak el, számos előkelőség részvétele mellett. Az ünnepségre verses köszöntőt küldött Czinke Ferenc is, aki ekkor a soproni katolikus gimnázium tanára volt.²⁹¹

A Társaság 1804-ben adta ki a „Próbamunkák” című könyvet, melyben a tehetséges tagok és pártfogók verseit jelentették meg. Döbrentei Gábor titoknak sokat tett a könyv megjelentetéséért, még a szüenidő egy részében is Sopronban maradt. Írt a „Magyar Kurír”-nak, hogy az újság jelentse be a könyv megjelenését „az egész Két Nemes Magyar Hazának”. A levelet közölte a lap,²⁹² de a „Próbamunkák”-ról Schedius Lajos rangos, és külföldön is széles körben olvasott német nyelvű lapjában is jelent meg ismertetés.²⁹³

A felvidéki evangélikus iskolákban is szokássá vált, hogy a vizsgák végét a diákok magyar nyelvű, hazafias tartalmú színi előadással ünnepelték. Eperjesen például 1793-ban, a vizsgák végeztével rangos színelőadást tartottak a diákok, melyről beszámolt a sajtó: „... júl 11-én a magok ditséretes Examenjeket egy szép Magyar Víg-Játékkal (Komédiával) fejezték be, mellynek tzelja vala a mostani környüállásokhoz képest különösen meg – kívántató igaz Patriotismusra (Hazaszeretetre) való hathatós fel-buzdítás... Bár minden Teátromokban hasonló tárgyáról játszanának gyakrabban ez idő szerént, mintsem a szerelmeskedésekről, mellyekre éppen nem szükséges közönséges buzdítás.”²⁹⁴ – írta a „Magyar Hírmondó”.

A 18. század utolsó évtizedében Erdély legjelentősebb református kollégiumában, Nagyenyeden is alakult egy diáktársaság, melynek tevékenységéről szintén találhatunk érdekes tudósításokat a korabeli lapokban. Természetesen, mint az ország más iskoláiban, a nagyenyedi kollégiumban is rendszeresen olvasták mind a tanárok, mind a diákok a magyar nyelvű újságokat. Ezekből értesülhettek a sorra megalakuló magyar diáktársaságokról és azok törekvéseiről. Jól példázza ezt a „Magyar Kurír” egyik cikke, melyben egy, a kollégium akadémiai tagozatán tanuló nagydiák humorral átszótt levélben panaszkodik arról, hogy a debreceni és sárospataki ifjak irodalmi próbálkozásairól tudósítottak a lapok, a nagyenyediekről mindedig elfelejtkeztek, pedig a levélíró szerint ott is értékes munka folyik: „N. Enyed, 4-dik Febr. – Kedves Ur! – Miólta mind tsak várom, hogy az Ur az én Oskolai társaimnak naponként lett megvilágosittatásáról, és a szállás alaton vóltához képest alkalmas ki-palléroztatásáról, kedves Ujság leveleiben bár leg-kisebb emlékezetet tégyen, már egynehány szomorú esztendőket számláltam. Meg-vallom egy kis nemes irigységgel néztem, miképpen az Úr, a Pataki és Debretzeni Oskoláknak fényét, a két M. Haza felett gyakor izekben ragyogó sugárokkal ki-terjesztette. Holott az én társaimnak nem is a legnemtelenebb sárból formáltatott, elméjek nem hideg tűztől elevenített. Én tsak egy két sor Verset bátorkodtam (minthogy a Tejbe fulladt Légyről való fordítása hosszabbatska) az Ur eleibe botsátani, mellyeket nem régiben egy tanitványom Horátz II-dik Könyve 10-dik Énekéből, az alatt mig a gyengébbeket ugyan azon Ének meg-értésében gyakoroltam, fordításom egyszeri hallása után szemeim előtt irt. Azt reméllem tsak ezekből is – lehet hitelesen azt gyanítani, hogy ha közöttünk a gyermek így gondolkozik, a fel-serdültebben sem szunyodnak. Örvendjen az Ur, mi pedig ezer köszöneteket mondunk, a Magyar Múzsza hasznos fel-találásáért. Olly fáklya vala ez Társaimra

²⁹⁰ Magyar Hírmondó [Bécs], 1796. I. pp. 27–28.

²⁹¹ Magyar Kurír, 1799. I. pp. 93–94.

²⁹² Magyar Kurír, 1804. II. 95–96.

²⁹³ Zeitschrift von und für Ungern, 1804. No. 4. p. 261.

²⁹⁴ Magyar Hírmondó [Bécs], 1793. II. pp. 172–173.

nézve, melynek tiszta fénye az ő elméjében – is hathatos előmenetellel világolt. Nagy kár, hogy némelykor ki fogy a tápláló Olaj belőle.”²⁹⁵

A nagyenyedi magyar diáktársaság megalakulásáról is a „Magyar Kurír” adott hírt.²⁹⁶ Itt a soproninál már megalakulásakor népesebb, 35 főből álló társasággal találkozunk. Céljaik is széleskörűbbek, mint más társaságoké, hiszen itt nem pusztán irodalmi és nyelvvelési, hanem tudományos és pedagógiai törekvésekkel is találkozhatunk. Nem csoda, hogy 1791-ben a professzorok (köztük olyan neves és országosan elismert tudósok, mint Herepei Ádám, Benkő Ferenc, Bodola János²⁹⁷) elzárkóztak a társaság támogatásától, hiszen minden társasági összejövetel, bármilyen céllal is hirdették, felkeltette a francia forradalom elveinek terjedéstől rettegő hatóságok figyelmét.

Két évvel később a bécsi „Magyar Hírmondó” egy nagyenyedi színházi előadásról tudósít, melyen Voltaire Brutus című drámáját adták elő a diákok. (Nem kis bátorság kellett 1792. nyarán egy Voltaire darab iskolai előadásához.): „Az idevaló Reform. Kollégium rendszerént el jádzik minden esztendőben egy Teátrumi Darabot. Ezen bé vett szokása szerént, Jún. 29dikén, ama nevezetes Szomorú Játékot Voltér Brutusát jádzotta, leg alább is ezer Nézők előtt. Derekassan ment végbe a jádzás átallyában, főképp Orbán Péter nevezetű Iffjú, a ki Brutus személylyét viselte, úgy jádzott, hogy mindeneknek tökéletes meg-elégedéseket érdemlette.”²⁹⁸

Az említett társaságok tagjait a felvilágosodás problémái és a korabeli politikai, társadalmi, irodalmi és művelődési kérdések érdekelték és foglalkoztatták. Kapcsolatban álltak neves írókkal, könyvtárakat gyűjtöttek, olvasták a kor magyar irodalmi termését, folyóiratait és hírlapjait, összejöveteleiken saját műveiket olvasták fel és vitatták meg, színi előadásokat és irodalmi esteket rendeztek.

A jakobinus mozgalom bukása, Martinovicsék pere és kivégzése után kormányzat mégis betiltotta őket, egyedül a soproni társaság működhetett tovább.

A felvilágosodás kori diáktársaságok saját műveik kiadásával, és neves írók munkáinak közzétételével járultak hozzá a magyar könyvkultúra fejlődéséhez. Még jelentékenyebb volt a szerepük az olvasóközönség nevelése terén. A továbbélő és folyamatosan működő soproni társaság mellett már a 18. század legvégén társaság szerveződött a pesti egyetemen, 1806-ban a pozsonyi is újraalakult, bár csak 1810-ig áll fenn. 1813-ban a pesti katolikus szemináriumban Berzsenyi Dániel verseinek kiadására szerveződött újabb, rövid ideig tartó tömörülés. Ezek a társaságok nem folytathatták töretlenül azt a sokoldalú tevékenységet, amely az 1795. előttiekre volt jellemző. Munkásságuk szinte egyedül a magyar nyelv és irodalom ápolására korlátozódott, ami azonban az iskolai oktatás latin nyelvűsége idején nem volt jelentéktelen feladat.

A hanyatlás évei után, 1817-től újból fellendülés volt tapasztalható az irodalmi diáktársaságok életében. 1817-ben, Pozsonyban újjáalakult a magyar társaság, az 1820-as években Selmecen, Eperjesen és Késmárkon is megindult a szervezkedés, sőt a szombathelyi katolikus líceumban is keletkezett egy diáktársaság. E fellendülés már átvezet a reformkorba, amikor a nyelvkérdés mellett programjukban és munkásságukban ismét helyet kaptak a politikai, társadalmi és gazdasági élet kérdései is, annak ellenére, hogy a hatóságok mindent elkövettek, hogy a társaságok tevékenysége ne terjedjen túl a mérsékelt nyelvvelésen. A magyar nyelv jogaiért, közte a magyar tanítási nyelvért folytatott küzdelemben a társaságok fontos szerepet játszottak. A sajtó a maga eszközeivel továbbra is támogatta tevékenységüket. Az időközben megszűnt bécsi „Magyar Hírmondó” és a „Mindenes Gyűjtemény” ösztönző szerepét az 1817-ben, Pesten megindult „Tudományos Gyűjtemény” vette át.

²⁹⁵ Magyar Kurír, 1790. I. pp. 221–222.

²⁹⁶ Magyar Kurír, 1791. II. pp. 1646–1647.

²⁹⁷ Vö.: P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története. Nagyenyed, 1868. Ny. Holzhausen. p. 275.

²⁹⁸ Magyar Hírmondó [Bécs], 1792. II. p. 146.

Az 1820-as években számos diáktársaság újjászerveződött. Működésük a magyar nyelv-művelés mellett kiterjedt a társadalmi-politikai élet és a kultúra szinte minden területére. A társaságok tagjai, ugyanúgy, mint elődeik, érdeklődéssel olvasták a korabeli magyar irodalom termékeit és az időszaki sajtót.

A soproni magyar diáktársaság, az 1817-ben alapított pozsonyi,²⁹⁹ az 1824-ben létrejött késmárki, az 1826-os alapítású selmeci, és az 1827-ben keletkezett eperjesi egyesület tovább működött az 1830-as években. Melléjük számos újabb is alakult: 1832-ben jött létre a debreceni Olvasó Társaság és a sárospataki Ifjúi Egyesület, 1833-ban a kolozsvári Unitárius Társaság és a nagyenyedi Magyar Társaság. Alapszabályaik most is csak művelődési-nyelvi célokról szóltak, de az egyesületek tevékenysége ekkor már erősen politikai jellegű volt.

Éppen az iskolai irodalmi diáktársaságokban tapasztalt politikai mozgolódás miatt az 1830-as évek közepén, a hatóságok előbb az olvasásra korlátozzák a diáktársaságok tevékenységét, majd 1835-ben, Erdélyben, 1836-ban pedig Magyarországon is betiltották őket. Sikertelenül, hiszen rövid szünet után hamarosan ismét megindult az iskolákban a szervezkedés. Okulva a betiltás politikai indoklásából a társaságok alapszabályaikban hangsúlyozzák, hogy politikai tevékenységet nem folytatnak, politikai kérdésekkel nem foglalkoznak. A Helytartótanács, és Erdélyben a Gubernium azonban már a társaságok létét is veszélyesnek tartotta, és működésüket próbálta akadályozni. Ennek ellenére az 1830-as évek végén és az 1840-es évek elején az erősödő ellenzéki közhangulatot kihasználva ismét újjászerveződött számos régi diáktársaság, és több új is alakult.

1836-ban kezdte működését a kecskeméti Olvasó Társaság, a miskolci református líceum Magyar Olvasó Társasága, 1839-ben alakul a Pesti Magyar Oskola és a Debreceni Egyesület. 1840-ben indult a Pápai Képzőtársulat működése, 1843-ban alakult meg a Nagykőrösi Olvasókör és a pesti Egyetemi Társaság. Diáktársaság működött az 1840-es években a nagyváradi gimnáziumban, a szegedi piarista gimnáziumban, a győri akadémián és néhány katolikus szemináriumban (Egerben, Nyitrán, Pesten és Vácon) is.

A társaságok reformkori történetének virágkora az 1840-es évek első felére tehető. A tiltó és korlátozó rendeletek ellenére az ifjúság – különösen a demokratikusabb szellemű protestáns iskolákban – csatlakozott a reformokhoz és a függetlenségi követelésekhez. Az erősödő mozgolódás, és nem utolsósorban a lapok egyre sokasodó dicsérő cikkeinek hatására, az 1836-ban hozott betiltó rendeletet 1845-ben megújították. A betiltás éles ellenkezést váltott ki. Tiltakoznak ellene maguk az iskolai társaságok, a protestáns iskolák fenntartó szervei, az egyházkerületek, majd Zala megye felhívó körlevele nyomán a vármegyék jó része is, mivel a betiltást „sem törvényeink lelkeivel, sem a nevelés eszményeivel, sem nemzetiségünk köz érdekével öszve egyeztetni” nem tudták. A Helytartótanács az udvarhoz intézett felterjesztésében „irodalmi és nyelviskolák” engedélyezését javasolta, de igazgatói és tanári felügyelet alatt, „önként értetődően, hogy ezeknek minden politikai célzás és színezettől menteseknek kell lenniök”.³⁰⁰ Az uralkodó válasza késett, a társaságok többsége pedig – nem törődve a tiltó intézkedéssel – folytatta korábbi tevékenységét. A tagok egy része az iskolákból kikerülve a közélet és a művelődési élet vezető egyéniségeként vett részt 1848–49 eszmei és gyakorlati előkészítésében, majd a forradalomban, és csatlakozott hozzájuk az akkori diáktársaságok ifjúsága is.

A reformkori diáktársaságok könyvtárainak jelentékeny szerepük volt a tagság önművelésében, irodalmi, tudományos és politikai felkészítésében. Az olvasást – mely a társaságok életében most is központi helyet foglalt el – még a politikamentességet követelő hatósági

²⁹⁹ A pozsonyi evangélikus líceumban 1817-ben, Gödör Lajos vezetésével, Tessedik Ferenc közreműködésével alakult újjá a magyar társaság. Munkájukról, ünnepeikről, a vezetők személyéről gyakran adtak hírt a lapok. A 'Tudományos Gyűjtemény' 1819-ben például három, 1820-ban két cikket is szentelt a társaság bemutatására, és a későbbi években is sokszor szerepeltek hírek a lapokban tevékenységükről. 1821 és 1824 között csaknem minden tudósítást Rummy Károly György írt, aki ezekben az években az iskola tanáraként, és a társaság „előlülőjeként” tevékenykedett.

³⁰⁰ Vö.: Bodolay Géza id. műve pp. 60–63.

rendelkezések sem korlátozhatták. A politikai sajtó és közéleti irodalom, a korabeli tudományos és szépirodalom megismerésének rendkívül nagy volt a politikai nevelő ereje és aktivizáló hatása.

A reformkori hírlapok és folyóiratok mindenütt népszerű olvasmányok voltak. Szinte minden társasághoz, a felvidékiekhez és az erdélyiekhez is járt a „Tudományos Gyűjtemény” és melléklapjai a „Szép Literatúrai Ajándék” majd a „Koszorú”. Számos helyen olvasták a „Felső Magyar Országai Minervá”-t. Az 1830-as években főként Széchenyi „Jelenkor”-át, és melléklapját a „Társalkodó”-t olvasták a társaságok tagjai. Sok helyre járt az „Athenaeum” és a „Figyelmező” is. Az 1841-ben indult Kossuth által szerkesztett „Pesti Hírlap” népszerűsége aztán minden más újságot háttérbe szorított. Erdélyben a diáktársaságok járatták a reformeszmék ottani szócsövét, az „Erdélyi Híradó”-t, és melléklapját a „Nemzeti Társalkodó”-t, de ismerték és olvasták Brassai Sámuel néplapját, a „Vasárnapi Újság”-ot is.

Az 1840-es években jelennek meg a divatlapok a társaságok könyvtáraiban: a „Regélő” és folytatása, a „Pesti Divatlap”, az „Életképek” és a „Honderű” voltak kedves olvasmányaik, de egy-egy társaság megrendelte, vagy ajándékba kapta a „Budapesti Szemle”, a „Szépirodalmi Szemle” és más folyóiratok évfolyamait is.³⁰¹

Az iskolák diákságának csak kis hányada vett részt ugyan a társasági munkában, a reformkorban is, de köztük volt a közélet, az irodalom és tudományos élet szinte minden fontos későbbi szereplője.³⁰²

A reformkori lapok, hasonlóan a felvilágosodás koriakhoz, gyakran adtak hírt a magyar irodalmi diáktársaságok életéről, tevékenységéről.³⁰³

A „Tudományos Gyűjtemény” például már megindulásától, 1817-től kezdve rendszeresen tudósította olvasóit a magyar irodalmi diáktársaságok tevékenységéről. Hírt adott a tanárelnökök személyéről, az ünnepségek és színi előadások programjáról, és minden olyan eseményről, mely a diákok hazaszeretétét, a magyar nyelv iránti elkötelezettségét jelezték.³⁰⁴

1828-ban hosszabb cikket közölt a folyóirat Edvi Illés Ádám tollából, „A Sopronyi Nemes Magyar Társaságnak esmértetése” címmel.³⁰⁵ A cikk összefoglalja a társaság történetét, (tévesen 1792-re teszi a megalakulás dátumát) megemlékezik a tanárelnökökről és az időközben híressé vált tagokról. A cikk hangsúlyozza, hogy az alapszabály szerint nemzetiségre és anyanyelvre való tekintet nélkül bárki (német és tót ifjak is) tag lehet, aki elfogadja a szabályokat. A szerző ismerteti a könyvtár és a levéltár gyarapítását, a társaság által publikált kiadványokat. Megemlíti, hogy a könyvtár akkor (1828-ban) már ezer kötetes állománnyal, bő hírlap- és folyóiratanyaggal rendelkezett, és hetenként kétszer kölcsönkönyvtárként nyitva állt nemcsak a diákok, hanem csekély összegért Sopron város polgárai előtt is. A cikkből megtudhatjuk, hogy 1827. június 24-én Vörösmarty „Salamon király” című darabját adták elő a társaság tagjai a „városi játékszínen”, nagy sikerrel. A teljes bevételt jótékonyági célra, az „elszegényedett kézmíves legények, szolgák és szolgálók számára Sopronban felállítandó Intézetnek” ajánlották fel a diákok.

³⁰¹ Vö.: Bodolay Géza id. műve pp. 427–436.

³⁰² Sopronban pl. Lumnitzer Sándor, a későbbi híres sebészprofesszor vagy Pákh Albert, író szerkesztő, Pozsonyban Benyovszky Móric és Szeberényi Lajos, Eperjesen Greguss Ágost, Henszlmann Imre, Hunfalvy János, Korányi Frigyes, Lisznyay Kálmán, Pulszky Ferenc, Sárosy Gyula, Vachott Sándor és Vahot Imre, Selmecen Petőfi Sándor és Szeberényi Lajos, Késmárkon Hunfalvy Pál és Szabó Károly, Pesten Bulyovszky Gyula, Falk Miksa és Podmaniczky Frigyes, Debrecenben Csengery Antal, Irinyi János, Révész Imre és Szűcs István, Sárospatakon Erdélyi János, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan és Tompa Mihály, Pápán Jókai Mór, Kerkápoly Károly, Orlay Petrich Soma, Petőfi Sándor, Kolozsvárott Jakab Elek, Kőváry László, Kriza János és Gyulai Pál, Nagyenyeden Czakó Zsigmond, Kemény Zsigmond, Mentovich Ferenc és Szász Károly, Nagyváradon Hazucha Ferenc és Szigligeti Ede, Győrben Vas Gereben, a pesti egyetemi társaságban Jankovich Miklós, Vasvári Pál, és Nyáry Pál szerepel a tagnévsorban, hogy csak a legismertebbeket emeljük ki.

³⁰³ A hatalmas anyagból csak a legjellemzőbb írások bemutatására szorítkozhatunk.

³⁰⁴ Tudományos Gyűjtemény 3 (1819) Vol. I. p. 109.; 3 (1819) Vol. III. p. 114.; 4 (1820) Vol. X. p. 115.; 7 (1823) Vol. X. p. 114.; 9 (1825) Vol. III. pp. 109–110.; 9 (1825) Vol. V. pp. 118–119.

³⁰⁵ Tudományos Gyűjtemény 12 (1828) Vol. V. pp. 117–122.

A soproni Magyar Társaság tagjai a későbbi években más módon is bizonyították hazaszeretetüket és odaadásukat a nemzeti eszme iránt. A „Jelenkor” 1836-ban például arról számolt be, hogy „A sopronyi magyar társaság növendék tagjai azzal bizonyíták színészetünk előmozdítása iránti buzgalmokat, hogy a Pesten épülő magyar színház költségei fődözéséhez 44 pengő forintnyi adakozással járultak.”³⁰⁶

A nagy hagyományokkal rendelkező pozsonyi evangélikus iskolában működő társaság történetéről 1829-ben közölt hosszabb, sok érdekes részletre kiterjedő adatgazdag cikket a „Tudományos Gyűjtemény”.³⁰⁷

A pesti katolikus papi szeminárium hallgatói a társasági munkát 1829-ben próbálták ismét elkezdni. Hosszas próbálkozás után 1831-ben Rudnay Sándor hercegprímás meg is adta az engedélyt a társaság működésére. Erről az eseményről, és a társaság későbbi munkájáról 1837-ben a „Figyelmező” közölt tudósítást. „Lelke nemes ösztönétől buzdítva... már 1830-ban összeállottak a jelesek jelesbjei, a lelkesb magyar ifjak, hogy keblökben magyar társaságot állítsanak. Hogy pedig ezt lappangás gyanúja nélkül, szabadon és nyilván tehessék, először is közvetlen igazgatójokhoz folyamodtak, ki, hogy az intézetnek nagyobb nyomatékot és állandóságot szerezzen, a még akkor élő prímás érsekhez, Rudnay Sándorhoz utasítá a folyamodókat, ki is elég bölcs volt ahhoz, hogy nem csak el nem nyomni e szép ösztönt gyámoltjaiban, sőt szándékokat igazolva s jóvá hagyva azt még nevelni is; egyszersmind magyar gyakorló iskola névvel kívánta neveztetni az új intézetet, mellynek kitűzött célja lenne: honi nyelvünk művelése az egyházi tudományokra nézve, s a fiatal papság öntökéletesedése.”³⁰⁸

1840-ben a „Figyelmező” adott hírt³⁰⁹ a pesti „növendékpapság” munkálatainak nyomtatott formában történt megjelenéséről.³¹⁰ A recenzius örömmel üdvözli a kis kötetet, melyben fordítások, köztük kortárs német vallási folyóiratok cikkeinek magyarításai, és eredeti munkák is szerepelnek. Külön kiemeli, hogy milyen nehéz és hosszú küzdelmet kellett vívni azért, „hogy a vallásról magyarul lehessen szólni.”

A Felvidék és Erdély nagyobb iskolavárosaiban, a harmincas-negyvenes években, a korlátozó intézkedések ellenére sok helyen működött diáktársaság.

1839-ben a „Jelenkor” melléklapja, a „Társalkodó” adott hírt például a selmeci magyar társaságról.³¹¹ Ebből megtudhatjuk, hogy Boleman István tanárelnök felügyelete alatt hetenként kétszer találkoztak a társaság tagjai. Az összejöveteleken saját eredeti műveiket, fordításaikat olvasták fel, és beszámoltak olvasmányaikról is. A cikkben szó esik a társaság egyre gyarapodó könyvtáráról, és a tagokból alakult „magyar cantus társaságról” is, amely „magyar melodiák négyhangú elzengésiben magát rendesen gyakorolván, éneklésivel nemcsak ünnepélyes alkalmak, p.o. nyilvános vizsgálatok, májusi multságok idejében összesereglő hallgatókat s vendégeket gyönyörködtetni, hanem gyakran, kivált szép nyári estvéken egyik vagy másik tag lakában összegyülekezvén a város lakosi előtt is magát hallatni szokta.”

A debreceni református kollégiumban Péczely József³¹², a történelem és a klasszika filológia professzora szorgalmazta a debreceni diákok magyar irodalmi törekvéseinek segítségét, a diákköltők műveinek megjelenését. 1828-ban „Pallas Debrecina” címen 43 latin és 23 magyar nyelvű

³⁰⁶ Jelenkor 5 (1836) dec. 31. p. 418.

³⁰⁷ Homokay Pál: Nemzeti nyelvünk állapota az Evangélikusoknak Posonyi iskolájokban. = Tudományos Gyűjtemény 13 (1829) Vol. V. pp. 117–126.

³⁰⁸ Figyelmező 1 (1837) No. 19. p. 152.

³⁰⁹ Figyelmező 4 (1840) No. 11. pp. 161–166.

³¹⁰ Munkálatai a pesti növendék papság magyar iskolájának. 7. köt. Budán, 1840.

³¹¹ Kossányi József: A honi protestáns iskolák a magyar nyelv-művelés tekintetében. = Társalkodó 8 (1839) No. 66. pp. 261–262.

³¹² Péczely József (1789–1849) tanár, történész, Péczeli József költő, a 'Mindenes Gyűjtemény' szerkesztőjének fia. 1815-től haláláig a debreceni református kollégium történelemtanára. 1841-ben készített tantervi tervezete hangoztatta a 4 éves iskolakötelezettséget, követelte minden tantárgy magyar nyelvű oktatását. A Kisfaludy Társaság alapító tagja. Történetírói tevékenysége mellett esztétikai, kritikai munkássága is jelentős.

diákverset adott ki. 1832-ben megalakult az Olvasó Társaság, mely 1832–35 között négy diákalmnachot jelentetett meg „Lant” címmel. A harmincas évek közepén a „Lant”-ban megjelenő egyre kritikusabb hangú költemények, és Csokonai síremlékének felállítására kapcsán kiéleződött vélemények körüli vita is felkeltette a korabeli sajtó figyelmét.³¹³ A „Lant” a negyedik szám után megszűnt, de az ifjúság Péczely mögé állt, és 1840-ben a debreceni Olvasó Társaság tagjainak sikeréről számoltak be a lapok. Nagy Imre és Szilágyi István diákok nyerték a Kisfaludy Társaság balladapályázatát, mely országos ismertséget hozott a társaságnak.³¹⁴

Az eperjesi magyar társaságot 1827-ben alapították olyan kiváló diákok, mint Pulszky Ferenc, Vandrák András és Henszlmán Imre. A harmincas években többször adott hírt róla a korabeli sajtó.³¹⁵ 1840. nyarán a „Figyelmező” röviden tudósított a társaság elmúlt tíz évi tevékenységéről, Székács József tanár lelkes munkájáról, Sárosy Gyulának és a Vachot testvéreknek a társaságban nyújtott irodalmi tevékenységéről. A cikkből megtudjuk, hogy az ifjak július 21-én „örömmünnepet tartottak”, melyen többen, köztük a később neves költővé vált Lisznyai Kálmán is eredeti költeményekkel szerepeltek. „A hallgató közönség nem reményelt népes, s különösen több lelkes nők által díszesített, kik mindnyájan elégedetten hagyták el a termet.”³¹⁶

1841-ben, komoly és széleskörű sajtóvitát váltott ki az eperjesi társaság működése. A vitát a Kossuth által éppen megindított „Pesti Hírlap” egy cikke robbantotta ki 1841. január 23-án, melyben arról esik szó, hogy az eperjesi magyar társaság, mely olyan dicső múlttal rendelkezik, „nyilvános megrovást érdemlő hanyagság miatt elenyészett”.³¹⁷ E cikkre válaszolt a későbbi földrajztudós, egyetemi tanár, az akkor 21 éves eperjesi joghallgató nagydiák Hunfalvy Pál, aki X-y álnéven írt cikket az „Athenaeum” tárcarovatába, „Az eperjesi magyar társaság ügyében” címmel.³¹⁸ A cikkben a diák azzal vádolja tanárát, a köztiszteletnek örvendő Vandrák Andrást, hogy megválasztott tanárelnök létére „egész év alatt... egyetlen egyszer sem tisztelte meg jelenlétével” a társaság üléseit, ezért a tagok elkedvetlenedtek, és a társasági munka ezért nem megy. Ugyanitt ellenben virágozik a szlovák társaság, mivel annak van tanárelnöke, aki szívéen viseli a sorsukat. A magyar társaság azonban Vandrák hibájából „egészen magára van hagyatva, sőt gyakran még akadályoztatik”. A megvádolt Vandrák András keményhangú kétrészes cikkben válaszolt a támadásra az Athenaeum hasábjain,³¹⁹ melyben kifejtette, hogy azért nem támogatta a társaság munkáját, mert „a hazafiság lobogója alatt” semmi más nem folyik, csak „idétlen politizálás”, melyben ő, mint tanár nem akar részt venni, sőt kötelessége az ilyen tevékenységet az iskola falai között megakadályozni. A „Hírnök”-ben is közzétett egy hasonló tartalmú rövidebb híradást,³²⁰ sőt a „Pesti Hírlap”-ban is megjelentetett egy a társaság múltját és jelenét bemutató cikket. Ebben kifejti, hogy a munka nem miatta, hanem „néhány heveskedő s túlságokra hajlandó ifjak meg nem engedhető követelése miatt” nem megy úgy, ahogy kellene. Vandrák cikkeire szintén két részben tette közzé válaszáat az X-y. jegy alatt rejtőzködő Hunfalvy.³²¹ Fiatalos hévvel többek között azzal vádolja tanárát, hogy nem mond igazat a társaságról, hiszen annak nem célja a politizálás, hanem az igazi hazafiságból kiinduló irodalom- és nyelvművelés. A sajtóban megjelent, sokszor igen kemény

³¹³ Rajzolatok 1 (1835) II. fév. No. 48. pp. 299–300.; Társalkodó 4 (1835) No. 101. p. 404.

³¹⁴ Athenaeum 4 (1840) I. fév. 249, 266, 280. has.; a díjátadási ünnepségről: A Kisfaludy –társaság ünnepe Debreczenben. = Athenaeum 4 (1840) I. fév. 362–368. has.

³¹⁵ Jelenkor 3 (1834) No. 57. p. 450.; Jelenkor 6 (1837) No. 9. p. 67.; Athenaeum 3 (1839) II. fév. 47–48. has.

³¹⁶ Figyelmező 4 (1840) No. 28. pp. 447–448.

³¹⁷ Pesti Hírlap, 1841. No. 7. p. 53.

³¹⁸ Athenaeum 5 (1841) I. fév. 397–399. has.

³¹⁹ Vandrák András: Nyilatkozat az eperjesi magyar társaság dolgában. = Athenaeum 5 (1841) I. fév. 605–606, 619–622. has.

³²⁰ Eperjes. = Hírnök 5 (1841) No. 12.

³²¹ Még egy szó az eperjesi grammatico-poético társaságocská ügyében. = Athenaeum 5 (1841) I. fév. 973–976, 989–991. has.

hangú cikkek végül is hasznára voltak az eperjesi társaságnak. Vandrák elvállalta az elnökséget, a munka megindult, és 1842-ben az „Athenaeum” már egy sikeres színelőadásukról számolt be.³²²

Talán éppen e vita kapcsán kezdődött meg az a mozgalom, mely több diáktársaságot arra indított, hírt adjon a sajtóban munkájáról. A sárospataki társaság 1842-ben hallatott magáról.³²³ A cikk visszatekint az egyesület tíz éves munkájára, a sikerekre és kudarcokra, és örömmel szól a jelenről, mikor az egyesületet „a legélénkebb szorgalom és ipar jellemzi, s annak egyes tagjait megmagyarázhatatlan varázserő köti össze”. E cikk hatására határozta el a debreceniek is, hogy beszámolnak tevékenységükről a sajtó hasábjain.³²⁴ A cikkíró megjegyzi, hogy örömmel olvasta az „Athenaeum”-ban a sárospataki eredményekről szóló híradást. „Meglehet ugyan, hogy illy egyesületek már több iskolákban léteznek, de az illetők hanyagsága miatt azok még a haza előtt ismeretlenek.” Ezért érzi kötelességének, hogy ismertesse a debreceni Olvasó Társaság, és a mellette három éve engedély nélkül működő „kised munkáló egyesület” működését. A tudósításból kiderül, hogy az egyesület, melynek 23 tagja van, hetenként ülésezik egy bérelt szobában, a városban. A tagok saját értekezéseiket, verseiket, könyvismertetéseiket olvassák fel. Keserűen ír Béltcki az iskola vezetőségének „közönyösségéről és hidegségéről” társaságuk iránt. A cikk nyomán kirobbant botrány eredményezte, hogy 1842. augusztusában a két diákszervezet egyesült, és a következő tanévtől kezdve a professzori kar jóváhagyásával az Olvasó Egyesületben folyt tovább az olvasás általi önművelés és az irodalmi tevékenység.

A pápai diáktársaság tagjai is olvasták a sárospatakiak és a debreceniek tudósítását az *Athenaeum*-ban, és 1843-ban ők is megjelentettek tevékenységükről egy hosszabb ismertetést a lapban³²⁵. Felismerték a nyilvánosság erejét, mikor a cikk bevezetésében ezt írták: „A nemzet figyelmét igénylő mozgalmak közt a tanuló ifjak körében alakuló társulatok nem lévén a legcsekélyebb fontosságúak, örömmel csatolom a pápai képzőtársulat ismertetését, a múlt évben az illynemű egyesületekről megjelentekhez; tudván, hogy a nyilvánosság itt is csak üdvös hatást fog gyakorolni.” A cikk megemlékezett a társaság történetéről, és jelenlegi munkájáról. Szólt a tagok munkáit tartalmazó zsebkönyv, a „Tavaszi” kiadásának tervéről, a pályadíjakra összegyűlt adományokról, és az örömneppekről. Érdekes a cikkírónak az a megjegyzése, hogy inkább az alsóbb osztályok tanulói vesznek részt a társaság munkájában, a felsőbb osztályok, főképpen a végzős teológus hallgatók kevésbé érdeklődnek az itt folyó munka iránt. Ezek az ifjak „csak erősítik azon balvéleményt, hogy egyházi pályára többnyire dologkerülő, szűk elmetehetségű egyének adják magokat.”

Erdélyben az 1830-as évek elején nyíltak meg az első olvasóegyesületek, kaszinók, 1830-ban indult meg az „Erdélyi Híradó” melléklapja, a „Nemzeti Társalkodó”. Az erdélyi kollégiumok diákjai egyre fokozódó érdeklődéssel fordultak a nemzeti nyelv és irodalom, valamint az ezzel kapcsolatos társadalmi és politikai kérdések felé. Ez tűnik ki az 1830-as években szervezett diáktársaságok történetéből. Legismertebb ezek közül a kolozsvári református és unitárius, a marosvásárhelyi és a nagyenyedi református kollégium diáktársaságának munkássága. Az ifjúság a tanórákon rendszeres anyanyelvi és irodalmi oktatásban nem részesült, ezért – helyenként tanáraik támogatásával – nekik maguknak kellett megszervezni a nyelvi és irodalmi önképző munkát.

A nagyenyedi ifjúság politikai és művelődési mozgalmai az 1830-as évek elején indultak meg, és bár 1835-ben az ifjúsági olvasóegyesületet feloszlatták, kisebb csoportok külön engedély nélkül ezután is állandóan foglalkoztak irodalmi önképző munkával. Az irodalmi szervezkedés kezdeményezője 1836-ban, és a következő években Gáspár János volt, aki a korabeli zsebkönyvekben és lapokban is jelentetett meg írásokat. Gáspár János a 1838. évi naplójából

³²² Athenaeum 6 (1842) I. f.év. 543. has.

³²³ Otkocsi Soma: Nyelvészeti egyesület S. Patakon. = Athenaeum 6 (1842) I. f.év. 1067–1070. has.

³²⁴ Béltcki Lajos: Tanuló ifjak egyesülete Debrecenben. = Athenaeum 6 (1842) II. f.év. 5–7. has.

³²⁵ Athenaeum 7 (1843) II. f.év. 207–209. has.

tudjuk, a társaságnak járt a „Jelenkor”, az „Erdélyi Híradó”, az „Athenaeum”, a „Figyelmező”, a „Tudományos Gyűjtemény”, és különböző német nyelvű lapok.

A kolozsváriak után és a nagyenyediekkel körülbelül egyidőben a székelyudvarhelyi református kollégium ifjúsága is megalakította a maga olvasótársaságát. Az 1833–35-ös időszakban, Sylvester Dienes tanár volt a társaság vezetője. A tanári kar ezzel politikai szempontból ellenőrizhette az ifjúság tevékenységét, de ugyanakkor támogatta és irányította is azt. A társaság az ifjúság önképzését, újabb ismereteinek szerzését szolgálta. Ehhez szükségesnek tartották, hogy újságokat és könyveket szerezzenek be a tagok önkéntes adományaiból. A társaságnak száznegyven tagja volt, ami az ifjúság nagy érdeklődését mutatja, hiszen a kolozsvári református kollégiumi olvasótársaságnak az 1833/34. iskolai év első felében 29, a második felében 58, 1834/35-ben pedig 78, illetve 74 tagja volt. Hasonló jellegű volt az 1837-ben megalakult székelykeresztúri unitárius ifjúsági olvasótársaság is, amelynek fő célja a művelődés. Üléseiken felolvastak a „Vasárnapi Újság”-ból, az „Athenaeum”-ból vagy a saját munkáikból. Ifjúsági könyvtárat létesítettek, és Tavaszi Bimbók címmel 1838. március 11-én kéziratot lapot indítottak, amelynek első szerkesztője Péterfi Sándor volt.

A katolikus iskolákban is fellendült a magyar irodalmi diáktársasági munka a negyvenes években. A szegedi piarista gimnáziumban, 1840-ben, Horváth Cyrill tanár kezdeményezésére és vezetésével alakult egy diáktársaság. E társaság egy évi munkájáról hosszabb tudósítást közölt a „Pesti Hírlap”.³²⁶ Ebből megtudhatjuk, hogy a tagok hetenként kétszer, kedden és csütörtökön tartanak összejöveteleket. Kedden a tagok eredeti munkáikat olvassák fel egymásnak, csütörtökön „a felügyelő az önként vállalkozott s mindig számosan összegyűlt ifjak előtt leczkéket ad a magyar stylisticából és nyelvtudományból”, majd a tagok megbeszélik az olvasottakat. A „Pesti Hírlap” tudósított arról is, hogy a társaság egy kéziratot „Heti Szemlé”-t szerkeszt, melybe az eredeti munkákról szóló bírálatokat írják.

Az 1840-es években több erdélyi katolikus iskolában is megkezdődött az olvasó- vagy szavalóegyletek szervezése. Ezek között elsőnek említhetjük a gyulafehérvári (a korabeli elnevezés szerint: károlyfehérvári) papnevelde olvasóegyletét. Itt is az egyházi felettesek támogatásával alakult meg 1841-ben az olvasótársaság, melyet – amint az egy 1846-ban, az *Erdélyi Híradó*ban Rózsavölgyi név alatt megjelent cikkéből kiderül – Kovács Miklós püspök támogatta.³²⁷ A társaságot egyházas szelleme miatt folyamatosan gúnyolták. A fehérvári kispapok irodalmi műveltségét akkoriban több ezer kötetes könyvtár szolgálta, ezenkívül az olvasóegyletnek külön könyvtára is volt. Gondoskodtak „a nevezetesebb hírlapok” megrendeléséről, így tehát az érdeklődők a tudomány és az irodalom újabb termékeihez is hozzájuthattak.

Jelentősebb irodalmi tevékenység indult meg az 1840-es években a kolozsvári Katolikus Lyceum ifjúsága körében. A Lyceum ekkoriban bölcséleti, jogi karral és részleges orvosi fakultással működött, hallgatóinak száma évenként több százat tett ki. Ez a főiskolai hallgatóság az 1840-es években természetesen anyanyelvén akart tanulni. A tanítás még jórészt latinul folyt, habár az ifjúság érdeklődése a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv iránt már megindult. Ugyanezekben az években indulhatott meg a Lyceum magyar ifjúságának irodalmi szervezkedése is. 1845. decemberében már a lyceumi „önképző társulat” alakulásáról olvashatunk az „Erdélyi Híradó”ban.³²⁸ Az egyesület „célja: a magyar nyelv és szépirodalombani előhaladás”, tehát az egészen irodalmi jellegű volt. Jegyzőkönyvei nem maradtak ránk, ezért csak a hírlapi közlésekből értesülhetünk működéséről. Az „Erdélyi Híradó” egy év múlva jelentette, hogy a Királyi Lyceum ifjúsága aláírás útján toborzott előfizetőkre támaszkodva ki akarta adni a „Bércvirágok” című kötetét, „de az alap, az előfizetés a közönség részéről nagymértékben elmaradt”.³²⁹ A

³²⁶ Pesti Hírlap, 1841. No. 35. p. 287.

³²⁷ Erdélyi Híradó, 1846. No. 37. p. 217.

³²⁸ Erdélyi Híradó, 1845. No. 97. p. 825.

³²⁹ Erdélyi Híradó, 1846. No. 4. p. 27.

„Bérczvirágok” csak egy év múlva jelenhetett meg: az „Erdélyi Híradó” 1847. októberében³³⁰ számol be róla. „Egyszerű, zsenge virágok, igaz, mik e füzetkében a közönség kezébe jutnak, de épek és illatosak: hazafias érzés, világosságra törekvő szellem, jóért, szépért hevülés friss illatával fűszerezvük.”³³¹ A kötet írásai szerény szárnypróbálgatások. A munkatársak közül egyetlen írói tehetség sem emelkedett ki.

Az olvasótársaságok eredményeit és jelentőségét nem csupán a nyomtatott zsebkönyvek irodalmi színvonalán mérhetjük le, hanem számolnunk kell művelődés- és társadalomformáló hatásukkal is. Az ifjúságban az új, romantikus irodalom megismerésének vágya igen erős volt, ezért nem elégedtek meg azzal, amit az iskolai tananyag ebben a korszakban ad. Ezek az ifjak saját pénzükön és saját ízlésük szerint könyvtárakat hoztak létre, újságokat, folyóiratokat rendelnek meg, azokat rendszeresen olvasták és megvitatták, verseket, elbeszéléseket, értekezéseket olvastak fel egymásnak, szavaltak. A diáktársaságok formálták a magyar polgári értelmiség műveltségét, ami hatni tudott az alsóbb néprétegek ismereteire is.

A hazai egyesületek

A 19. század első felében számos egyesület és társaság alakult hazánkban³³², melyek közül soknak célja a haza polgárainak különféle eszközökkel történő segítése, ismereteinek bővítése, „felvilágosítása” volt. Az egyesületek történetének kutatása nemzetközi viszonylatban előrehaladott. Hazánkban is születtek publikációk e témában, de még sok a fehér folt.

A továbbiakban néhány egyesületet mutatunk be vázlatosan.

Az első társaság hazai 1831-ben alakult, „Nógrádi Nemzeti Intézet”³³³ néven. Az Intézetnek bárki tagja lehetett származási és anyanyelvi megkötés nélkül bárki, aki egyetértett a társaság célkitűzéseivel. Az első évben 86-an léptek be a „Nógrádi Nemzeti Intézet”-be. Az első belépők nemesek voltak³³⁴, de később a megyei értelmiség számos tagja, városi tisztségviselők, jogászok, kereskedők. Az intézet tagjai közé zsidó polgárokat is felvettek. Az Intézet szervezetének legmagasabb fóruma a közgyűlés volt, melyet az elnök két évenként hívott össze. A közgyűlés döntött a tagfelvételekről, a pénzügyekről, a feladatok kitűzéséről és értékeléséről. Feladatai közé tartozott a tisztújítás is, melyre három évenként került sor. Két titknokot, két ügyvédet és két levéltárost választottak a tagok közül, titkos szavazással.

A „Nógrádi Nemzeti Intézet” munkája sokrétű volt. Ők is, mint oly sokan ebben a korban, felismerték, hogy a falusi iskolákban hasznos és korszerű ismereteket kell nyújtani a gyermekeknek „hogy a köznép gyermekei nyerhessenek szükséges oktatást.” Ennek első lépéseként a megyében lévő iskolákat összeírták. Így derült ki, hogy 10 350, 6–10 éves korú gyermek számára 186 iskola állt rendelkezésre a megyében, de ezek csak közül 11 helyen volt olyan tanító, aki csak a gyermekekkel foglalkozott, a többieknek kántori, jegyzői feladatokat is el kellett látni. Az összeírás részeként az iskolák állapotát is felmérték. Csak 63 helységben működött külön iskolaépület, a többi helyen a „mester háza népével együtt 50–60 gyermek” zsúfolódik össze egy „szűk szobácskában.” A szomorú adatok birtokában a Nógrádi Nemzeti Intézet összefogásra szólította fel

³³⁰ Erdélyi Híradó, 1847. No. 77. p. 644.

³³¹ Az ifjúságnak fontos volt a könyv szépsége, ezért a nürnbergi Korn'schen és Mayer cégnél négy metszetet készíttetett. A közönség különböző igényeihez való alkalmazkodást jelzi, hogy háromféle kötésben, 1, 2 és 3 forintért árusították. Valószínűleg inkább csak jóindulatú pártfogók vették meg a kötetet, amely ma már könyvritkaságnak számít.

³³² A pesti egyesületekről lásd: Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp., 2005. L'Harmattan Kiadó. 295 p. (A múlt ösvényén)

³³³ Majdán János: A Nógrád Vármegyei Nemzeti Intézet története. In: Balassagyarmati Honismereti Híradó. Balassagyarmat, 1982. A Hazafias Népfront városi bizottsága és a Honismereti Kör. pp. 61–116.

³³⁴ A nemei származásúak közül megemlíthetjük Kubinyi Ferenc paleontológust, Kubinyi Ágoston természettudóst, Veres Pál földbirtokost, Madách Imre császári és királyi kamarást (a költő édesapját).

a megye lakosait új iskolaépületek felállítására. A földesurakat kérték, hogy ingyen bocsássanak rendelkezésre megfelelő telket az új iskola számára, juttassanak ingyen építőanyagot, és szállítsák is azt a helyszínre. Az Intézet teljes mértékben magára vállalta az építkezés költségeit. Szigorú szabályokat vezettek be: az iskolát és a tanítói lakást külön épületben kellett elhelyezni, és a tetőt cseréppel kellett befedni. Hamarosan el is készült Balassagyarmaton az első ilyen iskolaépület, melyet „Nemzeti Iskolá”-nak neveztek.

Az Intézet gondoskodott a gyermekek tudásának ellenőrzéséről is minden évben. Főképpen az iskolalátogatást, (megpróbálták kideríteni a mindennapi iskolalátogatás hiányának okait), ellenőrizték a magyar nyelvtudást. A magyar nyelven történő oktatás terjesztésében az Intézet tartózkodott minden erőszaktól. Az oktatott tananyag egységes volt, ezt minden tanuló a saját anyanyelvén tanulta, de a szlovákok lakta területeken külön is tanították a magyar nyelvet. Az Intézet megalakulásától kezdve foglalkozott a tankönyvek kérdésével. Új, korszerű ABC-s és egyéb könyveket vásároltak, és ezeket ingyen osztották szét a tanulók között. A helyi tankönyvírásra is több kísérlet történt. Szalay Imre például „tót-magyar” nyelvtankönyvet írt a kétnyelvű iskolák számára, amit kinyomtattak és ezekből számos gyereknek jutott ingyen tankönyv. Gondot fordítottak az iskolán kívüli nevelésre, a gyerekek szórakoztatására játékokat, közös zenélést és szabad levegőn történő játékos testgyakorlást is szerveztek.

A leányok nevelésére külön gondot fordítottak. Három leánynevelő intézet működött Balassagyarmaton. A nőnevelés, a nőnevelő intézetek helyzete ekkor fontos szerepet játszott a hazai közéletben, a lapok is sokat cikkeztek a kérdéssel. A „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” például hírt adott az 1845-ben, Balassagyarmaton működő, Seltenreich Károly³³⁵ által vezetett magánleánynevelő intézetben tartott vizsgáról,³³⁶ melyen nemcsak a növendékek szülei, hanem a Nógrádi Nemzeti Intézet képviselői, és a város előkelőségei is részt vettek. A cikkíró miután elismerésnek ad hangot a leánykák tudásával kapcsolatban, megjegyzi: „Mikor jövend el a kor, midőn a nevelés szent ügye megszűnik olly annyira magány –ügynek tartatni? Midőn az illy férfiú, kinek Isten hivatást adott a nevelés nehéz pályájához, egy köznevelő intézet vezérletére fogna föl hivatni?”

Seltenreich Károly, már Balassagyarmaton is kiemelkedő színvonalú leányiskolát vezetett. Az intézet Pestre költözése után ugyanazon elvek szerint folytatta munkáját. Seltenreich 1848-ban, a „Nevelési Emléklapok” V. kötetében két cikket tett közzé. Az egyikben elvi kérdésekkel foglalkozik,³³⁷ a másikban pesti intézete képzési rendjét vázolja.³³⁸ Nézete szerint az iskolák felállítása az állam feladata. Valamennyi néposztály, és mindkét nem számára szükség van iskolákra. Fokozottan kell fejleszteni a leányiskolák hálózatát, hiszen ezek vannak a legrosszabb állapotban. Sem a katolikus zárdái, sem pedig a magánintézetek nem töltik be feladatukat, nem képeznek értelmes, gondolkodó, feladataikat maradéktalanul ellátni képes nőket, éppen azért, mert a szülők, a fenntartók igényei szerint működnek. Egységes tanterv szerint működő korszerű leányiskolákat követel, melyekben a jövő nemzedéket értelmesen nevelni tudó leányokat képeznek hazafias szellemben. A másik rövid cikkből megtudhatjuk, hogy Seltenreich saját, magyar és német tannyelvű, három osztályos intézetében évi 240 forint díjazásért bentlakó, serdülő leánykákat tanítottak. Az „általános képzési tárgyak” (melyeket Seltenreich és felesége tanított), a következők:

³³⁵ Seltenreich Károly (1813–1855) kezdetben Balassagyarmaton, Bezegh Rozália nőnevelő intézetében működött. Miután a tulajdonosnőt feleségül vette, ketten vezették az intézetet, melyet 1846-ban Pestre helyeztek át. (Az intézet Seltenreich halála után özvegye vezetése alatt működött tovább egészen 1884-ig.) Leányok számára írt versgyűjteménye (Neue Declamationen für Töchter. Pest, 1846) a gyermeki lélek alapos ismeretéről tesz tanúságot. 1848. augusztusa és decembere között Fischer Józseffel együtt szerkesztette az 'Eltern Zeitung' című, havonta megjelenő nevelési folyóiratot, mely Adolf Müller nyomdájában jelent meg Pesten. Sajnos egyetlen példány sem maradt fenn a lapból. Vö.: Busa Margit: Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Bp., 1986. OSZK. p. 54.

³³⁶ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 4 (1845) pp. 861–863.

³³⁷ Seltenreich Károly: A női hivatás képezésének fontosságáról. In: Nevelési Emléklapok Vol. V. (1848) pp. 82–90.

³³⁸ Seltenreich Károly felsőbb helyen is jóváhagyott nőnevelési intézetének programja. In: Nevelési Emléklapok Vol. V. (1848) pp. 157–158.

magyar és német nyelv, olvasás, szép- és helyes írás, fogalmazás, szavalás, vallás- és erkölcstan, női hivatás – és háztartástan, természettan, földrajz, történelem, különös tekintettel Magyarország történetére, az emberi test ismerete, egészségtan, számtan, francia társalgás. Tanítottak még rajzolást, zenét, éneket és táncot. Az oktatás módszere „korszerű és gyakorlati”. A szerző részletesen ismerteti az intézetben rendelkezésre álló oktatási eszközöket; volt az iskolának természetrajzi és fizikai eszköz gyűjteménye, jól felszerelt ifjúsági könyvtára és képtára. Az intézet, bár a tulajdonosok protestánsok voltak, minden felekezeti leányai számára nyitva állt.

Seltenreich 1848. májusában, a „Pesti Divatlap”-ban is közzétett egy cikket³³⁹ melyben a nőnevelésről vallott elvi álláspontját fejti ki. Fontosnak tartja, hogy a lányokat, hasonlóan a fiúkhoz, korszerű elvek szerint neveljék és oktassák. A szerző által megrajzolt nőideál legfőbb vonása, hogy mindig támasza férjének. Feleségként és gazdasszonyként legyen okos, házias, takarékos, rendszerető. Olyan anya legyen, aki az államnak egészséges, erős, művelt és jellemes polgárokat nevel egy szebb és boldogabb jövő érdekében. Vahot Imre ehhez a részhez szerkesztői megjegyzést fűz, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a nő hármass hivatását ki kell egészíteni még egy kötelességgel, ne csak anya, gazdasszony és nő legyen, hanem honleány is. A szerző részletesen szól a korabeli nőnevelés hibáiról. A lányok korán elpuhulnak, elhízhatnak, és tunyák lesznek ahelyett, hogy természetes életmódot folytatnának. Nem tanulnak valódi tudományokat, nem fejlesztik ki bennük a női erényeket. Seltenreich szerint a megoldás az lenne, ha minden anya tanulna neveléstudományt, hiszen minden anya egyszersmind nevelő is. A nőnevelés hibáit csakis akkor lehet kiküszöbölni, ha a nők képzéséről az állam célszerűen és általánosan gondoskodik, és ez az a szent cél, amiért majd az új kormányának munkálkodnia kell.

A „Nógrád Megyei Nemzeti Intézet” erkölcsileg és anyagilag is támogatta a város másik két leánynevelő magánintézetét, a Braun-féle leányiskolát, és Löw Teréz nőnevelő intézetét, mely 1840-től 1845-ig működött a városban, és elsősorban zsidó származású növendékei voltak.

Scitovszky János, a későbbi esztergomi primás 1841-ben nyitotta meg a római katolikus leánynevelőt, mely bentlakásos, és a szegény tanulók számára alapítványi helyeket biztosító intézmény volt.

A „Nógrádi Nemzeti Intézet” foglalkozott a tanítók képzésének kérdésével, (Losoncon kívántak tanítóképzőt felállítani, de ez csak 1869-ben valósult meg) számukra tanítói segédkönyveket szereztek be. A tanítók fizetését, mely helységenként nagyon különböző volt, egységesíteni kívánták.

Érdekes kezdeményezés volt az is, hogy a kisgyermek nevelésére „gyermek gondviselő intézetek”-et állítottak fel a megyében. Ezeknek elsősorban nem oktatási-nevelési céljuk volt, hanem a mezőkön dolgozó anyáknak próbáltak segíteni azzal, hogy ezekben az intézményekben gyermekeiket biztonságban tudhatták.

A gyermekek iskolai tanítása mellett gondoltak a serdülő ifjak és felnőttek nevelésére is, azért, hogy ők „az erkölcsrontó helyektől elvonattassanak, a henyéségtől és a különféle kicsapongásoktól megóvattassanak.” A hasznos időtöltést nyújtó szórakoztató de egyben tanító célzatú rendezvények számos ifjú és felnőtt embert vonzottak. A felnőtt lakosság neveléséért és szórakoztatásáért is sokat tett az Intézet. Négy kaszinó működött a megyében, ahol könyvtárak is voltak. A balassagyarmati kaszinó könyvtárának több mint 3000 kötete volt, a korszak jelentős folyóiratait mind járatták, külön olvasóterem állt az olvasni vágyók rendelkezésére. Bálokat, színelőadásokat rendeztek, műkedvelő lakosok részvételével, de többször szerepelt a színdarabokban a kor ünnepelt színésznője Déryné is. Nagy népszerűségnek örvendtek a zenei rendezvények, melyen a megyei lakosokból álló zenekar szerepelt. A balassagyarmati születésű Rózsavölgyi Márk gyakran játszott ezeken a zenei esteken.

A „Nógrádi Nemzeti Intézet” nem pusztán azzal emelkedik ki az ilyen jellegű, a reformkorban sorra alakuló intézmények sorából, hogy első volt, hanem azzal is, hogy egy vegyes

³³⁹ Seltenreich Károly: Reform és nőnevelés. = Pesti Divatlap 5 (1848) máj. 27. pp. 649–654.

nyelvű (magyar, német, szlovák) megyét fogott össze egységes célok érdekében, hogy a kisgyermektől a felnőttekig, a nőket és férfiakat egyaránt bevonta a közös munkába, és érdekeltté tette a közös tevékenységek megvalósításában.

A mezőgazdasági szakmai ismereteket a nép között sokféle formában terjeszteni kell – vallotta. Nemcsak a nép számára íródott egyszerű nyelvezetű könyvek fontosak, hanem a gyakorlati bemutatások is.

Az 1820-as években törekvések történtek arra, hogy nagyobb városainkban létrehozzanak olyan alsófokú oktatási intézményeket, melyekben az elemi alapismeretek elsajátításán kívül a tanulókat bizonyos kézműipari tevékenységekre is megtanítsák. Ilyen volt a pesti nőegylet 1819-ben, árva gyermekek részére létrehozott szorgalomiskolája, melynek működéséről a „Tudományos Gyűjtemény” is beszámolt.³⁴⁰ A cikkből megtudjuk, hogy az intézet „olyan szegényeket segít fel, akik magoknak az élet szükségleteit... nem elegendőképpen szerezhetik meg.” A pesti Új-világ utcában működő intézetben, hat évesnél idősebb árva gyermekek tanulhattak és dolgozhattak. A tanítás tárgyai: „Olvasás, Írás, Számolás, Religio, és a Természet Históriaiból és a Természet Tudományból a legszükségesebbek.” Emellett tanultak a gyermekek „Mű Tudományt” és „Egészség Tudományt” is. A tanítás délelőtt és délután két-két órát vett igénybe, a többi időt kézműipari munkák oktatására fordították. A cikkből megtudhatjuk, hogy „minden gyermeknek bizonyos munkája vagyon, mellyet nem változtathat, hogy abban ügyességet nyerjen.” A fiúk asztalos és kerti munkát végeznek, szalmából dolgoznak, a leányok gyapjút és lent fonnak, varnak, kötnek. Az intézetnek 1821-ben 71 növendéke volt. A fenntartási költségek több mint 80%- a, növendékek által készített termékek eladási árából fedezték. A kezdeményezés mögött, mint szervező, Brunszvik Teréz állt. Ugyancsak ő hozta létre Budán a krisztinavárosi „kézműoskolát” 1828-ban. Egy kalaposmester segítségével szalmából és posztóból kalapokat és papucsokat készítettek a tanulók, amellett, hogy egy tanító megtanította őket az elemi ismeretekre. Később más városokban is alakultak hasonló intézmények. Kolozsvárott Salamon József irányításával több, mint 200 tanuló foglalkoztató szorgalomiskola működött 1832-től a Bell–Lancaster-módszer szerint.

A magyarországi polgárosodás egyik legfontosabb feltétele az volt, hogy megszűnik-e a céhes termelés, kialakul-e a megfelelően fejlett ipar, megteremtődik-e a korszerű ipari szakoktatás. Az országgyűléseken, és a reformkori sajtó hasábjain állandóan napirenden volt a kérdés. Különösen érdekes tanulmány jelent meg e kérdéssel kapcsolatban, a „Tudományos Gyűjtemény”-ben, 1832-ben.³⁴¹ Szerzője egy pesti ötvösmester, Szentpétery József, akinek a hazai iparfejlődésről és az ipari szakoktatásról vallott józan és bölcs nézetei megérdemlik figyelmünket. A szerző szerint a magyar nemzet csak akkor maradhat fenn Európában, ha a „mesterségek és a kereskedés” területén felzárkózik a nyugati országokhoz. Miért nem virágoznak a különböző iparágak Magyarországon? – teszi fel a kérdést. „a magyar a tanulásra a természettől különös hajlandósággal fel vagyon ruházva”, tehát nem az a baj, hogy a magyar ifjak nem akarnak mesterségeket tanulni. De hol, és kinél tanulnának? Alig vannak Magyarországon született magyar mesteremberek, hiszen a török uralom végeztével az országba özönlő sok német iparos a saját családtagjait részesíti előnyben a mesterség átörökítésekor. Emellett az iparágak is, ugyanúgy, mint a tudományok, erősen differenciálódnak. Egy-egy külföldön kiképzett jó mesterember itthon képtelen beszerezni a munkája gyakorlásához szükséges drága gépeket, nem tud annyi inast tartani, mint a külföldiek, de nem is akar, mert minden kiképzett inas konkurenciát jelent neki. Nálunk nincs annyi vevő, hogy például egy olyan különleges foglalkozás esetében, mint amilyen az ötvösség, több mester is megéljen egy városban egymás mellett. „A mesteremberek sorsa határozza el az egész nemzetét” – vallja a szerző. Ahol az iparos szegény, ott az egész nemzet koldus.

³⁴⁰ A jóltévő Asszonyi Egyesület Pesten. = Tudományos Gyűjtemény 5 (1821) Vol. III. pp. 110–114.

³⁴¹ Szentpétery József: Észrevétele egy Pesti Mesterembernek, a czéhek eltörlését javalló vélekedések körül; nem különben a mesterségeknek a Magyar hazában még eddig nem ismért előbbi s mostani körülállásainak és állapotjának felfedezései. = Tudományos Gyűjtemény 16 (1832) Vol. VII. pp. 9–89.

A szerző szerint a céhek eltörlése nem lendítené fel egycsapásra a honi ipart, hiszen ez az alacsony színvonalú olcsó munkának kedvezne. Elszaporodnának a kontárok, „a minden alacsonyágoknak és ravaszágoknak elkövetésére készen álló” emberek, hiszen ha megszűnik a céhes képzés, hol tanulhatnák meg a mesterséget az ifjak? Hiányoznak az ipariskolák, ahol magas szinten lehetne mesterségeket tanulni. Emellett az a baj, hogy hazánkban nincs becsülete a mesterembernek, pedig ezekből lesznek a városok lakosai, a polgárok. Túl kevesen vannak a magyarok között, akik iparúzésből szeretnének megélni, pedig „a nemzet boldogulása is csak akkor mehetne elő, amikor azt a nagy közt, melly a földművelőtől fogva a hivatalt viselő és tanult személyek közt vagy, a mesteremberek kitölthetnék.” Úgy gondolja, hogy „a mesterségek nevedése csak a kulturával nevedhetnek, és a mesterségek sorsát a nemzet bátran úgy nézheti, mint a kulturának legbizonyosabb barométerét.” Ezek a józan és szép gondolatok aztán követőkre találtak. Két évvel később a neves műgyűjtő, Jankovich Miklós ír arról a „Tudományos Gyűjtemény”-ben, hogy az ipar a szerencsétlen történelmi körülmények miatt nem fejlődhetett ki Magyarországon, ám ahelyett hogy siránkoznánk, tennünk kellene azért, hogy megközelítsük a nyugati országokat. Ezért az első feladat az iparoktatás ingyenessé tétele és magas színvonalra emelése.³⁴²

A reformkori lapok hasábjain számtalan javaslat látott napvilágot a hazai ipar fejlesztéséről, az iparosképzés reformjáról,³⁴³ de a negyvenes években, a „Pesti Hírlap”-ban megjelent cikkek hatottak e tárgyban leginkább a közvéleményre.

1841. február 20-án látott napvilágot Kossuth „Műipar” című cikke a lapban. „Miért kell kézművesink legnagyobb részének oly elhanyagolt alacsony állapotba tespedni, hogy még csak egy árjegyzéket se legyen képes becsületesen föltenni; mesterségéből pedig ne tudjon egyebet, mint a mit jártában, keltében, titkolódzó mestereitől mintegy félszeggel lopva ellesett?” – teszi fel a kérdést a vezércikkben a szerkesztő, majd kifejti, hogy nagy szükség van arra, hogy „a kézművesosztálynak – nevelését s kiképzését” minden eszközzel előmozdítsák. Kossuth úgy gondolja, hogy „ezen eszközök sorában a legsikeresebbek egyikének mutatkoztak ekkorig Európa különféle részeiben az iparegyesületek.” Felsorolja, hogy működnek iparegyesületek Londonban, Párizsban, Bécsben, Berlinben; Prágában, Münchenben, Hannoverben, Braunschweigben, Stuttgartban és másutt is. Ezek mintájára hazánkban is érdemes lenne létrehozni egyet, melynek feladata az iparosok szakmai műveltségének emelése lenne. Kossuth szerint szükség lenne egy olcsó folyóiratra is, „mely által a műipar körébe vágó ismereteket népszerűen terjeszteni” lehetne. Pesten egy olyan könyvtárat és olvasótermet kellene megnyitni, melyben „a kézművesek minden hasznos olvasmányt feltalálnak” Felveti azt az ötletet is, hogy „vásár- és ünnepnapokon a mesterlegényeknek életkörükből vágó technikai tudományokból ingyen „népszerű leckéket” kellene adni.

Egy másik vezércikkében Kossuth³⁴⁴ arról elmélkedik, hogy hazánkban a szakképzés mennyire elhanyagolt állapotban van, és hogy milyen „...szörnyű nagy hiba, hogy minálunk a jövődöbéli mezei gazda, kézműves gyártó és kereskedő, hacsak a latin iskolákban nem akarják ifjúságuk becses idejét oly tanulmányokra vesztegetni, melyeknek jövődö hivatásuk egész mezején hasznát sohasem veszik, közintézetekben úgyszólván semmi nevelést nem kaphatnak, s mindent, a mit tudnak, csak amúgy történetesen, szilárd alap nélküli gyakorolgatásból mintegy lopva szerezzék; a honnan következik aztán, hogy a technikai tudományok a gyakorlatos iparágakkal minálunk életadó viszonyban épen nem, vagy csak gyér kivételként állanak” Ezt felismerve indult meg az ipari szakképzés rendezésének egyre erőteljesebb követelése.

Az 1841-ben végül megalakult Iparegyesület legfőbb céljának tartotta az iparosok szakmai képzését. Tanfolyamokat indítottak számukra, kiállításokat szerveztek, népszerű, olcsó

³⁴² Jankovich Miklós: A Mester legények ingyeni Oktatásoknak előbbisége Magyar Országban, mint a Külföldön. = Tudományos Gyűjtemény 18 (1834) Vol. I. pp. 47–50.

³⁴³ Gazdasági tanítóintézetekről. = Kémlő 1 (1836) No. 30, 32, 33.

³⁴⁴ Kossuth Lajos: Humanismus, realismus. = Pesti Hírlap, 1841. No. 29.

kiadványokat publikáltak. Az „Iparegyesület” szorgalmazására 1844-ben Pesten létrejöhetett a „mesterinas-iskola”, mely a pesti inasok számára nyújtott heti egy alkalommal, az esti órákban képzést. Két csoportban folyt az oktatás. A kezdő csoportba az írni-olvasni sem tudó inasok jártak, akik itt tanulhatták meg az elemi ismereteket, és a „műtan” keretein belül a kézi mesterségek alapjait. A haladó csoport könyvvitelt, gazdasági földrajzot, kamatszámítást, és történelmet tanult. Az iskolát 120–150 inas látogatta, ami a pesti inasok akkori hatezres létszámához képest meglehetősen alacsony szám. Az inasoknak vasárnaponként rajziskolába kellett járniuk. A mesterinas és a vasárnapi iskolák ügyét a sajtó a negyvenes években állandóan ébren tartotta. Sokféle megoldás, javaslat látott napvilágot a lapok hasábjain ezen iskolák rendszerére, szervezeti kereteire, tananyagára vonatkozóan a következő években.³⁴⁵

A magyar gazdaság életében jelentős változást hozott az Országos Magyar Gazdasági Egyesület megalapítása, mely feladatának tekintette kiállítások rendezését, és a korszerű gazdálkodás elveinek és gyakorlatának népszerűsítését. Az utóbbi célt szolgálta az *Magyar Gazda* című lap megindítása is 1841-ben.

A harmincas évek végén, és a negyvenes években a liberális nemesi ellenzék képviselői, úgy vélekedtek, hogy a működő, magánkézben lévő mezőgazdasági iskolák nem tudják kielégíteni azokat az igényeket, melyeket az elmaradott magyar mezőgazdaság korszerűsítése támasztana a mezőgazdasági szakképzéssel szemben, ezért sok fórumon, így a sajtóban is sürgették egy „Országos Központi Gazdaképző Intézet” felállítását.

1837-ben, a Tudományos Gyűjtemény hasábjain hosszú tanulmány jelent meg, mely felveti az állami gazdaképző intézet felállításának tervét.³⁴⁶ A szerző elismeri a magánintézetek érdemeit a gazdaképzésben, de hangsúlyozza, hogy ezekből nem kerül ki kellő számú, és a kor kívánalmainak megfelelő színvonalon képzett szakember. Ezért javasolja, hogy a magyar Gazdasági Egyesület találjon módot egy olyan gazdaképző intézet alapítására, „melly nem egyes személlyé, hanem a közösségé, s így a nemzeté”. Itt az egyesület felügyelete mellett „minden, a gazdasági tisztek nevelésekre s formálódásokra megkívántató tudományok hazai nyelven, mind elméletileg, mind gyakorlatilag taníttassanak.” Javasolja, hogy az intézet foglalkozzon olyan tanítók képzésével is, akik a falusi iskolákban korszerű mezőgazdasági ismereteket nyújtanak a gyermekeknek.

Ezt a gondolatot 1844-ben, Kossuth is felveti a „Pesti Hírlap”-ban megjelent egyik vezércikkében³⁴⁷, melyben szenvedélyes hangon szól arról, mekkora szükség lenne Magyarországon a magánintézmények mellett egy állami pénzből fenntartott országos gazdaképző intézetre. „Olvasóink tudják, hogy erre szükségük van nagybirtokosainknak, kiknél a birtokkezelés akár sajátlag, akár mások által történjék, nagyobb tudományos műveltséget kíván; de szüksége van a középbirtokú osztálynak is, mely jövedelmeinek lehető legmagasabb fokra emelése nélkül az elharapózó fényűzés költségeit nem birandván, menthetetlenül elvérzenék; – és tudjuk azt is, hogy találmányoknak, szerszámoknak új iparnövények termesztésének, általában a theoria alkalmazásának megkísérettetése közép-szerű, s kisebb birtokosoktól nem is telik, de telnék bár, nem is kívánatos, mert egy rosszul sikerült kísérlet őt magát a jótól is elrettenti, a vidéknek pedig az ősök őseiről öröklött routine mellett maradásra rettentő példával szolgál.”

Az állam ilyen fontos kérdésben nem támaszkodhat kizárólag a magánemberek jóindulatára. Az alapítók halála után az örökösök gyakran nem áldoznak eleget az intézmények fenntartására, melyek így csak „tengve-lengve” léteznek. Nem haladnak előre „a korrallal s az ismeretek fejleményeivel”, nem felelnek meg „a nemzeti igényeknek.” Kossuth szerint „országos szükség fedezésére irányzott intézetektől csak úgy remélhetni némi biztossággal minden jót, ha felettök nem egyes alapítóknak, hanem az egyetemes nemzetnek figyelme, s akarata örökösök.” Kifejti, hogy sem

³⁴⁵ Csanády: Mester-inas iskolák. = Hetilap 1 (1845) No. 36, 37.; Ipariskolák. = Hetilap 2 (1846) No. 76, 77.

³⁴⁶ Mándi Márton István: A Gazdaság Tanító Intézet kinézéseiről. = Tudományos Gyűjtemény 21 (1837) Vol. IX. pp. 83–110.

³⁴⁷ Kossuth Lajos: Jutalmazások s gazdaképző intézet. = Pesti Hírlap, 1844. No. 329.

a keszthelyi, sem a magyaróvári intézet nem felel többé meg a kor elvárásainak, hiszen a tanítás nyelve nem magyar, és a tananyag is elavult. „Magánintézetek egyedül országos szükségletet nem fedezhetnek” – vonja le a következtetést a szerző. Ezért van szükség, ugyanúgy, mint külföldön hazánkban is egy országos állami pénzből létrehozott modern mezőgazdasági szakképző intézetre. Ezt a véleményt hangoztatja Péterffy József, a későbbi neves gazdasági szakember³⁴⁸ is a „Magyar Gazda” című lapban.³⁴⁹

Ez az intézet a korszak végéig nem jött létre, ám a harmincas évek végén és a negyvenes években sorra alakultak kisebb gazdasági intézetek, melyekről gyakran adott hírt a sajtó. 1838-ban, Rohoncon, Vas megyében jött létre egy gazdasági tanintézet, szintén magánkezdeményezésből, Károlyi Lajos és Batthyány Kázmér alapításaként, Klauzál Imre vezetésével. Az intézet célja az volt, hogy az alapítók uradalmi részére gazdatisztekot neveljen. A két éves tanfolyam során alapos elméleti és gyakorlati képzésben részesültek a hallgatók, melynek egyik tanára a későbbi neves matematikus, egyetemi tanár, Vállas Antal³⁵⁰ volt. A tanítás nyelve – eltérően a Georgikontól és a magyaróvári intézettől – magyar volt. A rövid életű intézetről részletes tudósítás jelent meg a „Tudományos Gyűjtemény”-ben, 1839-ben, melyből értesülhetünk a tantervről, a képzés elméleti és gyakorlati vonatkozásairól, a tanárokról, a felvétel feltételeiről.³⁵¹

1840-ben létesült a nagykőrösi református gimnáziumban egy tanszék, a népiskolai tanítók mezőgazdasági képzésére. 1845-ben nyílt meg Zeleméren³⁵² egy földművesiskola és árvaintézet, melynek célja az volt, hogy árván maradt fiúkat parasztgazdákká képezzen. 1846-ban, a Cegléd melletti Szőkehalmon³⁵³ nyílt földművesiskola, melyet Török János, a megszűnt rohongi intézet tanára alapított. Itt a három éves képzési idő alatt majoros és telkes gazdákat képeztek. Ezek az intézetek a szabadságharc bukásával megszűntek, működésükről kevés adat maradt fenn, csak a lapokban közzétett tudósítások nyújtanak tájékoztatást róluk.

A reformkori lapok hasábjain számtalan javaslat látott napvilágot a hazai ipar fejlesztéséről, az iparosképzés reformjáról,³⁵⁴ de a negyvenes években, a „Pesti Hírlap”-ban megjelent cikkek hatottak e tárgyban leginkább a közvéleményre.

Az 1841-ben megalakult „Iparegyesület”, legfőbb céljának tartotta az iparosok szakmai képzését. Tanfolyamokat indítottak számukra, kiállításokat szerveztek, népszerű, olcsó kiadványokat adtak közre. Az Iparegyesület sokat tett azért, hogy 1844-ben, Pesten létrejöhessen a „mesterinas-iskola”, mely a pesti inasok számára nyújtott heti egy alkalommal, az esti órákban képzést. Ez nagyon kevésnek bizonyult, de mégis adott valamiféle alapvető ismeretanyagot. Két csoportban folyt az oktatás. A kezdő csoportba az írni-olvasni sem tudó inasok jártak, akik itt tanulhatták meg az elemi ismereteket, és a „műtan” keretein belül a kézi mesterségek alapjait. A

³⁴⁸ Péterffy József (1827–1888) tanulmányait a debreceni református kollégiumban végezte. A szabadságharcban honvédszázadosként szolgált. A bukás után Erdélyben különböző helyeken jószágkormányzóként működött. 1875-ben megalapította Pozsonyban az első női háziipar-tanítóképző intézetet; háziipar terjesztő egyesületeket alakított, ipari tanműhelyeket és szakiskolákat állított fel. 1883-ban Trefort Ágoston közoktatási miniszter megbízta őt alsófokú iparos mesterinas iskolák szervezésével és kormánybiztosi minőségben az ipariskolák főfelügyeletével. Számos gazdasági kérdésekkel foglalkozó műve jelent meg.

³⁴⁹ Péterffy József: Szükségesek-e a külön gazdasági intézetek a mezőgazdaság és köznevelés érdekében? = Magyar Gazda 5 (1845) No. 54. 907–911. has.

³⁵⁰ Vállas Antal (1809–1869) matematikus. Tanulmányait a pesti piarista gimnáziumban, majd Kassán és Bécsben végezte. Magánnevelőként működött. 1838–1840-ig a rohongi gazdasági tanintézet tanára. Részt vett az Iparegyesület létrehozásában, az iparműkiállítások rendezésében. 1848-ban Eötvös József kinevezte a pesti egyetem mennyiségtan tanárának, mely címtől a bukás után megfosztották. 1851-ben elhagyta Magyarországot, Amerikában, New Orleansban telepedett le, ahol 1858-ban akadémiát alapított. Számos tankönyvet, szakkönyvet írt.

³⁵¹ Tudósítás a rohongi gazdasági tanító intézet iránt. = Tudományos Gyűjtemény 23 (1839) Vol. VIII. pp. 106–111.

³⁵² Zeleméri gazdasági s egyszersmind árvaintézet terve. = Magyar Gazda 5 (1845) No. 93. 1508–1513. has.; Zeleméri Gazdaképző Intézet. = Hetilap 1 (1845) No. 57.

³⁵³ Török János: Mezőgazdáink hivatásszerű képzéséről általában... = Magyar Gazda 5 (1845) No. 103. 1683–1690. has., No. 104. 1703–1704. has.

³⁵⁴ Gazdasági tanítóintézetekről. = Kémlő 1 (1836) No. 30, 32, 33.

haladó csoport könyvvitelt, gazdasági földrajzot, kamatszámítást, és történelmet tanult. Az iskolát 120–150 inas látogatta, ami a pesti inasok akkori hatezres létszámához képest meglehetősen alacsony szám. Az inasoknak vasárnaponként rajziskolába kellett járniuk. A mesterinas és a vasárnapi iskolák ügyével a sajtó a negyveneseket foglalkozott.

Almási Balogh Pál a „Pesti Hírlap”-ban cikket közölt 1841 elején. Felvetette egy hasznos ismereteket közvetítő társaság létrehozását. Az előkészítő munkálatok során Kossuth Lajost bízták meg a főbb irányelvek kidolgozásával. Kossuth alapvető célként tűzte ki, hogy a hasznos ismereteket a nép minden osztályában, kiváltképp az iparos osztályban terjeszteni kell, mégpedig népszerű nyelven, könnyen elérhető formában, a gyakorlati élet szükségletei által kívánt munkák kiadásával. (Az első felhívás aláírói között már jelentős személyiségeket találunk.) A rajz, a kézművesség, az ipar fejlődése érdekében előadások tartását, folyóiratok és könyvek kiadását, országos hálózat kialakítását, kívánta. Fontosnak tartotta a kiállítások rendezését, gyűjtemények összeállítását. Tervbe vette olvasótermek és szakiskolák felállítását is. Kossuth, Wesselényi Miklós ötezer forintos adományát is erre, tehát az iparegyesület létrehozására ajánlotta fel. 1841. november 13–14-én tartották az első közgyűlést, ahol Batthyány Lajos grófot elnökké, Luka Lajost igazgatóvá, Kossuth Lajost aligazgatóvá választották meg. Az alapítvány tőkéje 9400 forint volt. Az iparegyesület megszervezte az első kiállításokat. A Lánchíd alapkő letétele 1842. augusztus 24-én volt. Másnap, 1842. augusztus 25-én megnyitották az első magyar „iparmű-kiállítást” is.³⁵⁵

A „Honi Iparvédegyelet” eszméje ezeken a kiállításokon fogalmazódott meg. Ekkor határozták el, hogy az export rendszeresítésére a „Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság”-ot, a gyárak, ipartelemek megindításához a „Gyáralapító Részvénytársaság”-ot alapítanak.

Megkezdődött a megvalósítás, amelynek során a mesterszavak magyarosításától kezdve az iparosok naptárán át az iparműtár, (árucsarnok) létesítéséig terjedt a somféle dologra kiterjedt szervezők tevékenysége. Technológiai gyűjteményt létesítettek, tankönyveket bocsátottak közre, fiatalokat küldtek ösztöndíjjal külföldre, felolvasásokat tartottak. 1843. december 3-án kezdődtek meg a vasárnapi nyilvános felolvasások (vegytan, fizika, mechanika, matematika). Eredetileg a fiatalabb iparos legények számára kezdték meg ezeket az előadásokat, de számos egyetemi hallgató is látogatta az összejöveteleket.

Az „Ipartestület” magántársulásként működött. 1844-ben jelent meg a „Népszerű könyvtár” első kötete, a második pedig 1845-ben. (Több kötetet nem adtak ki.) Az érdeklődés hiányánál nagyobb volt az olvasni tudás hiánya, amely súlyosan hátráltatta az iparosok általános és szakmai művelődését is.

Az „Iparegyesület” a technikai ismeretek terjesztésének sokféle formáját szervezte meg. 1847-től ismeretterjesztő előadásokat is szerveztek, rendszeres szakismereti tanfolyamokat tartottak. Mindezek hozzájárultak az iparos- és kereskedő rétegek szakmai és általános műveltségének fejlődéséhez.

³⁵⁵ Ezen a fontos eseményen 213 kiállító 298 beküldött termékkel vett részt. Az első kiállításon kilenc asztalos mutatta be műveit. 1843-ban rendezték meg a második, 1846-ban pedig a III. Iparmű-kiállítást.

Következtetések és kitekintés

A hazai andragógia-történeti szakirodalom, különösen a 18. század utolsó, és a 19. század első évtizedeire vonatkozóan felszínes, talán azért, mert a különböző szerzők nem vették kézbe az eredeti kéziratok és nyomtatott forrásokat, csak másodlagos forrásokból dolgoztak.

Kutatásomban megkíséreltem számba venni a kéziratban és nyomtatásban ránk maradt prédikációkat, röpiratokat, melyek a felnőttek műveltségének emelésével, a köznép felvilágosításával foglalkoztak. Fontos szerepet játszottak mind a felvilágosodás időszakában, mind a reformkorban a hírlapok és folyóiratok. Ezek közül azokkal foglalkoztam részletesebben, melyek kimondott vagy kimondatlan célja a néz szellemi felemelése volt. Csak az a felnőtt képes idősebb korában tanuláshoz fogni, aki egy rövid ideig látogatta a népiskolát. Nagyon nehéz azokat a felnőtteket tanítani, akik teljesen analfabéták. A népnevelés-népoktatás korabeli alacsony színvonala az oka minden bajnak, nehézségnek. Ha az iskolai népoktatás jobb állapotba kerül, a felnőttek is könnyebben válnak olvasó-tanuló emberekké.

A kalendáriumok voltak a Biblia mellett a nép szinte kizárólagos olvasmányai. Ezen a kormányzat is próbált felülről úgy változtatni, hogy megtiltották a babonák és a tudománytalan időjósítások közlését a kalendáriumokban. Ennek ellenére vizsgált korszakunkban csak néhány tudományos igényű, és magasabb szintű irodalmat közlő kalendárium jelent meg, és azok is túl drágák voltak ahhoz, hogy a köznép megvásárolhassa őket.

A felvilágosodás idején és a reformkorban a köznép számára írt és megjelentetett könyveket, három csoportra oszthatjuk. Jelentek meg a nép általános műveltségét, felvilágosítását követelő művek, de a nagyobbik részt a mezőgazdasági és egészségügyi felvilágosító könyvek jelentették. Ezek már az 1800-as évek végén, de a 19. század első felében, hatalmas számban jelentek meg, segítve a köznép tájékozódását a mezőgazdaság és az egészségügy területén.

A felvilágosodás idején alakultak az első magyar irodalmi diáktársaságok, melyek tevékenysége a reformkorra teljesedett ki. Azért érdemes ezekkel foglalkoznunk, mert a diáktársaságok tagjai fiatal felnőttek voltak, akik itt tanulták meg a magyar nyelv ápolásán, fejlesztésén kívül a polgári viselkedés alapvető normáit, a demokrácia szabályait.

A reformkorban alakultak azok az egyesületek, melyek civil szerveződéseként próbáltak tenni valamit a nép érdekében, általános műveltségbeli és mesterségbeli tekintetben egyaránt

Intenzív elméleti és gyakorlati felvilágosító tevékenységük nagyban hozzájárult hazánk dualizmus kori fejlődéséhez.

A kutatás során törekedtünk arra, hogy a hazai felnőttképzés kezdeteit, a népfelvilágosítás főbb eredményeit bemutassuk. A terület feltárása azonban még korántsem teljes. A négy éves kutatási periódus alatt nem volt lehetőségünk az összes elsődleges forrás feltárására és feldolgozására. Kutatócsoportunk folytatni szertné a munkát, hiszen levéltáraink, kéziratáraink még számos ismeretlen forrást rejtnek.

A reformkori hazai kulturális és jótékonyági egyesületek kutatásának irányába szeretnénk továbblépni.

Függelék

A felvilágosodás korában és a reformkorban megjelent főbb népfelvilágosító kiadványok

(Tudománynépszerűsítő munkák, nevelésügyi tanácsadók, egészségügyi és a gazdálkodással foglalkozó egykorú kiadványok, 1768--1849)

Általános tanácsadó művek, tudománynépszerűsítő munkák, babonaellenes iratok

- 1775 Magyar Ország Geographica az az Földi állapotjának Le-rajzolása, mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szededetett, és azoknak, a kik Hazájokhoz illendő szívességgel viseltetnek, szemeik eleibe terjesztett, Kazintzy [Kazinczy] Ferentz. Kassán, 1775. Landerer Mihály bet. 71 p.
- 1785 Unalmas időkre szabható mulató ora. Mellyel az örvendő és az újságokban gyönyörködő nem tsak henye óráiban, hanem az olvasással kárt nem valló idejében is magát kedveltethetőképpen mulathatja. Mi-végre-is, a fő tudománnyal híres neves embereknek német nyelven való írásból kiszedetettvén, magyarra fordított Kónyi János. Pesten, 1785. Vaingand könyvel kereskedő urnál találtatik. 189 p., 3 t.
- 1790 Szükségben segítő könyv, vagyis haszonnal gyönyörködtető hiteles történeteken, és jeles példákon épült tanítások, mint kelljen az embernek élete mindennemű környülállásaiban magát viselni, hogy sorsával megelégedetten élhessen, és ennél fogva szerentsés és boldog lehessen; gazdaságát a legjobb karba helyeztethesse, és minden váratlan esetekben mind magán, mind embertársain segíthessen. Német nyelvből fordította és Magyarországra alkalmaztatta Kömlei János. Pesten, 1790. Stahel és Kilián. 513 p. (2. kiad.: Pesten, 1822. Eggenberger József. IX, 518 p., 1 lev.)
- 1791 Ewald, J. L.: A köznép meg-világosodásáról, ennek hatáiról és hasznairól. Ford.: Bárány Péter. Bétsben, 1791. Hummel Dávid bet. VIII, 154 p.
- 1793 Mészáros Ignác: Minden esetekre el-készült magyar szekretarius, ki örvendetes, és szomorú, bajos, és peres, s külömb-külobm más környül-állásokban, és alkalmokban naponkint elő-kerülő levelek írására némelly el-készítettett példákat közönségessé téssen. Pesten, 1793. Nyomt. Trattner Mátyás bet. VIII, 452 p., 1 lev.
- 1794 [Kováts Ferenc]: A' Pusztában kiáltónak szava; az az: Mezei beszélgetések, mellyek a' Pásztoroknak a' mezőkbe, és pusztákon mondattak. Budán 1794. A' királyi Akadémiának betüivel. 48, [10] p. (Ua.: Buda, 1796. Egyet. ny. 166, [8] p.)
- 1797 [Szeitz Leó]: Huszon-öt Esztendőre szegődött Házi's Mezei Szolga, avagy: Az Astronomiai Tudomány szerént, a' Tsillagoknak s' több Égi-testeknek 25 Esztendő Kalendárium-formában való rövid le-írása, a'hol is hórul hóra, mindenikében egész esztendő által elő-fordulandó Házi 's Mezei Munkák és némelly Köz-dolgok, a' régieknek figyelmetes vigyázásokból meg-emplítettnek. Vátzon 1797. Nyomt. Maramarossy Gottlieb Antal betüivel 's költségivel. 80 lev.
- 1797 Okosdi Sebestyén, a köznép számára iratott könyv, Salzmann által német nyelven, Igaz Simon által ki-adatott magyar nyelven. Kassán, 1797. Ellinger János könyvny. 4 lev., 9–220 p.

- 1798 [Hoffmann, Peter]: Tüzi-katekhizmus, vagy a' falusi népnek beszélgetések és példák által arra-való rövid oktatása, mint bányának vigyázóbban a' tüzzel' s a' gyertya-világgal, és a' tűz-támadáskor-is, mit tselekedgyenek. Kassán, [1798], Landerer. [8], 100 p.
- 1798 Az emberekkel való társalkodásról, vagy Miképpen kellessék minden rendbéli emberekhez magunkat úgy alkalmaztatnunk, hogy a világban böldegülhassunk. Irta német nyelven Knigge Adolf. Szabadon fordította Kis János. 1–3. köt. Győrben, 1798. Streibig József bet. 4 lev., 199 p.; 216 p.; 162 p., 3 lev. (2. kiad.: 1–3. köt. Pesten, 1811. Trattner Mátyás. 130 p.; 144 p.; 107, 3 p.; 3. kiad.: Pesten, 1821, Trattner. 130 p.; 144 p.; 107, [3] p.)
- 1802 Néma mester, az-az olly' házi könyvetske, mellyben Némelly különös Köz-Jóknak fel-jegyzései egybe-szerkeztetve feltaláltatnak. Irattatott Szegeden S*** E*** által. A' Magyar Nemzetnek javára. Po'sonyban és Pesten, 1802. Fűskúti Landerer Mihály. 126 p., 3 lev., 1 t. (3. jav. kiad.: Po'sonyban és Pesten, 1817. Fűskúti Landerer örökösei. 138, [6] p., 1 t.)
- 1802 Protestáns közemberek olvasókönyve. A városi és falusi magyar protestáns köznépek s különösen az alsóbb iskolákban tanuló ifjúságnak hasznára készítettett Seiler Fridrik György munkája szerint. Pozsonyban, 1802. Wéber Simon Péter bet. 2 lev., 480 p., 3 lev.
- 1803 Fábíán József: Természeti tudomány a köznépek. A babonaságnak orvoslására és a köznép közzül való kiirtására ... Egy réztábla rajzollal. Weszprémben, 1803. Ny. Számmer Mihály bet. 6 lev., 269, 21 p.
- 1805 Kenderesi Mihály: A tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk boldogságának talpkövei. Kolosvárat, 1805. A ref. kolegyom bet. 23 p.
- 1806 A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdeklései g. Teleki Lászlónak. Pesten, 1806. Nyomt. Trattner Mátyás bet. X, 11–296 p.
- 1808 Kiss János: Természet csudái, országok nevezetességei, és nemzetek szokásai, mellyek külömbféle munkákból öszveszedeggettettek, s részszerént az efféle dolgokban gyönyörködőknek, részszerént a hasznos és kellemetes olvasást megkedvelteni s figyelmetességeket gyakorolni kívánóknak számokra kibotsáttottak. Posonyban, 1808. Wéber Simon Péter. 3 lev., 354 p.
- 1816 Gróf Oxenstirn külömbféle tárgyak iránt hat részekben foglalt gondolattainak rövid értelme, tulajdon méltóságáért, német fordításból magyarra fordítatott Sipeki Balás Károly által. Első rész. Nagy-Váradon, 1816. Nyomt. Tichy János bet. 3 lev., 7–173 p. + Második rész. Posonyban, 1818. Belnay örökösseinek bet. 135, 3 p.
- 1822 Pucz Antal. A babonának és az ő sokféle nemeinek rövid előadása. A tudatlanok tanítására és a félékenyek megnyugtatására. Esztergomban, 1822. Ny. Beimel József. 140 p., 2 lev.
- 1824 Böszörményi Pál: A köznép számára készült kézi könyv, mely Szőlöske nevű falu állapotjának leírásában előadja minemű hibák, rendetlenségek, balvélekedések és babonák vesztegetik a köznépet, mimódon lehet azokat orvosolni, kiirtani és jóra hozni stb. Schlez után szabadon fordítva. 1–2. köt. Debreczenben, 1824. Ny. Tóth Ferencz. 296 p.; 268 p.
- 1828 Fáy András: Hasznos házi jegyzetek. Pesten, 1828. Landerer. 175 p. (2. jav., bőv. kiad.: Pest, 1833. Ifj. Kilián György. 200 p.; 2. kiad. új leny.: Pest, 1842. uo. 200 p.;

3. kiad.: 1–2. köt. Pesten, 1851. Ny. Kozma Vazulnál. VIII, 9–224 p.; 180, XXXV p.)
- 1829–1830 Az aranybánya, vagy a tapasztalt tanácsadó a városi, és magányos falusi csendben élő gazdák, és gazdaasszonyok számára, melly azon megbizonyosodott közhasznú oktatásoknak, utmutatásoknak, és eszközöknek tellyes gyűjteményéből áll, mellyeknélk fogva a konyhában, pinczében, kertben, élelemtárban, istállóban: ugy nem különben a mezőn, a mosásnál, és több más hasonló foglalataskodásnál kiki olly becsülettel, és haszonnal foglalataskodhatik, hogy házi, és mezei gazdaságát annak minden ágazataiban kivánt jó állapotban tarthatja. Németül öszve gyűjtötte Wigand Otto, magyarázta Lencsés Antal. 1–12. füz. Pesten, 1829–30. Wigand Ottónál. *(Az 1835-ös új kiadáson feltüntették, hogy a mű Lencsés J. Antal és Zádor Elek munkája.)*
- 1829 Farkas Elek – Kövy István: A pesti és budai házi secretarius... Pest, 1829. Landerer. 324 p. (Több, bővített kiadása is megjelent.)
- 1830 Az ifju Házi-asszony a tolettje előtt, a varró és öltözet készítő asztalnál mint gazdasszony és vendéglőné. Kézikönyv, melly a diszességnek és modénak minden tárgyaira útmutatást ad, nevezetesen a kalapoknak, asszonyi-főekességeknek, főkötőknek ... önelkészítésére ... és a szépség megtatásának és ismét helyre állításának a legjobb rendszabásaira, hasonlóképen a hőáznak legpontosabb el szerkesztetésére, ... valamint sok más környül állásokra L*** Charlotte által. 19 rajzollal. Magyarázta Némethy József. Pesten, 1830. Hartleben K. Adolf. 208 p.
- 1830 Zelena Ferencz: Minden háznál használható közönséges és legújabb nemzeti szakácskönyv, egy hosszas tapasztalás után irt bevezetéssel, mi módon kellésék t. i. a húsos és bőjti ételeket stb. készíteni. 2. kiad. Kassán, 1830. Werfer Károly. XVI, 324 p. (Újabb kiadása: Kijavított és tetemesen megbővített nemzeti szakácskönyv. Két függelékkel: I. Több gazdaságos jegyzetek. II. A rendszeresített s legczélszerűbb gőzmosás kezdés módjáról. Pest, 1846. Emich Gusztáv. XIX, 356 p.)
- 1831 Az ember és a pénz, vagy: a kereset és a házigazdaság mindenek előtt! Hasznos tanácsadások, pénzt becsületesen keresni, okosan megtartani és bölcsen elkölteni. Ifjak és öregek, alacsony és főbb ranguak számára. Ebersberg után magyarázta Némethy József. Pesten, 1831. Hartleben. IV, 162 p.
- 1832 Lencsés J. Antal: A természet és művészet remekei földvilágunk körében, vagy az alkotó szellem csudaművei. Pesten, 1832. Hartleben. 202, 4 p., 3 t.
- 1832 Rényesi Izidor hasonlításai a természet templomában. Kisdedeknek és idősebbeknek minden jóra s nemesre serkentésül, úgy előadva, miként ő előterjeszté háza népének. Huber József Diószeghi Horváth József. Kassán, 1832. Vajda Pál. XI p., 3 lev., 100 p.
- 1833 Világ és ember esméretére vezető és útmutató oktatásai egy atyának. Frantziából szabadon magyarosította Benke József. Kassán, 1833. Ny. Werfer Károly. VI, 128 p.
- 1835 Jósika Miklós: Irány. Kolozsvártt, 1835. Az ev. ref. kollegyom bet. nyomt. Barra Gábor. 248 p.
- 1835 Jósika Miklós: Vázolatok. Kolozsvártt, 1835. Tilsch és fia. 3 lev., 195 p.
- 1836 Franklin aranycskincses ládácskája, vagy utmutatás, mikép lehet az ember munkás, okos, kedves, jól magabíró, erényes és boldog? Kassa, 1836. [Ny. n.] 36 p.

- 1836 Sebes Pál: Erköltsi-tükör vagy a betsületes, és tsinos maga-viseletnek szabályjai. (Praeceptum morum.) Thorotzkón, 1836. Nagy Enyeden, nyomt. a ns. réf. kolégyom bet. Vizi István ügyelete alatt. 31 p.
- 1841 Joó János: Nézetek a magyar nemzeti míveltségi és technikai kifejlése tárgyában. Budán, 1841. A magy. kir. egyetem bet. 6 lev., 13–201 p., 3 lev., 3 t.
- 1842–1843 Mentor. Erdélyi népkönyv. Közhasznú ismeretek tára a honi szorgalom, s értelmesedés előmozdítására. Irják többen. Szerkeztí Nagy Ferencz. 1–2. köt. Kolozsvártt, 1842–1843. Tilsch és fia. 6 lev., 352 p.; 2 lev., 310 p., 2 lev.
- 1842 Rapos József: Korszerű szózat a szent-mártoni olvasó-társasághoz. Győr, 1842. Ny. özv. Streibig Klára. 115 p.
- 1842 Steinacker Gusztáv: Női hivatás- és társalkodástan. Vezérvonal honunk érettebb növendékei s leányai számára. Pesten, 1842. Heckenast Gusztáv. XII, 79 p.
- 1843 [Wargha István]: A szegény ember és gyermekei. Elbeszélések a magyar köznép számára. Pesten, 1843. Landerer és Heckenast. 72 p.
- 1843 Edvi Illés Pál: Öntanulás gyakorlatian tárgyalva. A felserdült honi tanuló és kitanult ifjúság kedvéért főleg. Pest, 1843. Heckenast Gusztáv. XIV, 169, 1 p.
- 1844 Raffay Nep. János: Kérdezősködve vezetó a polgári életben szükséges iratok készítésére. Budán, 1844. Gyurián és Bagó bet. 77, 3 p.
- 1844 Szerencse útja, vagy életbölcseesség. Franklin Benjamin nyomán a nép számára kidolgozta Farkas Ferencz. Pest, 1844. Emich Gusztáv. 48 p. (Népszerű Könyvtár 1.)
- 1845 Halász Márton: A vasárnapi gyermek. Babona-irtó könyvecske nép számára. Pesten, 1845. Emich Gusztáv. 85, 1 p. (Népszerű Könyvtár 2.)
- 1846 Cselédkaté. Kiadta Tilsch János könyvtáros. Kolozsvártt, 1846. Nyom. az ev. ref. főiskola bet. VIII, 124 p.
- 1846 Friebeisz István: Törvény-tanító a köznép használatára. Pesten, 1846. Ny. Beimel József. VI, 112 p.
- 1846 Kiss Bálint: Nőitan, vagy az asszonyi nevezetesebb munkák és kötelességek tudománya. Falusi leányok és fiatal asszonyok haszonvételére. Pesten, 1846. Ny. Beimel József bet. 64 p.
- 1846 Kiss Mihály: Bölcsesség gyöngyei. Ifjúnak és vénnek, gazdagnak, szegénynek üdvére és hasznára. Kolozsvártt, 1846. Ifj. Tilsch János. 2 lev., 311 p.
- 1846 Népszerű elbeszélések. Erkölcsi, hazafiui, gazdálkodási s közigazgatási elvek és érzelmek terjesztésére. 1–3. köt. Buda, 1846. Népkönyvkiadó Egyesület.
- 1847 Danilovics Mihály: A csillagos égnek népszerű ismertetése. Egy csillagóra melléklettel. Tanulságos és mulattató foglalkozás minden tárgy kedvelő, jelesen az ifjúság számára. A legjobb források után. Pesten, 1847. Emich Gusztáv. 47 p.
- 1847 Honleányok könyve. Képes folyóirat közhasznú ismeretek terjesztésére a gyöngéd nőnem körében. Szerkesztik Rösztler Ágnes és Oroszhegyi Józsa. 1–3. füz. Pesten, 1847. Ny. Emich Gusztáv.
- 1848 Az új magyar alkotmány főalapjai. Egy kis könnyen érthető zsebkönyv a magyarok nyilvános jogairól. A városi és falusi nép oktatására és felvilágosítására. Vagy a szabadság köznépi-törvénykönyve 3 szakaszban. Pest, 1848. Ny. Beimelnél. 26 p.

- 1848 Boross Mihály: Politikai kis káté a nép számára. Pesten, 1848. Emich Gusztáv. 16 p.
- 1848 Májer István: A jó magyar házi gazda. Nép számára életszabályul. Vác, 1848. Ny. Somogyi és Lukács. 40 p.
- 1848 Öreg ABC vén emberek számára. Szerk.: Vas Gereben: Győrött, 1848. Streibig. 1–4. füz.
- 1848 Szabó Imre: Tanácsadó a falusi nép számára. Pest, 1848. Ny. Beimel József. 30 p.
- 1848 Táncsics Mihály: Vasárnapi egyesület, vagy segítsünk egymáson. Pest, 1848. Müller Adolf. 152 p.
- 1849 Tárogató. Vasárnap délutánra való olvasmány a népnek. Debrecen, 1849. Városi ny. 16 p.
- 1855 Mocsáry Lajos: A magyar társasélet. Pest, 1855. Ny. Müller Emil. 128 p. (2. kiad.: Pest, 1856. Müller Gyula. 128 p.)

Nevelési tanácsadók

- 1775 Emberséges ember egész tisztje, vagy oly makszimák, mellyek szerént az ember magát e világban böltsen, okosan, Isten s emberek előtt való kedvességgel hordozhatja. A gyenge ifjúság nagy hasznára való nézve, francia nyelvből magyarra fordítottatott K[ovács] F[erencz] M. által. Győrben, 1775. Nyomt. Streibig Gergely János által. 94, 1 p.
- 1783 Barátságos oktatás, hogy kellessék egy ifju aszszony embernek magát a díszes erkölcsökben méltó képpen formálgatni. Irattatott német nyelven Meyer András. Mellyből magyarra fordította, és néhol holmi aprólékos szükséges jegyzésekkel bővítette Szerentsi Nagy István. Posonyban és Budán, 1783. Benedickt Mihály és társai. 8 lev., 17–126 p., 1 t.
- 1791 Perlaky Dávid: A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás, mellyet a szüléknek és gyermek tanítók s nevelőknek kedveért öszve szedegetett. Komáromban, 1791. Wéber Simon Péter bet. 6 lev., 82 p.
- 1802 Az anyákhoz való jó tanátsa Hufelandnak a gyermekek testi neveléseknek nevezetesebb pontjairól az ő életeknek első esztendejekben iratott németül 1790. esztendőben, most pedig magyarra fordította, és némelly meg jegyzésekkel s világosításokkal a magyarok szokásokhoz alkalmaztatva ki adta Öri Fábrián László. Pozsonban, 1802. Ny. Wéber Simon Péter. 7 lev., 106 p.
- 1805 Falusi Mihály: Okos gyermek nevelés példája a köznép hasznára, mellyben rövideden előadatik, miképpen kell a gyermekeket születések napjától fogva, mind testi, mind erköltsi tulajdonságaikra nézve hasznosann és okosann nevelni. Pozsonban, 1805. Belnay György Aloysius bet. 266 p., 3 lev.
- 1806 Rövid utmutatás a szépnem nevelésére. Francziából szabadon fordította Farkas Károly. Pesten, 1806. Ny. Landerer. 7 lev., 48 p.
- 1830 A testi gyermeknevelés megjobbítására szolgáló javallatok az első életszakaszokban, némelly makacs és hirtelen megölő betegségek, ártalmas szokásoktól és visszaélésektől, és veszedelmes ruházatoktól védő intésekkel együtt. A kezdő anyák

- számára dr. Gölis L. Antal után németből fordítá 2. kiadás szerint Horvát József. Pesten, 1830. Hartleben Adols. IX, 10–144 p.
- 1833 Beke Kristóf: A nevelés ügyében, különösen a köznépre nézve. Előadatott április 11-kén 1833. A midőn a megyebeli tekintetes kiküldöttségnek az ország tudománybeli rendszeres munkára tett észrevételeit a közgyűlés vizsgálat alá vevé. Veszprém, 1833. Számmer Alajos bet. 18, 2 p.
- 1836 Zsoldos Ignác: Nevelésünk hiányai. Budán, 1836. A magyar kir. egyetem bet. 2 lev., 5–85 p.
- 1837 Edvi Illés Pál: Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a legszükségesebb tudományok öszvesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók s tanulók számára készült, s a magyar tudós társaság által I-rendű Marczibányi Lajos jutalommal koszorúzott pályamunka. Budán, 1837. A magy. kir. egyetem bet. XXXVI, 37–666 p.
- 1837 Steinacker Gusztáv: A leányok neveléséről és tanításáról Magyarországon egy Pesten felállítandó nevelőintézet tervével együtt magasb és közép-rangú protestáns leányok számára. Budán, 1837. A magy. kir. egyetem bet. 15 p.
- 1838 Borsos Márton: A csecsemő és első gyermekkor házi nevelés tekintetében. Kolosvár, 1838. Tilsch és fia. XII, 188 p. (2. kiad.: Kolosvár, 1845. Stein János. XII, 188 p.)
- 1842 Fenelon: Nőnevelés. Magyarította Szalai B. Barkóczy László. Pesten, 1842. Ny. Trattner-Károlyi. 95 p.
- 1842 Klobusitzky, Paul: Gyermeknevelési képzés-szabályok, hasznos kézikönyv szülők és nevelőknek. Morálon és természeti bölcsességen alapítva, nők, hölgyek, hajadonok és minden nevelő-intézetek javára. Magyarra áttéve Kecskeméthy Csapó Dániel által. Budán, 1842. Ny. a m. kir. egyetem bet. VI, 7–312 p.
- 1842 Steinacker Gusztáv: Tapasztalások és intések a nőnevelés mezején, minden lelkes szülők s a nevelés szent ügyét szívökbén hordó hazánkfiai számára. Előszóval bevezeti Fáy András. Pest, 1842. Geibel Károly. 88 p.
- 1844 Schoepf-Merei Ágoston: Néhány szó általánosan megalapult gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz. Pesten, 1844. Ny. Landerer és Heckenast. 35 p.
- 1845 Borsos Márton: A csecsemő és első gyermekkor házi nevelés tekintetében. Kolosvár, 1838. Tilsch és fia. XII, 188 p. (2. kiad.: Kolosvár, 1845. Stein János. XII, 188 p.)
- 1846 Házi neveléstan kézikönyve. Classikai kalászat szülék és az őket képviselő nevelők, nevelőnők s oktatók számára. Heinsius Tivadar után magyarítva Fábián Gábor által. Budán, 1846. A m. k. egyetem bet. XLVII, 398 p.
- 1848 Karády Ignác. Elemi nevelés szülők és nevelők használatára. Pozsony, 1848. A szerző tulajdona. (Nyom. Belnay örökösénél.) 4 lev., 150 p., 3 lev.
- 1848 Ney Ferencz: A népnevelés hatása Magyarhon népeinek erkölcsiségére. Pesten, 1848. Ny. Beimel József. 144 p.

Egészségügyi, egészségnevelő, orvosi tanácsadó munkák

- 1771 Csapó József: Kis gyermekek isputálja, mellyben különbféle nevezetesebb nyavalyái és külső hibái a kis gyermekeknek és ezek eránt lehető orvoslásnak módjai hűségesen megíratnak. Nagy-Károly, 1771. Ny. Pap István. X, 122 p.
- 1772 Dombó Samuel: Bába mesterség, melly irattatott kérdésekben és feleletekben foglaltatott a t. ns. Borsód vármegyei bábáknak hasznokra. Posonyban, 1772. Landerer Mihály. XII, 104 p.
- 1772 Tissot, M. P.: A néphez való tudósítás, miképen kelljen a maga egészségére vigyázni. Mostan hazánk állapotjához alkalmaztatva magyar nyelvre fordított nagy-tornyai Marikovszki Márton által. Nagy-Károly, 1772. Ny. Szatmári Nagy Pap István által. 50, 689, 30 p.
- 1775 Csapó József: Uj füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fűnek és virágnak neve, neme, ábrázatja, természete és ezekhez képest különbféle hasznai, értelmesen megjegyztettek. Posonyban, 1775. Landerer Mihály bet. 306, 19 p., 1 t. (2. kiad.: Posonyban, 1792. uo. 306, 19 p.) – *Gyógynövények hasznáról is.*
- 1776 Rác Sámuel: Orvosi oktatás, mellyben a leggyakrabb és legközönségesebb belső nyavalyáknak jelei és orvosságai röviden leiratnak. Budán, 1776. Landerer Katalin bet. 2 lev., 152, LXIV p. (2. bőv., jav. kiad.: Pozsony és Kassa, 1778. Landerer Mihály. VIII, 174, LXXX p.)
- 1777 Steidele János Rafael: Magyar bábamesterség. Irattatott német nyelven. Mellyet a felső hatalmasságok parancsolatjára 26 tábla képekkel megmagyarázva magyar nyelven ki-adott Szeli Károly. Nyom. Bétsben, 1777. a Schulzi betűkkel. 7 lev., XXVI, 461, 8 p.
- 1778 Orvos könyv, mellyet Störck Antal az austriai német tartományokban lévő tábori és falusi borbélyok számára, német nyelven írott. Maga nemzete hasznára pedig minap Bétsben lakván, ugyan ott magyar nyelvre fordított Milesz Josef. 1–2. köt. Bétsben, 1778. Nemes Trattner Mátyás nyomtatónál. 16 lev., 339 p.; 2 lev., 208 p., 18 lev., 117, 3 p.
- 1781 Benkő Sámuel: A hójagos himlőről való tanácsadás. Miképen kelljen a még meg nem himlőzöttket, mikor e nyavalyába esnek, orvosolni, hogy testeknek szépségeben és épségeben megmaradjanak, mind pedig igen kevés számmal haljanak meg. Kassa, 1781. Ny. Landerer Mihály. VI, 46 p.
- 1781 Bruz László: Házi patika. Kolosvár, 1781. Ny. a ref. kolleg. bet. 80 p.
- 1782 A borbélyáságnak eleji, mellyeket németül és deákul kiadott Plenck József Jakab. Magyarra fordította, két képpel és némely hasznos czikkkel szaporította Rác Sámuel. Budán és Pesten, 1782. Weingand és Köpf könyvárusok költségével nyomt. Landerer Katalin. VIII, 202, 2 p.
- 1784 Mocsi Károly: A bába-mesterségnek eleji, mellyeket a magyar bábáknak számára fordított s kiadott. Pesten, 1784. Ny. Trattner Mátyás. 4 lev., 62 p. (2. kiad.: Pesten, 1785. uo. 62 p.)
- 1785 Rosen Miklós, Rosensteini: Az hójagos és veres himlőnek gyógyítására és beoltására való utmutatása. Mellyet svécziai nyelvből németre fordított és jegyzésekkel szaporított dr. Murai János András, mostan pedig a gyermekek nyavalyájáról irt

- könyvéből kiszakasztván, magyar nyelvre fordított Báti János. Hozzá adván a skárlát hidegtelezés históriáját ugyan azon auctorból. Kolosvár, 1785. A ref. coll. bet. XII, 252, 14 p.
- 1786 Schosulan Mihály János: A falusi embereknek irtt oktatás, mellyből ki ki megtanulhattya, miképpen kellessék a vízben holt, fel-akasztott, ...és a mennykötől üttetett szerentsétlen felebaráttján segíteni... Ford. Tolnay Sándor. Béts, 1786. Kurtzbek ny. [6], 104 p.
- 1787 Mátyus István: Ó és uj diaetetica az az: Az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására Istentől adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek a szerint való elé-számlálása, a mint azokra reá kaptak, és eleitől fogva mind ez ideig magok károkra vagy hasznokra vélek éltek az emberek. Mellyben, hat darabokra intézve, a maga elébbi diaeticájának első darabját bővebben ki-magyarázta; és sok ide tartozó régi szokásokkal s jeles történetekkel meg-világosította, s egyszersmind a természetnek szentséges helyeire-is maga feleinek sok helyben a jeget meg-törte, úgy hogy, ennyi részben e munka természet históriája gyanánt is szolgálhasson ... 1–6. köt. Posonyban, 1787–1793. Fűskúti Landerer Mihály. – 1. köt.: 1787., XX p., 5 lev., 463 p., 1 t.; 2. köt.: 1787., XXXVI p., 6 lev., 488 p.; 3. köt.: 1787., LVIII p., 7 lev., 418 p.; 4. köt.: 1789., 6 lev., XXI, 15, 496 p.; 5. köt.: 1792., 12 lev., 763 p.; 6. köt.: 1793., XXIV, 788 p.
- 1789 Rác Sámuel: A physiologiának rövid sommája, mellyet a magyar olvasóknak hasznokra kiadott. Pest, 1789. Ny. Patzkó Ferencz. 2 lev., 239, 19 p., 2 t.
- 1789 Steidele János Rafael: Magaviselésére rendmutató regulák, mellyeket a terhes, szülő és gyermekágyas asszonyoknak hasznára német nyelven kiadott ... és magyarra fordított Gellei Mihály gondviselése alatt. Budán, 1789. Ny. Landerer Katalin bet. 220 p.
- 1791 [Szentmihályi Mihály]: Házi Orvosságok, mellyek különös munkával egybeszedetvén, három részre osztatnak. Ezekhez némelly köz jóknak, és a rozs virág hasznainak, fel-jegyzése-is adatott. 1–2. köt. Vátzon, 1791. Nyomt. Ambro Ferentz bet. 8 lev., 17–290 p., 10 lev., 33 p. – *Új kiadása*: Házi orvosságok, mellyek az emberi testnek külömb-külob-féle nyavalyáinak meg-orvoslására nem tsak némelly esméretesb füvek belső, s külső, hanem köz-hasznai-is rövideden egybe szerkésztetve találtatnak. Most pedig, hogy annyival-is inkább édes nemzetünknek természeti hajlandósága fel-indíttassék; a méhtartás tudományja-is tellyesen, és rövideden hozzá adattatott. Vátzon, 1801. Maramarosi Gottlieb Antal költségével. 185, 7 p. (3. kiad.: Vátzon, 1808. Gottlieb. 183, 12, 78, 2 p.)
- 1791 Csapó József: Orvosló könyvecske, melly betegeskedő szegény sorsú ember számára és hasznára készült. Posony és Pest, 1791. Fűskúti Landerer Mihály. 4, 382 p.
- 1791 Lange Márton: A leányoknak, anyáknak és gyermekeknek orvos asszonyok. A köz, a falu helyt lakó népnek számára iratott könyv, melly főképpen a falu-helyt lévő bába asszonyoknak kedvéért készítettet, de minden jó anyáknak is az olvasásra hasznos és nékiek mint-egy ajándék az leányaiknak férjhez menetelekkor ajánltatik. Ford.: Goedri János. Kolosvár és Szeben, 1791. Ny. Hochmeister Márton. VIII, 364, 6 p.
- 1792 [Vásárhelyi Sámuel]: Az egészséges hoszszú életről való szabad elmélkedések. Mellyeket minden egészségeket szeretőknek praeservatívául ajánl egy felebaráttja bóldogíthatásában magát gyönyörködtető orvos. Kolosváratt, 1792. Nyomt. a reform. coll. bet. 95 p.

- 1793 [Etienne András]: A' franczos navajának leg könnyebb és a' parasztokra nézve leg alkalmasabb és leg óltsob orvoslása modgya. [H. n.], 1793. [Ny. n.] 28 p.
- 1794 Kiss József: Egészséget tárgyazó katechismus a köz-népnek és az oskolába járó gyermekeknek számára, hogy tudhassák egességjeket betsülni és őrizni. Sopronban, 1794. Nyomt. Sziesz Kláránál. 3 lev., 138 p., 1 lev.
- 1795 Felső Pulyai Büky József: Hivatalbeli oktatás a pestis alkalmatosságával. Uj-Vidék, 1795. [Ny. n.] 12 p.
- 1796 Kiss József: Egészséget tárgyazó katechismus vagy-is kérdésekbe, és feleletekbe foglaltt oktatás, miképpen kellessék az egészséget betsülni, és őrizni, derék s egészséges gyermekeket nevelni, a betegekkel okossan bánni, és némelly közönségessebb betegségekben főképpen a hirtelen-való veszedelmekben magán segíteni. Minden nem-orvosnak de kiváltképpen a köz-népnek és az oskolába járó gyermekeknek számára. II-dik megbővített kiadás. Sopronyban, 1796. Szisz Klárának nyomt. műhelyében. 4 lev., 234 p., 1 lev.
- 1798 Hufeland Kristóf Vilmos: Az emberi élet meghosszabbításának mestersége. Német nyelvből magyarra fordított, alkalmatosság szerént a magyar hazára szabott, néhol pedig megbővített Kováts Mihály által. 1–2. köt. Pesten, 1798. Ny. Trattner Mátyás bet. XVI, 271 p.; IV, 259 p. (2. kiad.: A második kiadás szerint fordította, a nehezebb helyeken megvilágosította, alkalmatosság szerint a magyar hazára szabta, sok helyeken pedig megbővítette Kováts Mihály. 1–2. köt. Pesten, 1799. Ny. Patzkó Ferentz bet. XX, 368 p.; XIII, 480 p.; 3. kiad.: Hufeland Kristóf Vilmos: Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabító mesterség. 2 rész. Ötödik megbővített törvényes kiadat. Fordítá, és a magyar nyelvre való jegyzékekkel megszorítá Kováts Mihály. 3. magyar kiadat. Budán, 1825. Nyomt. Landerer Anna bet. XXXXVII, 1, 228 p., 1 t.; 306 p., 15 lev.)
- 1798 Kováts Mihály: Szükségben-való és segedelem-tábla a vízbe-fultt, meg-fagyott, felakasztatott-emberekre, és a hóltan születni láttzott kisedekre nézve. Pesten, 1798. Trattner Mátyás bet. 1 p.
- 1799 Kiss József: Emlékeztetés a himlő-beoltásának hasznára, az önnön magzatjokat igazán szerető szülőknek vigasztalására. Sopron, 1799. Ny. Szisz Klára. 18 p.
- 1800 A himlő veszedelmei ellen való oktatás. Hazájának hasznára írta Bene Feretz. Pest, 1800. Weingand M. 74, 6 p. (2. bőv. kiad.: Pest, 1801. Eggenberger József és fia. 4, VIII, IV, 68 p.)
- 1801 Benedeki Enyedi János: Falusi emberek patikája, a falun lakó minden keresztyén valláson lévő tisztelendő papokhoz. Mellyben a falusi embereknek legnevezetesebb nyavalyáinak orvoslások irattak meg. Nyomatott a könyv-szerzőnek tulajdon maga költségével. Szeben – Kolozsvárt, 1801. Hochmeister Márton bet. XX, 270 p., 1 lev.
- 1801 Pataki Sámuel: A mostani uralkodó scárlát forró hideglelés és torokfájásra nézve szükséges jegyzések a falusiak számokra. Kolosváratt, 1801. Barth Péter bet. 14 lev.
- 1802 Az oltalmazó himlő dicséretéről. Boldogasszony havának 24-én 1802. évben a szokott evang. textusból a sz. egyházban mondotta Balogh István. Székesfehérváron, 1802. Ny. Számmer Mihály. 16 p.
- 1802 Bene Ferencz. Rövid oktatás a mentő himlőinek eredetéről, természetéről és beoltásáról. Pesten, 1802. Ny. Trattner Mátyás. 55 p. (2. bőv. kiad.: Budán, 1816. A k. egyetem bet. VIII, 40 p.)

- 1802 Nyulas Ferentz: Kolosvári tehén himlő. Kolosvár, 1802. Hochmeister Márton. 31 p.
- 1802 Váradi Sámuel: A tehén himlő, avagy a vakczina természetének és terjesztése módjának rövid előadása. A vakczina képével. Bécsben, 1802. Ny. Schrämbl F. A. XVI, 232 p.
- 1802 Zsoldos János: Aszszony orvos, mellyben a szűzeknek, a házas, terhes, szült és koros asszszonyoknak nyavalyáik adattatnak elő. Győrben, 1802. Streibig József bet. 452 p., 10 lev.
- 1805 Bérczy Jánosnak tanítása az oltalmazó himlő hasznáról a Nógrád vármegyei köznéphez. Pesten, 1805. Trattner Mátyás bet. 16 p.
- 1805 Néma orvos, az-az: együgyü és hasznos házi könyvetske; melly A' falusi tselédes Gazdáknak, 's Gazda-asszszonyoknak, és Orvosok nélkül szükölködő Betegeskedőknek segedelmekre és vígasztalásokra íratott S** E** által. Posonyban és Pesten, 1805. Fűskúti Landerer örökösei. 155 p., 1 t.
- 1806 Horváth Sámuel: Rövid oktatás, miképen kellessen magunkat a pestis ellen védelmezni, és a pestisben lévő betegeket orvosolni. Győr, 1806. 15 p.
- 1806 Struve Keresztély Ágoston: Az egészség barátja az öregségben, avagy arra való oktatás, mint lehessen megtartani az egészséget, az életet meghosszabbítani s vígan tölteni az öregségben. Magyarázta Bérczy János. Pesten, 1806. Ny. Trattner Mátyás bet. 214 p., 1 lev.
- 1810 A tanuló és beteges emberekhez való tudósítása, t. i. hogy miképpen kellessék az egészségnek fenntartására és visszaállítására vigyázni. Tissot után németből fordította P[eterka] J[ózsef] S[ebestyén]. Pest, 1810. Trattner. 240 p.
- 1814 Pestis ragadvány ellen oltalom. Graefe Károly Ferdinánd orvosi tanácsadási Torgau lakosinak. Németből magyarra fordította egy barátjai s felebaráttjai javán törekedő hazafi K[is] Sz[ántói] P[ethe] F[erenc]. Bécs, 1814. Kiadta a Nemzeti-gazda-hivatal. 23 p.
- 1814 Peterka József Sebestyén: A bábamesterséget tárgyazó katechismus, azaz: kérdések és feleletekbe foglalt oktatás, az együgyűbb és falusi bábaasszszonyoknak, nemkülönben minden renden levő asszszonyoknak és falusi bábáskodó seborvosoknak a számára. Pesten, 1814. Ny. Trattner János Tamás. XVI p., 2 lev., 216 p., 2 lev.
- 1814 Zsoldos János: Diaetetika vagy az egészséget fenntartó, és a betegségtől tartóztató rendszabások. Győrben, 1814. Özv. Streibig Józsefné bet. XVI, 224 p. (2. kiad.: Pesten, 1818. Ny. Trattner Tamás János. XVI, 175 p.)
- 1816 Pucz Antal: Értekezés a ragadó nyavalyákról, azoktól való őrizkedéstől. Pesten, 1816. Ny. Trattner János Tamás.
- 1818 Szathmáry Paksi József: A tehénhimlő oltásról való rövid értekezés, leginkább a közrendűek megvilágosítására intéztetve. Buda, 1818. Ny. az egyetemi nyomd. 68 p.
- 1818 Zsoldos János: Az egészség fentartásáról való rendszabások (diaetetika). Az oskolások számára versekbe foglalta Fodor Gerzson. Sáros-Patakon, 1818. Ny. Nádaskay András. 146 p.
- 1822 Kováts Mihály: Értekezés a himlő kiirtásáról. Szerzé a lelkitanítók számokta ... Pesten, 1822. Ny. Petrózai Trattner János Tamás bet. 2 lev., 5–40 p., 1 t.

- 1822 Kováts Mihály: Rövid oktatás mit kell, és mit nem kell cselekedni falusi bábának a természeti szüléskor. Pesten, 1822. Ny. Trattner J. Tamás. 32 p.
- 1829 Frank Lajos Fridrik: Az orvos mint házi-barát vagy egy orvosnak az atyák- s anyákhoz intézett barátságos oktatásai, minden gondoltatható nyavalyákról akármely korban. Egy hív s közönséges érthető tanácsadó mind azokra nézve, kik a betegségeket magok ismerni akarják, vagy orvosi segítségre szer nem mindjárt tehetnek. A 3. német kiadás szerint fordítva Horvát József által. Pesten, 1829. Hartleben C. Adolf. XVI, 322 p. (2. kiad.: Pesten, 1830. uo. XVI, 322 p.)
- 1830 Diétetikai rövid kátékhézis melyet az erdélyországi reformatum méltgs fő-consistorium rendeléséből a városi alsóbb és falusi oskolák számára olvasó-kézikönyvnek írt Sz. Szotyori József. Választott mondása: Egy hazugságba sints nagyobb veszedelem mint az orvosiban. Nyomt. Kolosváron, 1830. Az erdélyi híradó bet. 5 lev., 71, 1 p. (2. jav. kiad.: Maros-Vásárhelyen, 1831. Felső Visti Kali József. 72 p.)
- 1830 Házi patika, vagy szükségben segítő orvosi könyvecske a nemorvosok számára. A külső és belső nyavalyák legnyomósabb és a valóságos tapasztalás által bebizonyosodott házi orvosi szereknek esmeretére, kiválasztására és alkalmaztatására, vagy használására; az abban előforduló nyavalyáknak betűk szerént kidolgozott tökéletes laistromával, és az azok ellen alkalmaztatandó orvosi szerekkel együtt. Dr. Lutheritz Károly Frigyes után fordította és mind a városokon, mind a falukon való használhatáshoz alkalmaztatta Szabó József. Kassán, 1830. Wigand György. XXIV, 142 p.
- 1835 A tanácsadó orvos mint hű barát. Oktatás az egészség megtartására, a betegségek meggyógyítására egyszerű házi szerek által. Voigt György szerint Padavértei (Vajda Péter). Lipcse, 1834. Wigand Ottó. 254 p. (2. kiad. Pest, 1835. Wigand Ottó. 254 p.)
- 1836 A. B. Granville Egészség-katekhizmus, vagy: az Egészség Fentartására és vénség elérhetésére szolgáló egyszerű szabályok, melyeket minden rendű s rangú személyeknek nem lehet elegendőkép ajánlani. Kassán, 1836. Ny. Werfer Károly. IV, 136 p.
- 1836 Kováts Mihály: Magyar patika, az az Magyar- és Erdély országban termő patikai állatok, növények és ásványok, orvosi hasznaikkal egyetemben. A falusi külörvosoknak, földes uraknak és lelki tanítóknak számokra. Hogy a falusi ügyefogyott, beteg adózó népen kevés költséggel és azoknak bizodalmas kívánságok szerént segíthessenek. 1–2. rész. Pest, 1835. Ny. Gyurián János és Bagó Márton Budán. 16, 488 p. – 3. rész: Magyar patika kalauza ó és uj chemiai szótár. Orvosi terhek és mértékek. Patika vizsgálat. Pest, 1836. 155 p.
- 1838 Jenovay Károly: A mentő himlő áldott találmány. Magyarázata két egyházi beszédben a jótévő mentőhimlő, közönségesebb gyakoroltatásának előmozdítására. Pesten, 1838. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istvánnál. 36 p.
- 1839 Soltész János: Egészségtudomány. Nemzeti oskolák számára. S.-Patakon, 1839. Ny. Nádaskay András. 64 p. (2. kiad.: Egészségtan elemi iskolák számára. S.-Patakon, 1846. Ny. Nádaskay András. 63 p.; 3. kiad.: Sárospatak, 1861)
- 1845 Zimmermann Jakab: Egészség s rögtöni esetek gyógytana elemi tanítók s nép boldogulását szíven viselő minden honfinak számára. Pesten, 1845. Eggenberger J. és fia. VIII, 107, 3 p.

- 1846 Tormay (Krenmüller) Károly: Bábászati kalauz. Kézikönyv falusi bábák számára. 37 kőrajzzal 4 táblán. Szegszárd, 1846. Ny. Perger Sándor. 153, 1 p., 4 lev. (2. bőv. kiad.: Pest, 1852. Ny. Müller Emil. 109, 1 p.; 3. jav. kiad.: Pest, 1856. Geibel Armin. 109, VIII p.)
- 1847 A csodaorvos és házibarát, vagy a tapasztalt tanácsadó kétes esetekben. Nélkülözhetetlen kézikönyv mindenrendű háztartásban, részint másokéiból összeszedte s kiadta Pr. Dr. R. N. J. 1847. Pesten, Heckenast Gusztávnál. Bécsben Jasper könyvkerek. 109 p.
- 1847 Májer István: Egészség-tan. Nép számára. Esztergomban, 1847. Nyomt. Beimel József bet. 40 p. (2. kiad.: Budán, 1847. Ny. a m. kir. egyetem bet. 32 p.)
- 1848 Horner István: A szórványos és görcsös choleraanak egyszerű s biztos orvoslása a hasonszenv elvei szerint. Pesten, 1848. Nyomt. Trattner-Károlyi bet. 30 p.

A gazdálkodást segítő munkák és népszerű állatgyógyászati kötetek

- 1768 Wood, Edward: Gazda ember könyvecskéje, mellyben arra tanítatik, hogy az ő rendes hivataljában követése közben mi módon viselje magát, hogy munkája istennek előtte kedves, lelkére nézve pedig idvességes lehessen. Anglus nyelvből a tizedszeri kiadás szerint fordította Weszprémi István. Szebenben, 1768. Ny. Sárdi. 64 p. + 2 szakasz. Posonyban, 1776. Ny. Landerer Mihály. 77, 67 p.
- 1773 Paul Wenzel János: A juh-tartásról való rövid oktatás, mellyhez adattatott a dohány termesztésnek mestersége. Pozsonyban, 1773. Ny. Landerer Mihály. 152 p.
- 1774 Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske, mellyet német nyelven irt Wiegand János. Most pedig a magyar paraszt ifjúság hasznára magyar nyelvre fordította ifj. Szilágyi Sámuel. Posony, 1774. Ny. Patzko Ágoston Ferencz. XXIV, 238, 16 p. (2. kiad.: Posonyban és Kassán, 1776. Ny. Landerer Mihály. XXIV, 238, 17 p.)
- 1774 Gazdaságra és annak gyakorlására utasító tudósítás a len-vetéstől, mellyben szerentsés és hasznos következései az olyan országnak, mellyben a lent vetik, készítik és jól megdolgozzák, leiratik, és ennek tsumókba-való kötözésének módja is megmutogattatik. Szebenben, 1774. Ny. Sárdi Sámuel. XIV, 82 p.
- 1774 Széki Vesmás Márton: Erdélyi méhes kert, avagy a méheknek testetskéjeknek és tagotskájoknak, természeteknek, nyavalyájoknak, azok ellen való orvosságoknak és a vélek való dajkálkodás módjának lerajzoltatása. Mellyet részszerént sok tudós méhészeknek írásaikból, rész szerént pedig bizonyos tapasztalásokból, a gyengéknek hasznokért égybe-szededetett és tsekély magyar versekbe foglalt. Kolosváratt, 1774. Ny. a ref. collegyom bet. 79 p.
- 1774 Tapasztalásból meritett oktatás, melly tanit, miképpen a juhok a jó gondviselés által legtökéletesebb állapotra hozattathatnak és abban meg-tartattathatnak. Németből a magyar nyelvre fordítottatott. Pozsonyban, 1774. Ny. Patzko Ferencz Ágoston. 180 p.
- 1775 Molnár János: Pásztor-ember, avagy a' pásztorok tanításáról két könyv. I. A Pásztorok Betsületéről, Isten és ember előtt, II. A' Pásztorok kötelességéről 1.

- Urokra nézve. 2. Magokra, 's Társaikra nézve. 3. Az Istenre nézve. Posonyban 1775. Landerer Mihály' betüivel. 7 lev., 224 p., 2 t.
- 1779 Próbákból szedett oktatás, miképpen a jó gondviselés által a juhok tökéletes jóságra hozattathatnak és ugyanazon rendben meg is tartathatnak. Pozsony, 1779. Ny. Patzko Ferencz Ágoston. 52 p. (Ua. Pozsony, 1780. uo. 52 p.)
- 1779 Vanier Jakab Paraszti majorja. Mellyet magyarra fordított, versekbe foglalt; sokakat kihagyott: többeket hozzáadott, amellyeket vagy maga tapasztalt, vagy könyvekből olvasott, vagy mások tapasztalásából hallott: Miháltz István. Szebenben, 1779. Ny. Hochmeister Márton. X, 320, 8 p. – *Más fordításban:* Paraszti majorság, mellyet Vanierből hat lábbal mérséklett magyar versbe foglalt ... Baróthi Szabó Dávid. 1–2. köt. Posonyban és Kassán, 1779–80. Landerer Mihály költségével. 3 lev. VIII, 204 p., 3 lev.; 197, 7 p. (2. jav. kiad.: Kassán, 1794. Fűskúti Landerer Mihály bet. 7 lev., 408 p., 6 lev., 1 t.)
- 1780 A szőlőknek plántálásáról, helyes mivéléséről és a boroknak gondos meg-tartásáról való oktatás, mellyet a köz haszonra magyar nyelven ki-botsátott Tót-Prónai Prónay Pál. Pesten, 1780. Nyomt. Eitzenbergerné bet. 5 lev., 11–94 p. (2. kiad.: Pesten, 1785. Nyomt. Landerer Mihály bet. 5 lev., 11–63 p.)
- 1781 Angliai méhes-kert, melly A' Méhekkal való bánásnak mesterségét, és titkait szemünk elejbe terjeszti. Azokat, mellyeket a' régi, és új Irók e' dologról irtak; meg-jobítva, rövid summába foglalja és A' Méh-kasok el-készítésének egy új, és igen hasznos modjával együtt, a Méhes-Gazdáknak eddig fel-talált minden módoknál hasznosabb, kevesebb költségű, és fáradságu rendet nyújt, mellyet Ki adott Angliai nyelven Gedde János, és helyben hagyott a' London-béli Királyi Tudós Társaság 1721-dik Esztendőben, most pedig Német nyelvből Tekentetes Nemes Szattmáry Király György T. M. Borsod Vármegye Törvény-székének egyik tagja, a' Méhes-Gazdáknak hasznokra Magyar nyelvre fordított 's-maga különös jegyzésével-is meg nagyobbított. Eger 1759. Nyomt. Bauer Károly Lajos. 301 p., 3 t. (2. kiad.: Eger, 1768. uo. 197 p., 4 t.; 3. kiad.: Eger, 1781. A püspöki iskola bet. 196 p., 4 t.)
- 1782 A magyarországi méhtartás rövid tudománya. Vác, 1782. Maramarosi Gottlieb Antal. 62, 2 p. (2. kiad.: Vác, 1795. uo. 78, 2 p.)
- 1783 [Pulszky Károly]: A selyem mivélésről való oktatás, melly három könyvre osztatik, úgymint: Az első könyv tanit a szederj-fák körül megkivántató gondviselésről. A második, a selyem eresztő bogaraknak neveléséről. A harmadik, a selyemnek el-készítéséről. Mellyet egy köz hasznót szerető maga tapasztalásaiból haza-fiaival közöl. Eperjessen, 1783. Nyomt. Pápe Ágoston bet. 4 lev., 141, 1 p., 2 t.
- 1784 A' marha-dögről való jegyzések. Az az: Oktatás, Miképpen kellessék a' Dögnya-nyalákat meg-ismérni, 's el-távoztatni, a' meg-szökött Marhákat orvosolni; 's minémü itélettel lehetünk a' Barom-állatok meg-ölettetéséről a' Dögleletességnek idein, mellyet Wolstein Amadeus János az Orvosi, és seb-gyógyító Tudománynak Doctora, Felsőges Tsászári, 's Királyi Barom-Ispitályban a' Barom-állatok orvoslásának mostani Tanitoja, 's Directora Német nyelven irt, most pedig Nemzetének, 's a' Köz-Jónak hasznáért Magyar-nyelvre fordított, és az Elöl-járok engedelmeivel ki-botsátott Tolnay Sándor Egy az Embereket, és Barmokat orvosló-Tudománynak Tudosai közzül. Bécsben, 1784. Nemes Kurtzbek József betüivel. 212, [26] p.
- 1784 A' Marha-veszélről való könyv, mellyet A' Paraszt-embereknek kedvéért Wolstein Amadeus János ... Német nyelven irt, most pedig magyar-nyelvel meg-ajándékozott,

és az Elöl-járok engedelmevel ki-botsátott Tolnay Sándor... Bécsben 1784. József de Kurtzbek betűivel. [26], 64 p. (2. kiad.: Bécs, 1786.; 3. kiad.: Buda, 1816) – Reprint: Bp., 1987

- 1785 A Tsikók neveltetésének módja, vagyis arra vezérlendő hasznos oktatás. A melly tsászári s királyi kegyes parantsolatból külömb-külféle nyelvekre fordítatott, és ugyan Ő Felségének minden örökös tartományiban ki hirdettetett. [H. n.], 1785. [Ny. n.] 4 lev.
- 1785 A' barom-állatok seb-gyógyítása tudományáról irtt könyvek, mellyeket Wolstein Amadeus János az Orvoslás, és Seb-gyógyításnak Doktora, Felséges Tsászári, 's Királyi Állatok Ispitályának Direktora, 's orvosló Tudományának mostani Tanítója Német nyelven ki-adott, most pedig Tolnay Sándor Egy az Embereket, és Barmokat orvosló Tudományának Tudosai közzül Nemzetének köz hasznáért tulajdon költségével Magyar nyelven Királyi Privilegium alatt ki-botsátott. Bétsben, Nemes Kurtzbek József betűivel. 1785. [28], 375 p.
- 1785 A' Barom-veszélyről tanító hasznos Könyv mellyet a' Paraszt embereknek kedvéért Wolstáin Amadéus János ... Német Nyelven Irt, most pedig a' Felséges Helytartó K. Magyar Tanács parantsolatjára Meg magyarittatván, ki adott. Pósoniban, Lovë Antal maga betűivel 1785. [18], 40 p.
- 1785 A' meg romlott, és különbb féle nyavalyában sinlödö, mint pedig a sértö Eszközök által meg sebesített Állatoknak Orvoslásáru, 's Gyógyétásáru való Oktatás, mellyet Wolstein Amadeus János ... Német Nyelven ki-adott, most pedig ... Magyar Nyelven ki-botsátott Szekér Károly János. Betsben 1785. Nemes de Kurtzbek József Betűivel. [40], 211, [5] p.
- 1786 A paraszt ember Magyar-országban, micsoda és mi lehetne; egy jó rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben Teschedik Samuel által, most pedig németből magyarra fordította Kónyi János. Pécsent, 1786. Ny. Engel János. 1 lev., 508 p., 1 t.
- 1789 A' selyem eresztő bogarakról, és az ezekkel-való mindig végeztéig tartó munkálkodásokról szólló hasznos könyvetske, mellyet ki adott Bődös Ferentz. Péts 1789, Engel ny. [6], 82, [4] p.
- 1790 [Fejér György]: Dohánytermesztésről való rövid oktatás, melly a nemes magyar haza és Galicziabeli dohánytermesztők kedvéért kibocsáttatott. Budán, 1790. Ny. a kir. egyetem bet. 63 p., 1 t. (2. kiad.: Buda, 1822. uo. 69 p., 1 t.)
- 1790 Teschedik Sámuel: A ló-herének vetéséről, s annak használtatásáról való rövid oktatás. [H. n., 1790. Ny. n.] 14 p.
- 1791 [Ravazdy András]: Méhtolmács az az olly tudósítás a mellyel a méh tartásnak módgyát; szaporítását; hasznát; kívánnya a közjónak elő mozditására, világ eleibe terjeszteni egy nemes magyar méhészt. Diószegen, 1791. Ny. Medgyesi Pál bet. 373 p.
- 1791 Fekesházy Györgynek hathatós orvossága marha-dög ellen, azzal való élésnek módgya és haszna. Pestenn 1793. Nyomtatott Trattner Mátyás betűivel. 40 p.
- 1791 Langé Mártonnak az Erdély-Országban gyakorta uralkodó marha-doegérol és annak el-távoztatásának jelesebb Eszközöiről irott könyvetskéje. Németből Magyar Nyelvre fordította Goedri János. Kolo'sváratt 1791. Nyomtatott Hochmeister Márton által. 24 p.

- 1791 Nagyváthy János: A szorgalmatos mezei gazda. A Magyar-országban gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül. 1–2. köt. Pesten, 1791. Nyomt. Trattner bet. 12 lev., 564 p., 9 lev.; 7 lev., 608 p., 12 lev.
- 1791 Természet-könyve. A' hortobágyi pásztor és a' természet-visgalo. A' Nem-Tudósok Kedvéért írta Jeney György. Pesthenn 1791. Pátkó Ferentznek Betüivel. IV, 224 p., 2 t.
- 1792 Patikai Lukátsnak³⁵⁶ egy meg-lett, próbáltt és okos szántó-vető embernek Oktatásai a' lovaknak, szarvas-marháknak, juhoknak és sertéseknek betegségeiről, 's azoknak gyógyításáról. A' Szükségben segítő Könyv' Olvasóinak. Pesten és Budán 1792. Weingand János Mihály Könyvárosnál. VI, 197 p. (Faksimile kiadásban ismét megjelent.)
- 1792 Csáti Szabó György: Magyar országi méhes gazda, a ki nem csak a méhekkal való természetes bánásról; hanem azoknak különös nyavalyáiról, meg-esmeréséről, meg-orvoslásáról és más hozzá tartozandó dolgokról, kérdések és feleletek által tanít. Toldalékul adván hozzá, az ide való borok gondviselésének mesterségét is, mellyeket tulajdon maga majorkodása körül való tapasztalásaiból öszveszedett és kibocsátott Debreczenben, 1792. eszt. [Ny. n.] 6, 74 p.
- 1792 Német Mihály: A selyem juhokról. Pozsony és Pest, 1792. Fűskuti Landerer Mihály. 172, 2 p., 1 t.
- 1793 Blaskovits József: A selyemtenyésztésnek módjáról és hasznáról való beszélgetés a selymet tenyészteni akaró és inspector között. Nagyvárad, 1793. [Ny. n.] XVI, 61 p.
- 1794 Handerla György: Uj méhész, vagy is a méheknek magyar hazánkhoz alkalmaztatott gondviselése, melly rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt tanítással megmutatja, mint kell télen, nyáron a méhekkal bánni. Posonyban és Komáromban, 1794. Wéber Simon Péter bet. 180 p. (Később több kiadásban is megjelent.)
- 1795 A magyar országi méh-tartás rövid tudománya. Vátzon, 1795. Marmarossi Gottlieb Antal költségével. 78 p., 2 lev.
- 1795 Barmokat orvosló-könyv, mellyet a' köz-jónak hasznára ki-bocsátott Tolnay Sándor, a' barmokat orvosló tudománynak tudósa, és Pesten a' királyi Universitasban közönséges királyi professora. Pesten, 1795. Fűskúti Landerer Mihály betüivel. [16], 309 p., 3 t.
- 1795 Bogsch János: A méhek természetes nevelésiről való rövid oktatás, mellyet a méhes gazdáknak hasznokra német nyelven kiadott. Fordította németből J. R. Komárom, 1795. Ny. Weinmüller Bálint. 88 p.
- 1795 Szuhányi János: Szorgalmatos méhész. Azaz: a méhekkal való bánásról kérdésekben és feleletekben oktatás. A mezei gazdáknak hasznokra a legujabb tapasztalások szerént. Pest, 1795. Weingand Mihály János. XII, 207. p.
- 1796 Bogsch János: Házi kertész, az az hasznos és tapasztalásokkal erősített oktatás, mint kellessék hasznos gyümölcsfákat és elkerülhetetlen konyhabéli zöldségeket nevelni. Pozsony és Pest, 1796. Ny. Landerer Mihály. 148 p. (2. bőv. kiad.: Pozsony és Pest, 1802. Ny. Landerer Mihály. 184, 5 p.)
- 1796 Veres Mihály: A jó gazda-asszony avagy olly hasznos könyvecske, mellyben az aszszonyoknak házaikban és házaik körül, sok hasznos és megkívántató dolgok

³⁵⁶

Verseghy Ferenc írói álneve (– a szerk. megj.)

- megirattak. Német nyelvből. Második nyomtatás. Pesten, 1796. Landerer. XXIV, 250, 10 p., 1 t. (2. kiad.: Posonyban és Pesten, 1797. Landerer Mihály. XII és 223 p.; 3. bőv. kiad.: Posonyban és Pesten, 1806. uo. XIII, 251, 11 p.; 4. bőv. kiad.: Pesten, 1810. Eggenberger József)
- 1798 A jó gazda-ember, vagy-is olly hasznos könyvetske, mellyben a szorgalmatos, és gondos gazdáknak számakra, az ő házaikban, házaik körül, és külső gazdaságjokban sok előfordulandó hasznos dolgok fel-jegyeztetnek. Anglus nyelvből magyarra fordította Kő-Halmi Fekete Gergely. Posonyban és Pesten, 1798. Fűskúti Landerer Mihály. 2 lev., 230 p., 2 lev., 1 t. (2. kiad.: Posonyban és Pesten, 1804. uo. 2 lev., 231 p., 2 lev.)
- 1798 Rövid oktatás az eperfák neveléséről és szaporításáról, nem különben a selyemeresztő bogaraknak hasznok tartásáról, és az ugynevezett galétának gyarapításáról. Készítettett a t. n. Bács vármegye környékének. Eszék, 1798. Divált Márt. János bet. 30 p.
- 1801 Teschedik Samuel: Új módja rétek igazításának azon kérdés megfejtésére, mi módon kellene a fa, gyümölcs és takarmány fogyatkozásának eleit venni, a rétek igazítása által, a többi mezei gazdaságnak hátramaradása nélkül? A magyar közönségnek, de kivált az alföldiek javára... Budán, 1801. A m. k. universitás bet. 39 p., 1 t.
- 1801 Tóth Pápai Mihály: A mezei gazdaság, mellyet nagyobb részént a Pankl ur munkája szerint kiadott. Kassán, 1801. Ny. Ellinger János. 144 p.
- 1805 Falusi kertész, az-az: Kérdésekbe, és feleletekbe foglalt rövid oktatás. Mimódon lehessen Óltsó, és Könnyű munkával jó nemű, nagyobb szálú Gyümölt-Fákat szaporítani? Melly időben azok körül munkálkodni? Hibáit, betegségeit orvosolni? és hasznos Kertészségre nevelni? Kassán, 1805. Ellinger József bet. 4 lev., 108 p., 6 lev., 2 t.
- 1805 Pallérozott mezei gazdaság mellyet a ' magyar mezei gazdaság ' tökéletesebbítésére a ' haza ' természetéhez ' s a ' nemzet állapotjához szabva theoretice és practice kidolgozott Kiszántói Pethe Ferentz. Első darab. Sopronban 1805. Szisz Antal Jó'sef nyomtatószerivel. [10], XI–XV, 776 p., 3 t.; Második darab. Posonban 1808–13. Belnay' maradéki' nyomtatószerivel. XXII, 709 p.; Harmadik darab. Bétsben 1814. Kiadta a Nemzeti-Gazda-hivatal. [6], 7–52, 160, 216, 56, 127 p.
- 1811 Heintl Ferencz: Oktatás a gyümölcsfa nevelésről. Magyarázta önnön tapasztalásából Fejér György. Budán, 1811. A kir. m. universitás bet. 126 p.
- 1811 Közönséges előadása a gazdasági állapotnak. Az erre készülők hasznára kiadta Horváth János. Pesten, 1811. Ny. Trattner Mátyás. 39 p.
- 1812 Burger János: Hogy lehessen a kukoritzaszár levéből gyümöltse megszedése után szirupot és czukrot tsinálni. A ... kir. helytartótanács parancsolatjára fordította Czinke Ferencz. Budán, 1812. A kir. universitás bet. 24 p., 2 t.
- 1815 Kováts Sámuel: Utasítás a krumpi termesztésre. [H. n.], 1815. [Ny. n.] 8 lev.
- 1816–1818 RácZ Zsuzsánna: Búza szükségben felsegélő jegyzések, mellyekben a földi-almának, vagy krumplinak, ezen istenáldásának hasznait az inségbe, szükségbe esetekkel

bővebben megesmértetvén, hogy azokkal helyesebben élést megtanulják. Miskolczon, 1816–1818. Szigethi Mihály bet. 15, 13, 77 p.

- 1816 Czövek István: Legújabb s leghasznosabb méhészkönyv, mellyben a méhészségnek minden rendtartásait, a leghíresebb német és magyar méhészmunkákból merítve, s mind mások, mind saját tapasztalataival s a kettős köpükről való tudománnyal megtoldva. Magyar, és Erdélyországhoz alkalmaztatott s a könnyebb érthetőség vett 3 réztáblákkal eldíszesített. Pesten, 1816. Trattner János Tamás. 276 p. (2. jav. kiad.: Pesten, 1831. Nyomt. Trattner és Károlyi. 183 p., 3 t.)
- 1816 Csaplovics, Johann: A méhtartásnak új, könnyű és hasznos módja kettős köpükben. A német nyomtatás után megjobbított s bővített kiadás egy réztábla nyomással. Fordította Sz. Szentiványi László. Miskolczon, 1816. Ny. Szigethy Mihály. XVI, 136 p.
- 1816 Márton Gábor: Gazdaságos méhtartás. Győr, 1816. Ny. Streibig Leopold. 252, 16 p., 1 t.
- 1816 Oktatás a' marha döngnek megelőzéséről és orvoslásáról, mellyhez amaz országos, ragadós, és egynehány kóborló nyavalyáknak gyógyítása is járúl, mellyek a' lovakat, juhokat, és sertéseket pusztítják. Budánn, A' Magyar Kir. Universitas' betűivel 1816. [3], 115 p.
- 1819 Hajós Sándor: A mezei gazdaságnak különös formája, és annak rendes számolása. Melly által a mezei gazda a földjeiből legalább is tizszer annyi hasznot húzhat mint külömben a szokott gazdálkodás szerént veszen azokból. Székes Fejérvár, 1819. Ny. Számmer Pál. VIII, 142 p.
- 1820 Magyar házi gazdasszony. N. Nagyváthy János, Tekintetes Nemes Szala Vármegye táblabírója által. Pesten, 1820. Trattner János Tamás. IV, 5–237 p.
- 1820 Tavarnay Ferencz: Magyarországi selyem tenyésztés módja. Nagy-Károly, 1820. Ny. Gőnyei Gábor. 30 p.
- 1822 Magyar Practicus Tenyésztető. Nemes Nagyváthy János, Tekintetes Nemes Szala Vármegye táblabírója által. Pesten 1822. Petrózai Trattner János Tamás betűivel, 's költségével. 234 p. (2. kiad.: Pesten, 1824.; 3. kiad.: Pesten, 1826.; 4. kiad.: Pesten, 1836)
- 1824 André, Rudolf: Rövid foglalatú tanítás a birkáknak gondviseléséről, mely a számadó birkások és juhászoknak számokra összeszedett. [Németből ford.] Sz.-Fehérvár, 1824. Rader Alajos költs., nyomt. Számmer Pál. 68 p.
- 1824 Az önn maga tapasztalásából tanító okos, gondos és értelmes kertész, A vagy egy csalhatatlan kertész-könyv, még az olyanoknak is, a kik a kertészségben járatlanok, és veteményes, s gyümölcsös kerjeiket magok ültetik, mívelik, és abból hasznot látni akarnak. Ehez járúl egy a szobában, kivált télen által szoros helyre szorított virágos kertecske. A legjelesb kertész-könyvek használása után kiadta I. B. M. Magyarra fordította Sz[abó] J[ózsef] o[rvos] d[ocor]. Kassán, 1824. Ns. Vajda Pál költségével nyomt. Werfer Károly. VIII, 310 p., 1 t.
- 1825 André, Rudolf: Rövid oktatás a juhtenyésztés jobb s tökéletesebb módjáról. Németből ford. Piros István. Pozsony, 1825. Wéber. 76 p.
- 1825 Cserna János (Udvardi): Gazdasági földmérő, avagy együgyü és világos útmutatás arra, miképpen lehessen kiki a maga földjeinek insellérje, mind azon drága szerszámok nélkül, mellyekkel az insellérek élni szoktak. Átallyában minden magyar

- gazdáknak, gazdatiszteknek, kertészeknek és erdészeknek; különösen pedig azoknak számokra, kik a mathesisben járatlanok lévén, a földmérést a legeggyűbb módon óhajtják megtanulni. Székes-Fejérvárott, 1825. Ny. Számmer Pál bet. XXVIII, 29–375, 1 p., XIV t.
- 1827 André, Rudolf: A juhokkal való bánás módjáról. Németből fordítva. Selmecezbánya. 1827. Ny. Mihálik J. 60, 7 p.
- 1827 Baromorvos könyv. Német-Nyelven készítette Rohlwes János Miklós Burkus-királyi Baromorvos A' Márki Gazdasági-Társaság' rendes Tagja. Magyar-Nyelven, az Eredeti Munka' 10-edik Kiadásához igazgatta és másodszor kiadta Kisszántói Pethe Ferentz. Kolo'sváron 1827. Ny. n. 248 p.
- 1827 Blaskovits József: Selyemtenyésztést illető némely észrevételek. Kolozsvár, 1827. Ny. a ref. kollegiom bet. 14, 4 p.
- 1827 Cserna János (Udvardi): Gazdasági vízmérő, avagy együgyü és világos utmutatás arra, miképpen lehessen kiki a maga határában találtató vizekre nézve insellér, mind azon drága szerszámok nélkül, melyekkel az insellérek élni szoktak; általjában minden magyar gazdáknak, gazdatiszteknek, kertészeknek, különösen pedig azoknak számokra, kik a maethsisban járatlanok lévén, a vízmérést a leggyűbb módon akarják megtanulni. Székes-Fejérvárott, 1827. Ny. Számmer Pál bet. 164 p., 6 t.
- 1827 Heintl Ferencz: Rövid oktatás, miképpen lehessen most forrás közben a pinczékben ártalom s a megfulladás nélkül forogni és azokból a fojtólevegőnek (aer fixus) szabad kimenetet szerezni. Boros gazdák hasznára. Magyarázta Lonovich Imre. Nagy-Váradon, 1827. Tichy János bet. 36 p., 1 t.
- 1827 Sanson Farkas: Utasítás egy uj sebes füstölési módra, melly szerint a húsnak minden nemét tűz és füst nélkül kevés órák alatt, nedves úton és igen olcsón meg lehet füstölni. Egy hasznos, és a házi s mezei gazdának mulhatlanul szükséges könyvecske. Németből fordította Pataky József. Kolozsvár, 1827. Ny. a ref. kollegiom. 35 p.
- 1828 Blaskovits József: Selyemgazdaságról való tanítás első része. Melyben a selyemfák szaporítása és a hazának milliókat ígérő haszna látható. Kolozsvár, 1828. Ny. a ref. kollegiom. 46 p. (*Unicus*)
- 1828 Cserna János (Udvardi): Gazdasági regulatiók tüköre a pallérozott mezei gazdaságnak kalauzául, a gazdasági könyveknek kulcsául s a csinos érzés ingerül, azoknak számára, kik a haza virágzását óhajtják, a szépet és jót kedvellik, elősegéllik. Pesten, 1828. Ny. Trattner-Károlyi.
- 1829 Balásházy János: Tanátsolatok a magyarországi mezei gazdák számára. Magukban foglalván azon akadályokat, mellyek a gazdaságos szorgalomnak sebesebb kifejlődzhetését hátra tartóztathatják, s azon módokat, mellyeknél fogva ezen akadályokon segíteni lehetne. Sárospatak, 1829. Ny. Nádaskay András. 255, 8 p. (2. bőv. kiad.: Észrevételek a honi gazdaságbeli szorgalomnak akadályairól s orvoslási módjairól. Pesten, 1831. Ny. Trattner-Károlyi. 212, 4 p.; 3. kiad.: Pest, 1853)
- 1830 Angyalffy Mátyás András: Juhász-katé, vagyis a juhok tartásáról, tenyésztéséről, javíttatásáról s nemesítéséről, használásáról, nyavalyáiról s orvoslásáról szólló közértelmű oktatások. A magyar gazdasági cselédek s egyéb mezei közné számára s hasznára. Pesten, 1830. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István. 166 p., 1 lev.

- 1830 Bálint István: Selyem gazdaságról való tanításnak két része. I. része, melyben az eperfák szaporítása, nevelése és fenntartása és a hazának milliókat ígérő haszna megállapítható. II. része, mely az értelmes s nagyhasznú selyembogár-tenyésztésnek módját előadja. Pesten, 1830. Ny. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István. 61 p.
- 1830 Chaply József Alajos: Tyraki és Boldogfai. Úrbéri értekezés, vagy is jobbágy jogait érdeklő oktatás. Pesten, 1830. Beimel József bet. 70, 1 p. (2. kiad.: Mezei rendőrség és urbéri értekezés az 1836–1840. évi országos végezményekből, törvényes folyamatok szerint tisztviselőknek és a jobbágyság számára. 2. kiad. Pesten, 1842. Ny. Trattner-Károlyi. 72 p.)
- 1830 Geiger, Xav. Fer.: A gyümölcsfatenyésztés, vagy új és igen könnyű módja annak, miképen lehet költség és egyszersmind oltás és minden mesterkélés nélkül jó gyümölcsnek új fajtáira szert tenni. Kiadta Lánghy József. 1–4. köt. Pesten, 1830. Ny. Beimel József. XVI, 45, 2 p.; 81 p.; 72 p.; VIII, 9, 56, 2 p.
- 1830 K A. Hellenthal's segítőkönyve a borosgazdák és borkereskedők számára, vagy a tökéletesített pinczemeszter, melly arról való tanítást foglal magában, miképen kellesen a sajtóból jövő musttal banni, hogy abból jó, nemes és tartós bor legyen. A pinczéről és annak szerkesztéséről való ismeretekkel együtt, a borokkal való bánás, igazítás, azoknak táplálása, betegsége, orvoslása, a borok megítélése; a mesterségesek csinálása; végre a bor meghamisításáról, annak felfedezése módjáról, s különféle bor körül való mesterségekről s a bornak nyúlósságáról. Saját megpróbálásai után Chaptal, Rosier, Parmentier, Fabroni, Demachy, Hahnemann, Gotthard és több híres szerzők szerint készítette Lübek J. Károly. Az 5. kiadás szerint ford. Némethy József. Toldalék: A borok nyúlósságáról; ezen betegségnek tünetnyeiről. Koronázott jutalomírás, Herpin által francziából a 2. kiad. után. Pest, 1830. Hartleben. 200 p.
- 1830 Lánghy István: Az értelmes, gyakorlott, és gondos disznótenyésztő gazda, és orvos. Magában foglalja a disznók természetstoriáját, gazdaságos tenyésztése módját, gondviselését, malaczaiknak felnevelését, könnyű s kevésbé kerülő, és hamarjában való hizlalás módjait; minden betegségeiknek megismerését, s azoknak külömbféle, és legbizonyosabb orvoslása módjait: végre a disznóknak hasznos voltokat, és azok húsainak, s mindennemű részeinek leggazdaságosabb, és legjobb haszonvételét. Pesten, 1830. Fűskúti Landerer bet. 86 p., 1 lev.
- 1830 Leghasznosabb és új felfedezésekkel írott rövid gazdasági munka mindenféle tapasztalásai által össze szedte s készítette Csötönyi Márton. Pesten, 1830. Wigand Ottó. XVI, 310 p. (2. kiad.: A mezei gazdaság minden ágai. Rövid oktató kézikönyv földesurak, gazda tisztek, mezeigazdák s t. ef. számára. 2. kiadás. Pesten, 1836. Heckenast Gusztáv. XVI, 310 p.)
- 1830 Okos gazda, vagy gazdasági tudomány. Kérdésekben és feleletekben két todalékkal. I. A' marha-orvoslásról. És II. Erköltsi történeteket magában foglaló olvasó könyvvel. Az alsóbb és falusi oskolák számára, 's a' t. A' Magyar Országai körülállásokhoz alkalmaztatva. Szerzette Balásházy János, Zemplény táblabírája, 's a' Magyar Tudós Társaság' rendes tagja. Pesten, 1830. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István költségén. [8], 94 p.; 100, [4] p. (2. kiad.: Pest, 1833)
- 1830 Trencsényi Ferencz: Rövid módja az eperfa és selyembogár tenyésztésnek. Szegeden, 1830. Ny. Grün Orbán. 32 p.
- 1831 Lánghy István: Az értelmes, gyakorlott és gondos szarvasmarha-tenyésztő gazda és orvos. Pest, 1831. Ny. Beimel József. 400 p.

- 1831 Lánghy István: Az értelmes, gyakorlott, és gondos baromfi-tenyésztő jó gazdasasszony, és orvos. Magában foglalja a szárnyas állatok alkotó részeinek, és műszereik foglalatosságainak leírását: a tyúkoknak, gyöngytyúkoknak, pulykáknek, páváknak, ludaknak, kacsáknak, galamboknak természeti leírását; gazdaságos tenyésztése módját; gondviselését; ivadékainak felnevelését; tojásaiknak sok ideig való eltartását; különbözőféle hizlalások módjait; a lúd-melj felfüstölését; tollaiknak legjobb haszonvételét; betegségeinek megismerését, és gyógyítását; végre a szobában tartani szokott éneklő-madarak gondviselését, táplálását, és nyavalyáiknak gyógyítását. Pesten, 1831. Esztergomi k. Beimel József bet. 165, 6 p.
- 1831 Schams, Franz: Magyarország szőlőműveléséről való vizsgálódások, vagy tapasztaláson épült oktatások ezen fontos gazdasági ágazatnak lehető jobbítására, mint részbeli megfejtése egy jutalomkérdésnek. Magyarázta Lencsés J. Antal. Pest, 1831. Hartleben. 76 p.
- 1831 Staut József: A mezei gazda kézikönyve, mellyben tapasztalás után megmutattatik: miként lehessen a szorgalmas gazdának jövedelmét rövid idő alatt megszorítani. Kassán, 1831. Wigand György. VIII, 199 p.
- 1832 A' Falusi Barom orvos. Csalhatatlan útmutatás, mikint és melly szerekek lehessen a' földművelőnek ép, és egészséges marhát bírni 's nevelni, ennek betegségeit megismerni 's kigyógyítani. A' szarvasmarha, juhok', lovak' és sertések betegségeiről 's gyógyításáról való orvoságok előadásával. Tapasztalása után összegyűjtötte Gyarmati Sándor. Kassán 1832. Vajda Pál tulajdona. 203, [5] p.
- 1832 Lencsés J. Antal: Tapasztalt téli tanácsadó, vagy is: tapasztaláson épült oktatás, miként kell a téli házi s mezei gazdasági szükségét, hasznot és ártatlan gyönyörűséget, legkönnyebb s legolcsóbb módon kielégíteni s némelly téli foglalatosságokat üzni. Pesten, 1832. Hartleben. 4 lev., 142 p.
- 1832 Seibt Antal: Útbaigazító oktatás, hogy kellessék a szarvasmarhát, juhokat, sertéseket és mindennemű házi baromfiakat haszonnal hizlalni. Magyarosítá Staut József. Kassán, 1832. Vajda Pál. XII, 142 p.
- 1832–1836 Leibitzer, Johann: Gazdasági könyvtár, oktató zsebkönyv földesurak, gazdatisztek és mezei gazdák, s t. e. f. számára, több mint husz évi tapasztalás és figyelés szerént. 1–10. köt. Németből ford. Pest, 1832–36. Wigand Ottó – Heckenast Gusztáv.
- 1833 Berzsényi Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályirul. [1833]. Kiad.: Berzsényi Dániel összes művei. 2. köt. Közrebocsátá meghagyása szerint Döbrenteni Gábor. Budán, 1842.M. Kir. Egyetemi ny. 422 p. – *A munka csak postumus kiadásban jelent meg.*
- 1833 Hoffmann, Emanuel (Hoffmannsthal): A selyemtenyésztés módjának előadása, a magyar földművelők számára ajándékol. Bécs, 1833. Ny. a Mechitaristáknál 36 p., 1 t. (2. bőv. kiad.: Ujvidék, 1838. Ny. Jankovits Pál. X, 31 p.)
- 1834 Az őszi vetésről 1834-ik esztendőben a földművelőknek javallja egy gazdatiszt. Esztergomban, [1834.] Ny. Beimel József. 8 p.
- 1835 [Vajda Péter]: A tapasztalt méhész-gazda. Oktatások a méhészet körül az egész esztendőben előjövő minden foglalatosságokrul. Útmutatásul azoknak, kik a mezei gazdaság ezen szint olly nevezetes mint hasznos ágában örömmel, okosan és szerencsével akarnak foglalatostkodni. Magyarország különbözőféle égaljához alkalmaztatta Uzdi Péter. Tizennégy ábrázolattal. Kassán, 1835. A literaturai intézetben. IV p., 1 lev., 178 p., 1 t.

- 1835 Burger, Johann: Mezei gazdaság kézikönyve. Fordította szöllösi Csicseri Elek. 1–2. köt. Kassán, 1835. Werfer Károly. XVI, 208 p.; IV, 206 p.
- 1835 Némethy József: Bizonyos csalhatatlan és jótékony javaslatok: 1.) Aztán következhető nagy szárazságban eső és minden öntözés nélkül a növényeket termékenységre birni; 2.) Széna és zab nélkül lovakat és teheneket etetni; 3.) Kolompért korántabb eledelre termesztetni; 4.) Óvó szert a dühösködő himlőzések ellen; 5.) Jó tanács a mostani marhadög és egyéb szarvasmarha betegségekben a régibb és újabb tapasztalatok szerint. Pest, 1835. Ny. Landerer. 40 p., 1 t.
- 1836 [Angyalffy Mátyás András]: Közönséges Baromorvosi könyv, vagyis alapos és még is könnyen érthető oktatás, melly szerint minden birtokos a' marhája nyavalyáit legegyszerűbb és legölcsőbb módon, maga, és minden baromorvos segítsége nélkül, könnyen megesmerheti, és gyökeresen meggyógyíthatja. Kiadta egy nagytapasztalású baromorvos. Kassán 1836. Literaturai intézet. 210, 8 p.
- 1836 Czambert János: A figyelmeztetett ügyes selyemtenyésztő. Buda, 1836. A m. k. egyetem bet. VIII, 83 p.
- 1836 Oktatás mezei gazdák számára: mikép kell a barommal életrendileg czélszerűen bánni. Budán, 1836. A magy. kir. egyetem bet. 29 p. (2. kiad.: Budán, 1837. uo. 30 p.)
- 1836 Schams Ferencz: Magyarország bortermesztését s készítését tárgyozó folyóírás. A szőlőbirtokosok, művesek, s mezeigazdák számára. 1. füz. Budán, 1836. A m. kir. egyetem bet. 2 lev., 143 p. (2. és 3. füz.: Pesten, 1838. Heckenast)
- 1837 A jó Birkás-mester. Balvélekedésnek megvívására s tévelgyéseknek megjavítására, honfiainak ajánlja a szerkesztő. Pozsony 1837. Landes József. 68 p.
- 1837 A méhészet kérdésekre és feleletekre rövideden felszabva. Kiadta a méhtenyésztést kedvelők számára Milotai Ferencz. Kolosváron, 1833. Az ev. ref. kollegyom bet. nyomt. Barra Gábor. 48 p., 2 lev.
- 1838 Balásházy János: A háztartás és mezei gazdaság tudománya. Figyelmezve hazánk újabb s régibb törvényeire, a hajdankor hellen s római rók, valamint az újabb érdekes munkák előadásaira. 1–2. köt. Debreczen, 1838. Ny. Tóth Lajos. XXXII, 33–338 p.; XVI, 17–446 p.
- 1838 Milotai Ferencz: Az erdélyi gazda kézikönyve, a gazdaságot alaposan tanulni igyekezők számára. 1–2. köt. Kolosváron, 1838. Ny. az ev. ref. kollegyom bet. IV, 215 p.; IV, 212 p.
- 1839 Hogyan kell a mezei gazdának termékei termesztésénél s eladásánál hasznot kémleni? Tapasztalásból meritett tanácslatok és oktatások mindennemű földművelők számára. Kiadta egy honját s hazafiait boldogítani kívánó gazda-tiszt. Kassán, 1849. Werfer Károly könyvny. VIII, 168 p.
- 1839 Szepsy József: A háztartás mesterségének minden ágaiban tapasztalt gazdasszony, és pedig a kenyérsütés, konyha, éléskamara, pincze és kert körül, valamint a mosás, fejtítés, és különféle szövetek megfestése dolgában. Egy szükséges és több évi tapasztalásra alapított segédkönyv, mind azon ifju háziasszonyok számukra, kik a gazdálkodásban eléforduló különféle tárgyokról oktatást nyerni kívánnak. Kassa, 1839. Ny. Werfer Károly. VIII, 126 p., 1 lev.
- 1840 A finom dohány termesztésre vezető oktatás, mellyet önnön tapasztalásból, részszerint jelesebb könyvecskékből, a nemes magyar éghajlathoz alkalmaztatva

- összegyűjtött Szentmariay Imre. Toldalékul hozzáadtván a dohányzás hasznosabb módjairól és az üröm taplónak készítéséről való észrevételek Csécsben 1835. esztendőben. Kassán 1840. Ny. Werfer Károly. 70 p.
- 1840 Széchenyi István: A selyemről. Pest, 1840. Ny. Trattner-Károlyi. 56 p.
- 1841 Farkas Ferencz: Sáfárkodó magyar gazda. Feleletül a gazdasági egyesület által 1839. évre feltett azon kérdésre: »Miután újabb törvényink engedelméből hazánk minden részein létesülhet tagosztály, mit tegyenek a nagyobb, s kisebb birtokú gazdák, és mind azok, kik maguk művelik földeiket, hogy ezen változás által a műveltebb, és így több hasznot ígérő gazdálkodás nemére minő kevesebb költséggel, s biztosan juthassanak, - tekintetbe vévén a föld minéműségét, éghajlatot, vásári s egyéb körülményeket, jelesen pedig a téli, s nyári istállóztatást, mennyire tagosztály által a közlegelő vagy épen megszűnik, vagy megszükkítettik. 1–2. kötet. Pesten, 1841. Nyomt. Landerer és Heckenast. VIII p., 2 lev., 239 p., 1 t.; 216 p., 2 lev., 3 t.
- 1842 Dancs István, Kövecsesi: Ceres szózata a magyar földművelőkhöz a reájuk virradó jólét hajnalán. Több jeles írók észrevételei után. Pesten, 1842. Nyom. Trattner-Károlyi. IX, 158 p.
- 1842 Táncsics Mihály: Földművelési ipar ébresztésének egyetlen módja. Pest, 1842. Geibel Károly. IV, 50 p.
- 1843 Henkig Henrik: Szederfa és selyemtenyésztés Magyarországon. Sopronban, 1843. Nyom. Reichard Károlynál. 23 p., 1 t.
- 1843 Kunoss Endre: A selyemzészet kézikönyve, vagyis népszerű útmutatás a szederfák ültetése, ápolása és selyemhernyók tenyésztése ügyében. Pesten, 1843. Ny. Trattner-Károlyi bet. 54, 1 p.
- 1843 Lauka Gusztáv: Juhászat. Juhászat gyakorlók közhasznára. Pesten, 1843. Beimel József. VI, 50 p.
- 1843 Mezőgazdaság népszerű kézikönyve, Schlipf ötven aranyas pályadíjat nyert munkája után némi hasznos jegyzetekkel bővítve szabadon fordítá Mannó Alajos. Pesten, 1843. Emich Gusztáv. XVIII, 376, 1 p. (2. bőv., jav. kiad. Pesten, 1845. uo. XX, 409 p., 1 lev., 3. kiad.: Fordította Tóthfalusi Miklós. Pest, 1853. uo. XII, 494 p.
- 1843 Peregriny Elek.: János gazda, vagy a falu barátja. Pesten, 1843. Ny. Trattner-Károlyi. 62 p.
- 1844 A földművelő gazdasága, vagy Benedek János titkai. Kolozsvár, 1844. Barráné és Stein. 71, 3 p.
- 1844 Szarka Sándor, Kövesdi: Izletes méhtenyésztés, vagy a méhtenyésztésnek új módjáról. A méhkasoknak az idő kívánatához alkalm. új nemeiről, mellyből a méhek összefüstölése és megölése nélkül a mézet sérelem nélkül, az év akármely szakában elvehetni. Kolozsvártt, 1844. Ny. az ev. ref. főiskola bet. Tilsch János által. 112 p., 16 t.
- 1845 Galgóczy Károly: Népszerű gazdasági földművelés, vagy gazdasági föld-, növény- és munkaismeret, figyelemmel a viszonyokra, mellyek hazánkban a földbirtokra nézve állanak. Pesten, 1845. Ny. Beimel József. VIII, 158, 1 p.
- 1845 Kiss János: Mindig kész s mindenben tapasztalt házi barát, vagyis általános tanácsadó és szükséges segédkönyv minden házi és mezei gazda s gazdaasszony számára. Pest, 1845. Kilián György. 293 p.

- 1845 Korizmicz László: Levelek a rétöntözés érdekében. Függelékül a Magyar gazdasági egyesület által az 1844. országgyűlés elibe terjesztett rétöntözési törvényjavaslat terve. Budán, 1845. Ny. a m. k. egyetem bet. 1 lev., 80 p., 1 t.
- 1846 Általános baromorvoslási könyv, vagyis alapos, és népszerű oktatás, melly a' tenyésztőt a' házi állatok' betegségeinek könnyű megismerésére, 's a' legegyszerűbb és legolcsobb módoni orvoslására tanítja, Dr. Wágenfeld porosz kir. kerületi baromorvos után fordítá a' hatodik kiadás szerint Mihálka Antal a' Baromorvosi Intézetben segédorvos, 's a' kir. Magyar Természettudományi Társulat rendes tagja. Pesten 1846. Emich. [4], XVI, 246 p., 9 t. (2. jav. bőv. kiad.: Pesten, 1848. uo. XVI, [2], 245 p.)
- 1846 Kiss Bálint: Falusi földmívelőket oktató. Emberi, társasági és keresztyéni kötelességeiknek teljesítésére, és szokott munkáinak helyesen és hasznosan való gyakorlására, elbeszélések, kérdezősködések és mutogatások által. Pesten, 1846. Ny. Beimel József bet. 93 p.
- 1846 Puky Simon: Mezei gazdálkodást rendező és mindenkit érdeklő tanlagos tapasztalatokbólí időjárás jóvondelése két részre osztva. Buda, 1846. Ny. Gyurián és Bagó. XXXII, 328 p.
- 1847 Biró Miklós, Sóváradí: Egy mezei gazda élete. Olvasókönyvül a kisebb tehetségű gazdák, s főleg a köznép számára. Kolozsvár, 1847. Tilsch János. 256 p.
- 1847 Hermann János: A burgonyavész. Pécsent, 1847. Ny. a lyceumi nyomd. 23 p.
- 1847 Szép Ferencz: A gyümölcsfa tenyésztés és szemesítés okszerű módjai, a gazdaság e nemében gyönyörködők használatára kézikönyvül. Szabadka, 1847. Ny. Bittermann Károly. 112 p.
- 1847 Tognio Lajos: A Magyarhonban mostanában uralkodó burgonya betegség, észszerű mezei gazdák és természetvizsgálók számára. Pesten, 1847. Hartleben. XII, 13–110 p.
- 1847 Tóthfalusi Miklós: A magyar gazda mint kertész. Őszinte útmutatás, mint kell gyümölcs-, konyha- és virágos kertben a szokásszerű kezelgetés helyett okszerűleg forgólodni. Természettudományi okfürkészetekkel és 72 aczélmetszetü ábrával világositva. 1–3. rész. Pesten, 1847. Emich Gusztáv. 3 lev., VI, XVI, 271 p.; VIII. 9–132 p., 1 lev.; 122 p., 1 lev., 4 t.